

İİBFD

Ardahan Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dergisi



Cilt / Volume

Sayı / Issue

6

1

Haziran / June

2024

Editör / Edited by
Ali Kemal Çelik, Prof. Dr.

Ardahan University
Journal of the Faculty of Economics
and Administrative Sciences

JFEAS

T.C.
ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
(ARÜ İİBFD)

Ardahan University
Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences (ARU JFEAS)

Cilt / Volume

6

Sayı / Issue

1

Yıl / Year

2024

İmtiyaz Sahibi / Concessionnaire

Sibel CENGİZ, Prof. Dr.

Baş Editör / Editor-in-chief

Ali Kemal ÇELİK, Prof. Dr.

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Cihan YILMAZ, Doç. Dr.

Hakan CAVLAK, Doç. Dr.

Gökay KARADUMAN, Dr. Öğr. Üyesi

Meriç TOKMAK, Dr. Öğr. Üyesi

Onur DEMİRCİ, Dr. Öğr. Üyesi

Sami ÖZCAN, Dr. Öğr. Üyesi

Selçuk YEKE, Dr. Öğr. Üyesi

Şafak ALTAY, Dr. Öğr. Üyesi

Yayın Kurulu / Publication Board

Ali Kemal ÇELİK, Prof. Dr.

Cem DİŞBUDAK, Prof. Dr.

Hakan YILDIRIM, Prof. Dr.

Sibel CENGİZ, Prof. Dr.

Danışma Kurulu / Advisory Board

- Aykut BERBER, Prof. Dr. - University of the West of England, Birleşik Krallık
- Germán Héctor GONZÁLEZ, Prof. Dr. - Instituto de Investigaciones Económicas y Sociales del Sur, Arjantin
- Hardeep CHAHAL, Prof. Dr. - University of Jammu, Hindistan
- Ieva MEİDUTĖ-KAVALIAUSKĪENĖ, Prof. Dr. - Vilnius Gediminas Technical University, Litvanya
- José Raúl Luyando CUEVAS, Prof. Dr. - Autonomous University of Nuevo León, Meksika
- Simon GRIMA, Prof. Dr. - University of Malta, Malta
- Yasin ROFCANIN, Prof. Dr. - University of Bath, Birleşik Krallık
- Adah-Kole Emmanuel ONJEWU, Doç. Dr. - Coventry University, Birleşik Krallık
- Anil KUMAR, Doç. Dr. - London Metropolitan University, Birleşik Krallık
- Mohamed Yacine HADDOUD, Doç. Dr. - Plymouth University, Birleşik Krallık
- Álvaro Arturo Hurtado RENDÓN, Dr. - Universidad EAFIT, Kolombiya
- Siamak KAZEMZADEH, Dr. - Islamic Azad University, İran

Alan Editörleri / Area Editors

İktisat / Economics

- Nuri BALTACI, Prof. Dr. - Gümüşhane Üniversitesi
- Ömer YALÇINKAYA, Prof. Dr. - Atatürk Üniversitesi

İşletme / Business Administration

- Bahar TÜRK, Doç. Dr. - Pamukkale Üniversitesi
- Murat SERÇEMELİ, Doç. Dr. - Giresun Üniversitesi

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi / Political Science and Public Administration

- İhsan KURTBAŞ, Doç. Dr. - Ardahan Üniversitesi
- Kürşad Emrah YILDIRIM, Doç. Dr. - Anadolu Üniversitesi

Uluslararası İlişkiler / International Relations

- Füsün ÖZERDEM, Prof. Dr. - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
- Niyazi İPEK, Dr. Öğr. Üyesi - Ardahan Üniversitesi

Yazım ve Dil Editörleri / Language Editors

- Doğan SALTAŞ, Dr. Öğr. Üyesi
- Necip YILDIZ, Dr. Öğr. Üyesi
- Abdurrezak Emre KAYA, Öğr. Görevlisi

Tarandığımız Dizinler / Indexing

ARÜ İİBF Dergisi, aşağıda yer alan endeks ve dizinler tarafından taranmaktadır.

Ayrıca diğer ulusal ve uluslararası endekslere ve dizinlere başvurular yapılmış/yapılmakta olup değerlendirme süreçleri devam etmektedir.



Yayın Türü, Yayın Periyodu / Type of Publication, Publication Period

Uluslararası, Hakemli ve Süreli Yayın, Yılda 2 sayı (Haziran ve Aralık) /
International, Peer-reviewed and Periodical Journal, biannual (June and December)

Yayın Dili / Language

Türkçe ve İngilizce / Turkish and English

Açık Erişim İlkesi / Open Access Policy

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi makaleleri açık erişimlidir ve Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) olarak lisanslıdır.



Telif Hakkı / Copyright

ARÜ İİBF Dergisinin her türlü yayım ve telif hakkı Ardahan Üniversitesi'ne aittir. 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu hükümlerine göre, fotokopi, dijital ve benzeri yöntemler ile tamamı veya herhangi bir bölümü dergi sahibinin veya yayın kurulu başkanının izni olmadan basılamaz ve çoğaltılamaz. Bilimsel etik kurallarına uygun olmayan alıntı yapılamaz. Ayrıca dergide yayımlanan makalelerin fikri sorumluluğu yazarlara aittir.

İletişim Bilgileri / Contact Information

iibfdergi@ardahan.edu.tr

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue

Ad Soyad, Unvan / Name Surname, Title	Üniversite / University
Ali Ayata, Prof. Dr.	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Ömer Göksel İşyar, Prof. Dr.	Uludağ Üniversitesi
Adnan Küçükali, Doç. Dr.	Atatürk Üniversitesi
Cihat Yayıcı, Doç. Dr.	Mavi Vatan Denizcilik ve Global Stratejiler Merkezi
Emre Horasan, Doç. Dr.	Kafkas Üniversitesi
Eray Yılmaz, Doç. Dr.	Yıldız Teknik Üniversitesi
Fatma Okur Çakıcı, Doç. Dr.	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
İkram Çınar, Doç. Dr.	Kafkas Üniversitesi
Mevlüt Akçapa, Doç. Dr.	Bursa Teknik Üniversitesi
Yakup Söylemez, Doç. Dr.	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Aliye Aslı Sonsuz, Dr. Öğretim Üyesi	İstanbul Medipol Üniversitesi
Anıl Lögün, Dr. Öğretim Üyesi	Atatürk Üniversitesi
Ayna Askeroğlu Arslan, Dr. Öğretim Üyesi	İstanbul Üniversitesi
Ayten Mehmed Aksaç, Dr. Öğretim Üyesi	Giresun Üniversitesi
Belma Engin Güder, Dr. Öğretim Üyesi	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Buket Çetin, Dr. Öğretim Üyesi	Hakkâri Üniversitesi
Burak Kaya, Dr. Öğretim Üyesi	Giresun Üniversitesi
Candaş Can, Dr. Öğretim Üyesi	Sinop Üniversitesi
Duygu Ak Çetin, Dr. Öğretim Üyesi	Uşak Üniversitesi
Fatih Günay, Dr. Öğretim Üyesi	Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Fatma Azizoğlu, Dr. Öğretim Üyesi	Haliç Üniversitesi
Hatice Aztimur, Dr. Öğretim Üyesi	Harran Üniversitesi
İlker Salih Ebremler, Dr. Öğretim Üyesi	Siirt Üniversitesi
Muhammet Kutlu, Dr. Öğretim Üyesi	Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi
Murat Kurun, Dr. Öğretim Üyesi	Atatürk Üniversitesi
Müge Yüce, Dr. Öğretim Üyesi	Atatürk Üniversitesi
Nazlı Tekin, Dr. Öğretim Üyesi	Akdeniz Üniversitesi
Osman Ercan, Dr. Öğretim Üyesi	Ardahan Üniversitesi
Süleyman Temiz, Dr. Öğretim Üyesi	Iğdır Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / Contents

Yazar(lar) / Author(s)	Başlık / Title [Makale türü / Article type]	Sayfa / Page
Nuri Karaca	Lider-üye etkileşiminin iş becerikliliği üzerindeki etkisinde örgüt temelli özsaygının aracılık rolü <i>The mediating role of organization-based self-esteem in the effect of leader-member interaction on job resourcefulness</i> [Araştırma makalesi / Research article]	1-9
Atilla Aydın	Türkiye ekonomisinde ABD doları kuru volatilitésinin otoregresif koşullu değişen varyans yöntemleri ile modellenmesi <i>Modeling the volatility of the US dollar exchange rate in the Turkish economy with autoregressive conditional heteroskedasticity methods</i> [Araştırma makalesi / Research article]	10-20
Murat Kurnuç Dilşad Güzel	Tedarik zinciri stratejilerinin tedarik zinciri performansı üzerindeki etkisinde bilgi paylaşımı ve rekabet avantajının aracı rolü <i>The mediation role of information sharing and competitive advantage in the effect of supply chain strategies on supply chain performance</i> [Araştırma makalesi / Research article]	21-31
Necati Güneş Doğan Argun	Covid-19 pandemisinin işletmelerin efektif vergi oranlarını belirleyen faktörler üzerindeki etkisi <i>The impact of Covid-19 pandemic on the factors determining effective tax rates of firms</i> [Araştırma makalesi / Research article]	32-39
İbrahim Sezer Belliler Ahmet Demiralp	G-20 ülkelerinde enflasyon yakınsaması: panel birim kök testinden kanıtlar <i>Inflation convergence in G-20 countries: evidence from panel unit root test</i> [Araştırma makalesi / Research article]	40-47
Ayşegül Bulut Şenol Adıgüzel	Türkiye'den bir sakin kent örneği: Halfeti <i>An example of a slow city from Turkey: Halfeti</i> [Derleme makale / Review article]	48-56
Serra Namlu Çamlıbel Murat Ercan	Terörle mücadele ve askeri operasyonların Türkiye-AB ilişkilerine olası etkileri <i>Potential impact of the counter terrorism and military operations on Turkey-EU relations</i> [Derleme makale / Review article]	57-66
İkbal Begüm Kösemen	Sanat piyasasının görünmeyen krizleri <i>Invisible crises of the art market</i> [Derleme makale / Review article]	67-75
Ayşe Şahin Ahmet Kaya	Ulusal alan yazında toksik liderlik konusunun incelendiği lisansüstü tezlerin değerlendirilmesi <i>Evaluation of postgraduate theses examining the topic of toxic leadership in the national literature</i> [Derleme makale / Review article]	76-85
Özgür Aktaş Hurşit İsayev	Altıncı sınıf Rusya tarih ders kitaplarına göre Rus kimliğinin oluşmasında edebiyat ve kültürün katkısı <i>How literature and culture contributed to the formation of Russian identity according to sixth grade Russian history textbooks</i> [Derleme makale / Review article]	86-91
	Düzeltilme makalesi <i>Correction article</i> [Düzeltilme makalesi / Correction article]	92

SUNUŐ

DR. ARZU KILIÇ ANISINA



Değerli okuyucularımız,

Dergimizin bu sayısı başta Ardahan Üniversitesi olmak üzere çeşitli üniversitelerde görevler yapan, yaptığı bilimsel çalışmalar ile kıymetli katkılar sunan, 13.01.2020 tarihinde vefat eden akademisyen hocamız Dr. Arzu KILIÇ anısına ithaf edilmiştir. Bu vesile ile kendisini rahmetle bir kez daha anıyoruz.

Bu sayımızda bizlerle özenli çalışmalarını paylaşan yazarlarımıza ve bilimsel eserleri değerlendirerek katkılarını sunan hakemlerimize teşekkürlerimizi sunarız.

ARÜ İİBF Dergisi Editörlüğü

PRESENTATION

IN MEMORY OF DR. ARZU KILIÇ



Dear readers,

This issue of our journal is dedicated in memory of Dr. Arzu KILIÇ, a respected academic who served at various universities, including Ardahan University, and made valuable contributions through her scientific research. Dr. KILIÇ passed away on January 13, 2020. We remember her with deep respect once again.

We extend our gratitude to the authors who have shared their meticulous work with us in this issue and to the reviewers who have evaluated these scientific contributions.

ARU JFEAS Editorial Board



Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aruiibfdergisi>



Lider-üye etkileşiminin iş becerikliliği üzerindeki etkisinde örgüt temelli özsaygının aracılık rolü

The mediating role of organization-based self-esteem in the effect of leader-member interaction on job resourcefulness

Nuri Karaca^{a*}

^a Araştırma Görevlisi Dr., İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Malatya, Türkiye, nuri.karaca@inonu.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-6735-9574

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 30 Temmuz 2023

Kabul: 29 Ağustos 2023

Anahtar kelimeler:

Lider-Üye Etkileşimi,
Örgüt Temelli Özsaygı,
İş Becerikliliği

Makale türü:

Araştırma makalesi

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 30 July 2023

Accepted: 29 August 2023

Keywords:

Leader-Member Interaction,
Organization-Based Self-Esteem,
Job Resourcefulness

Article type:

Research article

ÖZET

Literatürde yapılan çalışmalar ve iş talepleri-iş kaynakları teorisi ışığında bu araştırmanın amacı lider-üye etkileşiminin, örgüt temelli özsaygı aracılığı ile iş becerikliliği üzerindeki etkisini tespit etmektir. Bu kapsamda bir kamu bankasının beş ilin bağlı olduğu bir koordinatörlüğünde çalışan 297 kişi çalışmanın ana kütlesi olarak belirlenmiştir. Araştırmanın örneklemini oluşturan 240 katılımcıdan online anket yöntemi ile veriler toplanmıştır. Toplanan veriler paket programlar aracılığı ile analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, lider-üye etkileşimi hem örgüt temelli özsaygıyı hem de iş becerikliliğini pozitif etkilemektedir. Ayrıca örgüt temelli özsaygı, lider-üye etkileşimi ile iş becerikliliği arasındaki ilişkiye aracılık etmektedir. Araştırma kapsamında elde edilen bu bulgular doğrultusunda; liderlerin, yüksek kaliteli ilişkiye sahip olduğu çalışanlara daha fazla kaynak sağlamları, çalışanların iş taleplerinin üstesinden gelmelerine, örgüt içerisinde değerli, önemli ve yeterli hissetmelerine; böylece somut iş rolü sınırlarını ve soyut iş rolü algılarını değiştirmek için motive olmalarına neden olabilmektedir.

ABSTRACT

In the light of studies in the literature and job demands-job resources theory, the aim of this research is to determine the effect of leader-member interaction on job resourcefulness through organization-based self-esteem. In this context, 297 people working in a coordination office of a public bank in five provinces were determined as the main body of the study. Data were collected from 240 participants who constituted the sample of the research by online survey method. The collected data were analyzed by means of package programs. According to the results of the analysis, leader-member interaction positively affects both organizational-based self-esteem and job resourcefulness. In addition, organizational-based self-esteem mediates the relationship between leader-member interaction and job resourcefulness. In line with these findings obtained within the scope of the research; leaders' providing more resources to employees with whom they have high quality relationships may cause employees to overcome their job demands, to feel valuable, important and sufficient within the organisation, and thus to be motivated to change their concrete job role boundaries and abstract job role perceptions.

* Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: nknurikaraca@gmail.com

Atıf / Citation: Karaca, N. (2024). Lider-üye etkileşiminin iş becerikliliği üzerindeki etkisinde örgüt temelli özsaygının aracılık rolü. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(1), 1-9. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1334703>

1. Giriş

Gözümüz modern iş dünyasında örgütler rekabet üstünlüğünü elde etmek ve sürdürmek için çalışanlarının proaktif davranışlarına daha fazla ihtiyaç duymaktadırlar. Örgüt içerisindeki birçok faktör astların proaktif davranışlarını olumlu veya olumsuz etkileyebilmektedir. Bu faktörlerin başında yöneticiler veya liderler gelebilmektedir. Yöneticiler, kaynakların ve önemli fırsatların astları arasında nasıl dağıtılacağına karar verme gücünü elinde bulundurabilmekte ve sahip oldukları kaynakları her astıyla aynı oranda paylaşmayabilmektedir. Yüksek kaliteli ilişkiye sahip olduğu astlarına daha fazla kaynak sağlayabilmekte, düşük kaliteli ilişkiye sahip olduğu astlarıyla daha az kaynak paylaşabilmektedirler. Bu durum astların algıladıkları değeri ve yaratıcılıklarını etkileyebilmektedir.

Lider-üye etkileşimi teorisi (LMX), liderlerin astlarıyla farklı türde ilişkiler kurduğunu varsaymaktadır. Liderler sınırlı zaman ve kaynaklara sahip olduklarından dolayı astlarıyla ilişkilerinin kalitesi de farklılaşabilmektedir (Lee, 2020). Düşük kaliteli bir LMX söz konusu olduğunda lider astlarıyla; resmi iş sözleşmesine dayalı (Bauer ve Green, 1996), resmi otoriteyi, kuralları ve politikaları esas alan bir ilişki geliştirmektedir (Dienesch ve Liden, 1986). Yüksek kaliteli bir LMX söz konusu olduğunda ise, lider astlara daha fazla yetki ve bilgi verebilmektedir (Sekiguchi, Burton ve Sablynski, 2008). Lider tarafından sağlanan bu kaynaklar, takipçilerin işle ilgili streslerle başa çıkmalarına, işlerini değiştirmeye odaklanmalarına ve (Lee, 2020) iş becerikliliği davranışlarında bulunmalarına yardımcı olabilmektedir. Liderlerin iş kaynaklarını artırmaları (Park ve Park, 2023), daha karmaşık işler tasarlamaları, daha fazla özerkliğe izin vermeleri, çalışanların işlerinde yaptıkları değişiklikler hakkında geri bildirim vermeleri; astların örgüt içerisinde değerli, yeterli, önemli hissetmelerine ve kendi inisiyatifleriyle işlerinde birtakım değişiklikler yapmalarına yol açabilmektedir (Pierce ve Gardner, 2004; Pierce vd., 1989; Wrzesniewski ve Dutton, 2001).

Çeşitli teoriler (sosyal mübadele, rol vb.), liderlerin çalışanların iş becerikliliğini neden etkilediğini açıklamaktadır. İş talepleri ve kaynakları teorisi de bu teoriler arasında gösterilmektedir. İş talepleri ve kaynakları teorisine göre liderler, değerli iş kaynaklarını çalışanlara sunabilecek güce sahiptir. Liderler, çalışanlara işler için kişisel kaynaklar ve sosyal destek sağlayarak; özerklik, yetki, fırsatlar ve geri bildirim gibi değerli iş kaynakları sunarak iş becerikliliğini teşvik edebilmektedir. Bu iş kaynakları, çalışanların olumlu duygulanım yaşamalarına; örgüt içerisinde değerli, önemli ve yeterli hissetmelerine; böylece somut iş rolü sınırlarını ve soyut iş rolü algılarını değiştirmek için motive olmalarına katkı sağlamaktadır. Bu kapsamda çalışmanın amacı; lider-üye etkileşiminin, örgüt temelli özsaygı aracılığı ile iş becerikliliği üzerindeki etkisini tespit etmektir. Nitelikim daha önce yapılan çalışmalar (Demiray ve İrge, 2022; Yalap, Sobacı, Baygın ve Ünüvar, 2021; Qi vd., 2019; Sethi vd., 2023; Lee, 2020) lider üye etkileşiminin örgüt temelli özsaygı aracılığıyla iş becerikliliğini pozitif etkilediğini ortaya koymuştur. Bu çalışma banka çalışanlarını örneklem alması nedeniyle diğer çalışmalardan farklılaşmaktadır. Sonuçların genellemesine katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Banka çalışanlarından; üstleri tarafından belirlenen ulaşılması zor hedefleri gerçekleştirmeleri, müşterilere sunulan hizmet kalitesini sürekli arttırmaları, örgüt içerisinde ast ve üstleriyle kaliteli iletişim kurmaları beklenmektedir. Bu iş talepleri banka çalışanlarında olumsuz duygulara yol açabilmektedir. Liderler veya yöneticiler, çalışanların bu iş taleplerinin üstesinden gelmesi için onlara saygı, takdir, destek, sağlıklı iletişim, ödül, bilgi, geribildirim gibi iş kaynakları sunabilmektedir. Bu iş kaynakları banka çalışanlarının kendilerini örgüt için değerli olduklarını

düşünmelerine; müşteri şikâyetlerini azaltabilmek, ulaşılması zor hedefleri gerçekleştirebilmek ve refahlarını arttırabilmek için işlerinde, ilişkilerinde ve işe bakışlarında değişiklik yapmalarına yol açabilmektedir. Tüm bu nedenler banka çalışanlarının örneklem olarak seçilmesinde etkili olmuştur. Bu kapsamda bir kamu bankasının beş ilin bağlı olduğu bir koordinatörlüğündeki 297 çalışan araştırmanın ana kütlesi olmuştur. Tüm çalışanlardan online anket yöntemi ile veriler toplanmaya çalışılmıştır. 240 kişi anket formunu eksiksiz ve güvenilir bir şekilde doldurmuş, araştırmanın örneklemini olmuştur.

2. Kuramsal Çerçeve

2.1. Lider-üye etkileşimi

Birçok liderlik yaklaşımı, liderlerin örgütsel hedeflere ulaşmak için tüm astlarına karşı temelde aynı şekilde davrandığını veya liderin astlar üzerindeki etkisinin homojen olduğunu varsaymaktadır (Ilies, Nahrgang ve Morgeson, 2007). Graen ve arkadaşları, yeni bir liderlik yaklaşımı geliştirmişlerdir. Bu yaklaşım başlangıçta "Dikey İkili Bağlantı (Vertical Dyad Linkage- VDL)" teorisi şeklinde adlandırılmış ancak daha sonra Lider-Üye Etkileşimi (LMX) şeklinde yeniden tanımlanmıştır (Dienesch ve Liden, 1986). LMX, lider ve üye arasında ikili ilişkilere odaklanılmasıyla diğer liderlik teorilerinden ayrılmaktadır (Gerstner ve Day, 1997). Söz konusu ikili, genellikle organizasyondaki bir liderden ve bir asttan oluşmaktadır. LMX'in teorik temeli, lider ve üye arasındaki ikili ilişkilerin ve çalışma rollerinin bir dizi değiş tokuş veya etkileşim yoluyla zaman içinde (Bauer ve Green, 1996) geliştirilmesine veya müzakere edilmesine dayanmaktadır (Dienesch ve Liden, 1986). İkili davranışları ilişkinin gelişimine katkı sağlamakta (Bauer ve Green, 1996), lider ve her bir üye arasında farklı kalitede ilişkilerin gelişmesine yol açabilmektedir (Martin vd., 2016).

Bir yönetici, on astı ile on farklı lider-üye ilişkisine sahip olabilmektedir. Her iki tarafın da zamanı ve kaynakları sınırlı olduğu için, bu ilişkilerin bir kısmı karşılıklı saygı ve güven temelinde yüksek kaliteli alışverişlere dönüşebilmekte; diğerleri ise daha düşük kalitede ve resmi iş sözleşmesine dayalı olabilmektedir (Bauer ve Green, 1996). Zaman baskısı nedeniyle, liderler yalnızca birkaç kilit ast ile yakın bir ilişki geliştirebilmektedirler. Liderler, diğer çalışanlarla, örgütü amaçlarına ulaştıracak yeterli performansı sağlamak için resmi otoriteyi, kuralları ve politikaları esas alan bir ilişki geliştirebilmektedirler. Lider-üye arasındaki bu ilişki grup içi ve grup dışı olmak üzere iki temel kategoriye ayrılmaktadır (Dienesch ve Liden, 1986).

Başlangıçta, LMX'in temeli rol teorisine dayansa da gelişimi sosyal mübadele teorisine dayanmaktadır (Dulebohn vd., 2012). Sosyal mübadele teorisi, liderlerin ve astların karşılıklı iyilik alışverişinde bulunduğu LMX modelinin temelini oluşturmaktadır (Sethi vd., 2023). Sosyal mübadele teorisi, liderler ve üyeler arasındaki güç ve etkinin, bu liderlerin ve üyelerin önemli kaynakları elde edebilecekleri alternatif mübadele ortaklarının mevcudiyetine nasıl bağlı olduğunu ifade etmektedir (Sparrowe ve Liden, 1997). Liderler, astlarının her biri ile bir dizi işle ilgili mübadele yoluyla farklı ilişkiler geliştirebilmektedirler. Yüksek kaliteli LMX ilişkileri, sosyal mübadele ile karakterize edilirken (Sekiguchi, Burton ve Sablynski, 2008); düşük LMX ilişkileri, ekonomik mübadele ile karakterize edilmektedir (Dulebohn vd., 2012). Blau (1964), yalnızca sosyal mübadelelenin kişisel yükümlülük, şükran ve güven duygularını doğurduğunu; ekonomik mübadelelenin bu duygulara yol açamayacağını ifade etmiştir. Sosyal ve ekonomik mübadele arasındaki bu ayrım, LMX araştırmalarında yüksek kaliteli ilişki ve düşük kaliteli ilişki olarak ifade edilmektedir. Düşük

kaliteli lider-üye ilişkileri, iş sözleşmesinde belirtilenin ötesine geçmeyen ekonomik (sözleşmeye dayalı) alışverişler olarak nitelendirilirken, yüksek kaliteli lider-üye ilişkileri, olanın ötesine geçen karşılıklı sosyal alışverişler olarak nitelendirilmektedir (Sparrowe ve Liden, 1997). Yüksek kaliteli bir lider-üye ilişkisinin oluşturulmasının kilit bileşeni, lider-üye ilişkisinde resmi iş sözleşmesinin ötesine geçen kişilerarası güvenin, saygının ve sevginin geliştirilmesidir (Bauer ve Green, 1996). Ekonomik mübadele yerine sosyal mübadele üzerine inşa edilen iş ilişkileri, sadakat, bağlılık ve destek ile karakterize edilmektedir (Dulebohn vd., 2012). Liderler, belirli üyelere olumlu muamelede bulunarak sosyal mübadeleleri başlattıkça, üyeler de karşılığında, liderin yararına daha çok çalışmak zorunda hissedebilmektedirler. Bu nedenle, LMX teorisinin temel ilkelerinden biri; liderlerin üyelere davranış biçimleri, üyelerin işle ilgili tutum ve davranışlarını belirleyebilmektedir (Rockstuhl vd., 2012).

2.2. İş Becerikliliği

Wrzesniewski ve Dutton (2001) iş becerikliliğini, bireylerin işlerinin görevlerinde veya ilişkisel sınırlarında yaptıkları fiziksel ve bilişsel değişiklikler olarak tanımlamışlardır. Bireyler bu yolla işin kimliğini ve anlamını değiştirebilmektedirler (Wrzesniewski ve Dutton, 2001). Tims ve Bakker (2010), iş talepleri-iş kaynakları (JD-R) modelini temel alarak iş becerikliliğini tanımlamışlardır (Tims ve Bakker, 2010). İş becerikliliğini, çalışanların iş kaynaklarını ve iş taleplerini düzenlemek için başlattıkları değişiklikler olarak ifade etmişlerdir (Tims, Bakker, Derks, 2013). Çalışanlar, iş talepleri ve iş kaynakları düzeylerini değiştirerek işlerini kendi kabiliyet ve öncelikleri ile uyumlu hale getirebilmektedirler. Çalışanlar; iş kaynaklarını ve iş taleplerini artırarak veya (Tims ve Bakker, 2010; Tims, Bakker ve Derks, 2012) iş taleplerini azaltarak (Slemp ve Vella-Brodrick, 2013) kendi işlerini ilgi çekici, tatmin edici ve daha anlamlı hale getirebilmektedirler (Demerouti, 2014).

İş becerikliliği, çalışanların kişisel (iş) hedeflerine ulaşmak ve/veya bunları optimize etmek için kendi iş taleplerinde ve iş kaynaklarında yaptıkları, kendi kendilerine başlattıkları (Tims, Bakker, Derks, 2012; Park ve Park, 2023) proaktif bir iş davranışı ve (Rudolph vd., 2017) gayri resmi bir süreç olarak ifade edilmektedir (Slemp ve Vella-Brodrick, 2013).

İş becerikliliğinin temel odak noktası, çalışanların iş özelliklerini veya görevlerini sorumluluk olarak değiştirmesidir (Tims, Bakker ve Derks, 2012). Çalışanlar, işlerinin yönlerini kendi inisiyatifleri doğrultusunda değiştirerek; kendi yetenekleri, tercihleri ve ihtiyaçları arasındaki uyumu geliştirebilmektedir (Tims, Bakker ve Derks, 2013). Özellikle çalışanların motivasyonunu, sağlığını (Demerouti, 2014), iş tatmini ve refahını etkileyebilecek iş özelliklerine odaklanılmaktadır (Slemp ve Vella-Brodrick, 2013).

Geleneksel iş tasarımı, kuruluşların ve yöneticilerin çalışanlarının işlerini yukarıdan aşağıya tasarladığı (Park ve Park, 2023) ve çalışanların pasif bir rol üstlendiği bir yaklaşım olmuştur (Kerse, 2017). Bir işi oluşturan görevlerin ve sosyal ilişkilerin aktif olarak şekillendirilmesinde çalışanların inisiyatifleri en aza indirilmiştir. Oysa en biçimsel işlerde bile çalışanlar (Wrzesniewski ve Dutton, 2001), iş taleplerinde ve kaynaklarında bazı değişiklikler yapabilmektedirler (Rudolph vd., 2017; Slemp ve Vella-Brodrick, 2013; Demerouti, 2014). İş becerikliliğinde, çalışanlar işlerin şekillenmesinde etkin bir rol üstlenmekte ve işler kendileri tarafından şekillendirilmektedir (Kerse, 2017). Burada, iş becerikliliğinin işi bir bütün olarak yeniden şekillendirmekle ilgili olmadığını, ancak belirli iş görevlerinin sınırları içinde işin belirli yönlerini değiştirmekle ilgili olduğuna dikkat etmek önemlidir (Tims, Bakker ve Derks, 2012). İş becerikliliği, olağanüstü dönemlerde kısa süreli bir çözüm seçeneği de

olabilmektedir (Tims ve Bakker, 2010). Nitekim işlerin karmaşıklığının üstesinden gelmek, mevcut işgücü ihtiyacını temin etmek ve işi yeniden tasarlama yaklaşımlarının zorluklarını aşmak için iş becerikliliğine başvurulabilmektedir (Demerouti, 2014).

İş becerikliliğini üç bireysel ihtiyaç motive edebilmektedir. Bunlardan birincisi, çalışanların işleri üzerinde kısmen kontrol sahibi olabilmek ve işlerine yabancılaşmamak için iş becerikliliğine başvurabilmeleridir. İkincisi, çalışanların olumlu bir benlik imajı yaratmak ve başkaları tarafından onaylanmasını sağlamak için iş becerikliliğine başvurabilmeleridir. Son olarak üçüncüsü, çalışanların başkalarıyla ilişki kurmak için iş becerikliliğine başvurabilmeleridir. Diğer taraftan çalışanların işlerindeki özerklik, olası bir kazanç duygusu veya öz yeterlilik algıları iş becerikliliğini motive edebilmektedir. İşte özerklik, iş becerikliliği için algılanan fırsatlara yol açabilmekte, çalışanların görevlerini ve ilişkisel sınırlarını değiştirmeye teşvik edebilmektedir (Wrzesniewski ve Dutton, 2001; Demerouti, 2014).

Wrzesniewski ve Dutton (2001), iş becerikliliğini üç boyutta sınıflamıştır. İlk boyut, işin görev sınırlarını değiştirmeyi içerir. Çalışanlar bunu işte yapılan iş görevlerinin sayısını, kapsamını veya türünü değiştirerek yapmaktadırlar. Örneğin, bir çalışan, işin monotonlaştığını hissettiği için işte yeni beceriler gerektiren farklı görevler isteyebilir. İş becerikliliğinin ikinci boyutu, işin ilişkisel sınırlarını değiştirmeyi içerir. Bu uygulama, kişinin çalışma arkadaşlarıyla etkileşimin kalitesini, miktarını veya her ikisini birden değiştirmeyi içerir. Örneğin, bir çalışan iyi anlaşığı bir iş arkadaşıyla sürekli etkileşim halinde olmak isteyebilir. İş becerikliliğinin üçüncü boyutu, işin bilişsel görev sınırlarını değiştirmeyi içerir (Wrzesniewski ve Dutton, 2001; Tims ve Bakker, 2010; Tims, Bakker ve Derks, 2012; Tims, Bakker ve Derks, 2013; Slemp ve Vella-Brodrick, 2013; Rudolph vd., 2017). Yani, bireylerin görevleri hakkındaki düşünme şekillerini değiştirmeleridir (Wang, Li ve Chen, 2020). Görev değişmez, ancak çalışan onu daha olumlu bir şekilde görür. Bu değişiklikler, çalışanların işlerini daha anlamlı ve ilgi çekici görmelerine yol açabilmektedir (Tims, Bakker ve Derks, 2013).

2.3. Örgüt Temelli Özsaygı

Coopersmith'e (1967) göre benlik; karmaşık, çok boyutlu, çeşitli nitelik ve kapasiteleri yansıtan bir kavramdır. Bireyin kendi yeterliliğine, niteliğine ve kapasitesine ilişkin genel öz değerlendirmesi ise benlik saygısını ifade etmektedir. Pierce ve arkadaşlarına (1989) göre benlik saygısı, bireylerin kendileri hakkında yaptıkları, sürdürdükleri bir öz değerlendirmedir. Kendini onaylama veya onaylamama tutumudur (Pierce, Gardner, Cummings ve Dunham, 1989). Korman'a (1970) göre benlik saygısı, kişinin kendisini yetkin ve ihtiyaçlarını karşılayabilen olarak görme derecesidir. Bireylerin kendileri hakkındaki düşüncelerini yansıtan kişisel bir değerlendirme ve ne ölçüde yetenekli olduklarına dair inançlarıdır. Nitekim Pelham ve Swann (1989) yüksek benlik duygusuna sahip olan bireylerin kim ve ne olduklarından hoşnutluk duyduklarını ifade etmişlerdir. Dolayısıyla benlik saygısı yüksek olan bireyler, yeterlilik ve geçmişte ihtiyaç doyumuna ulaşmış olma duygusuna sahip olabilmektedirler. Bu bireyler "*ben başkalarıyla eşit düzeyde değerli bir insanım*", "*kendimden memnunum*" ifadelerine katılabilmektedirler (Pierce ve Gardner, 2004).

Benlik saygısı, bireyin değer verdiği en önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir. Bu kaynak kişinin tutum ve davranışlarını etkilemede önemli bir rol oynayabilmektedir. Yaşam deneyimlerine tepki vermede referans görevi görebilmektedir (Wang, Guchait ve Paşamehmetoğlu, 2020).

Benlik saygısının üç farklı güçten etkilendiği öne sürülmektedir. Bunlardan birincisi kişiyi etkileyen çevresel yapılar tarafından iletilen sinyaller, ikincisi kişinin sosyal ortamındaki önemli kişiler tarafından iletilen sinyaller ve son olarak üçüncüsü kişinin deneyimlerinden elde ettiği yeterlilik duygusu benlik saygısını (Pierce ve Gardner, 2004) şekillendirebilmekte; motivasyonu, tutumu ve davranışları etkileyebilmektedir. Çalışanların örgüt içerisindeki deneyimleri, örgüt temelli özsaygı algılarını şekillendirebilmekte ve davranışlarını etkileyebilmektedir. Olumlu deneyimler yüksek özsaygıya, olumsuz deneyimler ise düşük özsaygıya yol açabilmektedir (Pierce vd., 1989).

Pierce ve arkadaşları (1989) örgüt temelli özsaygıyı, çalışanların bir örgüt bağlamındaki rolleri katılarak ihtiyaçlarını karşılayabileceklerine dair inançlarının derecesi olarak tanımlamışlardır. Örgüt temelli özsaygı, çalışanların kendilerine ilişkin algıladıkları değer (Pierce vd., 1989), yeterliliğin, önemin ve yeteneğin özdeğerlendirmesi olarak ifade edilmektedir. Örgüt temelli özsaygısı yüksek bireyler örgütte fark yarattıklarını, örgütte saygın olduklarını (Pierce ve Gardner, 2004) ve örgütün önemli bir parçası olduklarını düşünebilmektedirler (Hui ve Lee, 2000).

Örgüt temelli özsaygı, çalışanların inanç sistemlerinin bir parçasıdır (Pierce vd., 1989). Fakat benlik saygısından farklıdır çünkü kişinin özdeğeri ve örgütün bir üyesi olarak yeterliliği hakkındaki inancına atıfta bulunmaktadır. Yani örgüt temelli özsaygı benlik saygısına ilişkin genel bir görüş olmaktan ziyade, kişinin özdeğerlendirmesini işyeri bağlamında ele alması olarak ifade edilmektedir (Bowling vd., 2010). Örgütsel ve işe ilişkin deneyimler kişinin benliğini şekillendirebilmektedir. Kişinin örgüt için önemine işaret eden deneyimlerin ardından; değişime açık, yumuşak ve şekillenebilir bir benlik kavramlaştırılabilmektedir (Pierce ve Gardner, 2008).

Örgüt temelli özsaygı, çalışanların örgüt içerisindeki deneyimlerden, özellikle yönetici ve meslektaşları gibi önemli kişilerden alınan mesajlardan etkilenebilmektedir. Bu yüzden yöneticiler, çalışanların başarı ihtiyaçlarını karşılayacak özyönetim, özyönetim, yetkinlik algılarını yükseltecek yönetim anlayışı benimsemeli (Pierce ve Gardner, 2004) ve çalışanların benlik saygısının gelişimini destekleyecek eylemleri teşvik etmelidirler. Nitekim güçlü bir benlik duygusu, örgüt üyelerinin yüksek düzeydeki değişim, çatışma, belirsizlik, belirsizlikle başa çıkma becerisi kazandırmaya (Pierce vd., 1993), özyeterlilik ve örgütsel rollerinden tatmin olma duygusuna sahip olmalarına yardımcı olabilecektir (Pierce vd., 1989).

3. Metodoloji

3.1. Araştırmanın amacı

Bu çalışmanın amacı lider-üye etkileşimi, iş becerikliliği ve örgüt temelli özsaygı arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığını saptamak ve lider-üye etkileşiminin, örgüt temelli özsaygı aracılığı ile iş becerikliliği üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olup olmadığını tespit etmektir. Araştırmayı yürütmek için İnönü Üniversitesi Etik Kurulundan 7 sayılı 10 kararlı ve 27.07.2023 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

3.2. Araştırmanın Evereni, Yöntemi, Kısıtları

Bu çalışmanın ana kütlelerini bir kamu bankasının beş ilin bağlı olduğu bir koordinatörlüğündeki çalışanlar oluşturmaktadır. Örneklem seçilirken tüm çalışanların çalışmaya katılması hedeflenmiştir. Veri toplama yöntemi olarak online anket yöntemi tercih edilmiştir. Online anket formu 297 çalışana gönderilmiştir. 240 çalışan gönderilen anket formunu güvenilir ve

tam olarak doldurmuş, çalışmanın örneklemini oluşturmuştur.

Yapılan hesaplamalarda örneklem %95 güven aralığı ($\sigma=0.05$), örneklem hatası $H=\pm 0.05$ ve oranlar $p=0.5$; $q=0.5$ için 168 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuç anket çalışmasına katılan 240 çalışanın ana kütleli temsil yeterliliğine sahip olduğunu göstermektedir. Veriler, basit tesadüfi ve online anket yöntemiyle toplanmıştır. Katılımcılara verilerin gizli tutulacağı ve sadece akademik çalışma için kullanılacağı bilgisi verilmiştir.

Diğer taraftan zaman, maliyet ve katılımcılarla birebir görüşme imkânları; geniş kapsamlı alan araştırmalarını sınırlamaktadır. Bu yüzden bir kamu bankasının beş ilin bağlı olduğu bir koordinatörlüğü araştırmanın ana kütleli olarak seçilmiştir. Bu durum çalışmanın genelleştirilememesine neden olmaktadır.

3.3. Araştırmada Kullanılan Ölçekler

Araştırmada veri toplama aracı olarak anket formu kullanılmış olup, ölçeklerde bulunan sorular 5'li Likert yöntemiyle (1) kesinlikle katılmıyorum ile (5) kesinlikle katılıyorum arasında değişecek şekilde derecelendirilmiştir. Araştırmada kullanılan anket formu toplam 4 bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölüm, çalışanların demografik özelliklerini belirlemek için toplam 5 sorudan oluşmaktadır. Bu sorular; yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu ve kurumdaki çalışma süresinden oluşmaktadır.

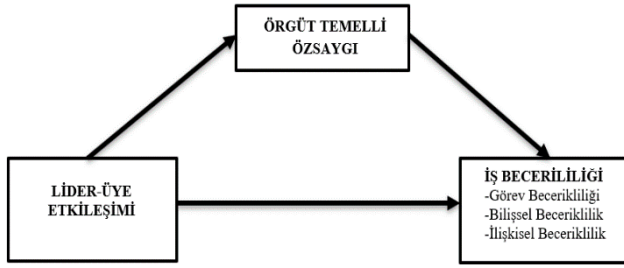
İkinci bölümde, çalışanların lider-üye etkileşimi ile ilgili görüşlerini belirlemek için; Scandura ve Graen (1984) tarafından geliştirilen, Söylemez (2019) tarafından Türkçe'ye uyarlanıp geçerlilik ve güvenilirlik analizi yapılan, toplam 7 sorudan ve tek boyuttan oluşan ölçek kullanılmıştır.

Üçüncü bölümde çalışanların iş becerikliliği algılarını ölçmek için; Slem ve Vella-Brodrick (2013) tarafından geliştirilen, Kerse (2017) tarafından Türkçe'ye uyarlanıp geçerlilik ve güvenilirlik analizi yapılan, toplam 19 sorudan ve 3 boyuttan oluşan ölçek kullanılmıştır.

Dördüncü bölümde ise, çalışanların örgüt temelli özsaygı algılarını belirlemek için; Pierce ve arkadaşları (1999) tarafından geliştirilen, Akalın (2006) tarafından Türkçe'ye uyarlanıp geçerlilik ve güvenilirlik analizi yapılan, toplam 10 sorudan ve tek boyuttan oluşan ölçek kullanılmıştır.

3.4. Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Model, doğrudan gözlemlenemeyen olguların anlaşılmasını basitleştirmek, karmaşık ve kavranması zor olan örüntüleri daha anlaşılır hale getirmek için kullanılan analitik çerçevelerdir. Hipotezler ise iki veya daha fazla değişken arasındaki ilişkilerin test edilmesine olanak veren önermelerdir (Gürbüz ve Şahin, 2018). Bu kapsamda araştırmanın modelinde, "lider-üye etkileşimi" bağımsız değişken, "iş becerikliliği" bağımlı değişken ve "örgüt temelli özsaygı" aracı değişken olarak belirlenmiş ve değişkenler arasındaki örüntüyü ortaya koyabilmek için araştırmanın modeli ve hipotezleri şu şekilde oluşturulmuştur:



Şekil 1. Araştırma modeli

Hipotezler;

H1: Lider-üye etkileşimi örgüt temelli özsaygıyı pozitif etkilemektedir.

H2a: Örgüt temelli özsaygı, lider-üye etkileşimiyle görev becerikliliği arasındaki ilişkiye aracılık etmektedir.

H2b: Örgüt temelli özsaygı, lider-üye etkileşimiyle bilişsel beceriklilik arasındaki ilişkiye aracılık etmektedir.

H2c: Örgüt temelli özsaygı, lider-üye etkileşimiyle ilişkisel beceriklilik arasındaki ilişkiye aracılık etmektedir.

3.5. Verilerin Analizi ve Değerlendirilmesi

Çalışmaya katılanların yaş dağılımına bakıldığında; %3,3'ünün 25-29 yaş aralığında, %27,9'unun 30-34 yaş aralığında, %37,5'inin 35-39 yaş aralığında, %22,1'inin 40-44 yaş aralığında, %5,4'ünün 45-49 yaş aralığında, %3,7'sinin 50 ve üzeri yaş aralığında olduğu görülmektedir. Çalışmaya katılanların cinsiyet dağılımına bakıldığında %61,3'ünün kadınlardan, %38,8'inin erkeklerden oluştuğu görülmektedir. Çalışmaya katılanların medeni durumlarına bakıldığında %80'inin evli, %20'sinin bekâr olduğu görülmektedir. Çalışmaya katılanların eğitim durumlarına bakıldığında; %11,6'sının ilk ve ortaöğretim, %70,4'ünün lise ve %17,9'unun ön lisans ve lisans mezunu olduğu anlaşılmaktadır. Son olarak çalışmaya katılanların kurumdaki çalışma sürelerine bakıldığında; %0,4'ünün 0-3 yıl, %3,8'inin 3-5 yıl, %27,9'unun 6-9 yıl, %45'inin 10-14 yıl ve %22,9'unun 15 ve üzeri yıl kurumda çalıştıkları görülmektedir.

Lider-üye etkileşimi, örgüt temelli özsaygı ve iş becerikliliğinin boyutları (görev, bilişsel, ilişkisel) arasındaki ilişkiyi tespit etmek için korelasyon analizi yapılmış ve analiz sonuçları Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Değişkenlere ilişkin korelasyon analiz sonuçları

	1	2	3	4	5	M	SS
1. Lider-Üye Etkileşimi	1					3,80	1,00
2. Örgüt Temelli Özsaygı	.480**	1				4,27	0,70
3. Görev Becerikliliği	.297**	.705**	1			4,09	0,79
4. Bilişsel Beceriklilik	.331**	.652**	.732**	1		4,12	0,84
5. İlişkisel Beceriklilik	.344**	.641**	.704**	.675**	1	4,10	0,77

**p<0,01 düzeyinde anlamlıdır.

*p<0,05 düzeyinde anlamlıdır

Basit korelasyon analiziyle; lider-üye etkileşimi, örgüt temelli özsaygı ve iş becerikliliğinin boyutları (görev, bilişsel, ilişkisel) arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı analiz edilmiştir. Tablo 1 incelendiğinde lider-üye etkileşimi ile örgüt temelli özsaygı (.480), bilişsel beceriklilik (.331) ve ilişkisel beceriklilik (.344) arasında orta düzeyde anlamlı bir ilişkinin

olduğu görülmektedir. Tablo 1 incelendiğinde lider-üye etkileşimi ile görev becerikliliği (.297) arasında zayıf düzeyde anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Yine Tablo 1 incelendiğinde örgüt temelli özsaygı ile görev becerikliliği (.705), bilişsel beceriklilik (.652) ve ilişkisel beceriklilik (.641) arasında güçlü düzeyde anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir.

Tablo 2 incelendiğinde lider-üye etkileşiminin, örgüt temelli özsaygıyı anlamlı düzeyde ve pozitif yönde ($b = .336$, %95CI [.2483, .4154], $t = 8,4474$, $p < .000$) etkilediği görülmektedir. Lider-üye etkileşimi örgüt temelli özsaygıyı yordamakta ve örgüt temelli özsaygının toplam varyansının %23'ünü açıklamaktadır. Lider-üye etkileşimi değişkeninde meydana gelecek 1 birimlik değişimin örgüt temelli özsaygı değişkeninde .336'luk bir farklılığa yol açtığı görülmektedir. Bu durumda H1 hipotezi desteklenmektedir.

Tablo 2 incelendiğinde lider-üye etkileşimi ve örgüt temelli özsaygının görev becerikliliği üzerindeki birlikte etkisi görülmektedir. Buna göre örgüt temelli özsaygının görev becerikliliğini anlamlı düzeyde ve pozitif yönde ($b = .822$, %95CI [.7065, .9392], $t = 13,9311$, $p < .000$) etkilediği görülmektedir. Lider-üye etkileşiminin ise görev becerikliliği üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı ($b = -.043$, %95CI [-.1247, .0383], $t = -1,0445$, $p < .2973$) görülmektedir. Lider-üye etkileşimi ve örgüt temelli özsaygı, görev becerikliliğinin toplam varyansının %49'unu açıklamaktadır. Lider-üye etkileşimi ve örgüt temelli özsaygı değişkenlerinde meydana gelecek 1 birimlik değişimin görev becerikliliği değişkeninde .822'lik bir farklılığa yol açtığı görülmektedir. Ayrıca lider-üye etkileşiminin görev becerikliliği üzerindeki dolaylı etkisinin anlamlı olduğu, dolayısıyla örgüt temelli özsaygının lider-üye etkileşimiyle görev becerikliliği arasındaki ilişkiye aracılık ettiği ($b = .277$, %95CI [.1907, .3796]) tespit edilmiştir. Bu durumda H2a hipotezi desteklenmektedir.

Tablo 2 incelendiğinde lider-üye etkileşimi ve örgüt temelli özsaygının bilişsel beceriklilik üzerindeki birlikte etkisi görülmektedir. Buna göre örgüt temelli özsaygının bilişsel becerikliliği anlamlı düzeyde ve pozitif yönde ($b = .768$, %95CI [.6361, .9009], $t = 11,4369$, $p < .000$) etkilediği görülmektedir. Lider-üye etkileşiminin ise bilişsel beceriklilik üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı ($b = .019$, %95CI [-.0735, .1118], $t = .4073$, $p < .6842$) görülmektedir. Lider-üye etkileşimi ve örgüt temelli özsaygı, bilişsel becerikliliğinin toplam varyansının %42'sini açıklamaktadır. Lider-üye etkileşimi ve örgüt temelli özsaygı değişkenlerinde meydana gelecek 1 birimlik değişimin bilişsel beceriklilik değişkeninde .768'lik bir farklılığa yol açtığı görülmektedir. Ayrıca lider-üye etkileşiminin bilişsel beceriklilik üzerindeki dolaylı etkisinin anlamlı olduğu, dolayısıyla örgüt temelli özsaygının lider-üye etkileşimiyle bilişsel beceriklilik arasındaki ilişkiye aracılık ettiği ($b = .258$, %95CI [.1790, .3510]) tespit edilmiştir. Bu durumda H2b hipotezi desteklenmektedir.

Tablo 2 incelendiğinde lider-üye etkileşimi ve örgüt temelli özsaygının ilişkisel beceriklilik üzerindeki birlikte etkisi görülmektedir. Buna göre örgüt temelli özsaygının ilişkisel becerikliliği anlamlı düzeyde ve pozitif yönde ($b = .680$, %95CI [.5571, .8032], $t = 10,8898$, $p < .000$) etkilediği görülmektedir. Lider-üye etkileşiminin ise ilişkisel beceriklilik üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı ($b = .036$, %95CI [-.0496, .1227], $t = .8367$, $p < .4036$) görülmektedir. Lider-üye etkileşimi ve örgüt temelli özsaygı, ilişkisel becerikliliğinin toplam varyansının %41'ini açıklamaktadır. Lider-üye etkileşimi ve örgüt temelli özsaygı değişkenlerinde meydana gelecek 1 birimlik değişimin ilişkisel beceriklilik değişkeninde .680'lik bir farklılığa yol açtığı görülmektedir. Ayrıca lider-üye etkileşiminin ilişkisel beceriklilik üzerindeki dolaylı etkisinin anlamlı olduğu, dolayısıyla örgüt temelli özsaygının lider-üye etkileşimiyle ilişkisel beceriklilik arasındaki ilişkiye aracılık ettiği ($b = .228$, %95CI [.1597, .3042]) tespit edilmiştir. Bu durumda H2c hipotezi desteklenmektedir.

Tablo 2. Aracılık testine ilişkin regresyon analiz sonuçları (N:240)

Tahmin Değişkenleri	Sonuç Değişkenleri											
	M (Örgüt Temelli Özsayı)		Y (Görev Becerikliliği)		Y (Bilişsel Beceriklilik)		Y (İlişkisel Beceriklilik)					
	b	S.H.	b	S.H.	b	S.H.	b	S.H.				
X (Lider-Üye Etkileşimi)	a	.336***	.039	c'	-.043	.041	c'	.019	.047	c'	.036	.043
M (Örgüt Temelli Özsayı)	-	-	-	b	.822***	.059	b	.768***	.067	b	.680***	.062
Sabit	İm	2.996***	.156	İy	.7374***	.227	İy	.7588***	.258	İy	1.055 ***	.240
		R ² =.23			R ² =.49			R ² =.42			R ² =.41	
		F(1;238)=71.3589;p<.000			F(2;237)=117.8572;p<.000			F(2;237)=87.9801; p<.000			F(2;237)=83.1681; p<.000	
					Indirect Effect of X on Y: (b= .277, %95CI [.1907, .3796])			Indirect Effect of X on Y: (b= .258, %95CI [.1790, .3510])			Indirect Effect of X on Y: (b= .228, %95CI [.1597, .3042])	

Not. *p<.05, **p<.01, ***p<.001; S.H.: Standart Hata. Standardize edilmiş beta katsayıları (b) raporlanmıştır.

4. Sonuç ve Öneriler

Liderler veya yöneticiler zaman ve kaynak sınırlılığından dolayı astlarıyla yüksek kaliteli veya düşük kaliteli ilişkiler geliştirebilmektedirler. Yüksek kaliteli ilişkiye sahip olduğu astlarına daha fazla kaynak sağlayabilmektedir. Bu durum çalışanların olumlu duygulanım yaşamalarına; örgüt içerisinde değerli, önemli ve yeterli hissetmelerine; böylece somut iş rolü sınırlarını ve soyut iş rolü algılarını değiştirmek için motive olmalarına neden olabilmektedir.

Yapılan korelasyon analizinde lider-üye etkileşimi ile örgüt temelli özsayı (480) arasında pozitif yönlü orta düzey bir ilişki tespit edilmiştir. Yapılan regresyon analizi sonuçlarına göre, lider-üye etkileşimi örgüt temelli özsayıyı yordamakta ve örgüt temelli özsayının toplam varyansının %23'ünü açıkladığını göstermektedir. Lider-üye değişkeninde meydana gelecek 1 birimlik değişimin örgüt temelli özsayı değişkeninde .336'lık bir farklılığa yol açtığı görülmektedir. Bu sonuçlar literatürdeki çalışmalarla benzerlik göstermektedir. Nitekim Yalop ve arkadaşları (2021) Tokat iline bağlı bir kamu kurumunda yaptıkları çalışmada lider-üye etkileşiminin örgüt temelli özsayıyı pozitif etkilediğini tespit etmişlerdir. Ayrıca Liao ve Hui (2021) yapmış oldukları META analizde, lider-üye etkileşimi ile benlik saygısı arasında pozitif bir ilişki saptamışlardır. Benlik saygısının yanı sıra lider-üye etkileşimi ile; iş özerkliği, işe gömülmüslük, etik liderlik, uyum, öz yeterlilik, duygusal zeka, işe bağlılık, örgütsel özdeşleşme, iş memnuniyeti, kariyer memnuniyeti, yenilik, örgütsel seslilik, terfi, terfi edilebilirlik, terfi hızı, çalışan refahı (Liao ve Hui, 2021), örgütsel vatandaşlık davranışı (Iles, Nahrgang ve Morgeson, 2007), örgütsel bağlılık, pozitif duygulanım, güven, ücret tatmini, örgütsel adalet, personel güçlendirme, iş-aile zenginleşmesi, yetkinlik, dışadönüklük ve vicdanlılık arasında pozitif ilişki vardır.

Ayrıca lider-üye etkileşimi ile çatışma, negatif duygulanım, örgütsel politika, üretkenlik karşıtı iş davranışı ve iş-aile çatışması arasında negatif ilişki vardır (Landry, 2009; Dulebohn vd., 2012; Martin vd., 2016; Litanovd., 2016). Lider-üye etkileşimi örgütsel sinerjiyi (Demiray ve İrge, 2022), performansı, örgütsel özdeşleşmeyi (Arslan, 2022), olumlu duygulanımı (Bauer ve Green, 1996) ve iş tatminini artırırken; işten ayrılma niyetini (Temizel, 2022; Örucü, Dogan ve Hasırcı, 2023) ve sanal kaytarma davranışını (Baş Paşaoğlu, Rençber ve Osman, 2022) azaltmaktadır.

Yapılan korelasyon analizinde lider-üye etkileşimi ile görev becerikliliği (.297) arasında pozitif yönlü zayıf düzeyde; lider-üye etkileşimi ile bilişsel beceriklilik (.331) ve ilişkisel beceriklilik (.344) arasında ise pozitif yönlü orta düzey bir ilişki tespit edilmiştir. Regresyon analizi sonuçlarına göre, lider-üye etkileşimi ve örgüt temelli özsayı, görev becerikliliğini birlikte yordamakta ve toplam varyansının %49'unu açıklamaktadır. Lider-üye etkileşimi ve örgüt temelli özsayı değişkenlerinde meydana gelecek 1 birimlik değişimin görev becerikliliği değişkeninde .822'lik bir farklılığa yol açtığı görülmektedir. Lider-üye etkileşimi ve örgüt temelli özsayı, bilişsel becerikliliği birlikte yordamakta ve toplam varyansının %42'sini açıklamaktadır. Lider-üye etkileşimi ve örgüt temelli özsayı değişkenlerinde meydana gelecek 1 birimlik değişimin bilişsel beceriklilik değişkeninde .768'lik bir farklılığa yol açtığı görülmektedir. Lider-üye etkileşimi ve örgüt temelli özsayı, ilişkisel becerikliliği birlikte yordamakta ve toplam varyansının %41'ini açıklamaktadır. Lider-üye etkileşimi ve örgüt temelli özsayı değişkenlerinde meydana gelecek 1 birimlik değişimin ilişkisel beceriklilik değişkeninde .680'lik bir farklılığa yol açtığı görülmektedir. Bu sonuçlar literatürdeki çalışmalarla benzerlik göstermektedir. Yapılan çalışmalar lider-üye etkileşiminin (Qi vd., 2019; Lee, 2020; Sethi vd., 2023; Demiray ve İrge, 2022; Wang, Li ve Chen, 2020) ve örgüt temelli özsayının (Kim ve Beehr, 2022; Yalop vd., 2021) iş becerikliliğini pozitif etkilediğini ortaya koymuştur. Lider-üye etkileşimi ve örgüt temelli özsayı ile birlikte; güçlendirme, dönüştürücü, karizmatik, hizmetkâr ve işlemsel liderlik; iş arkadaş desteği (Wang, Li ve Chen, 2020), özerklik, iş karmaşıklığı (Wrzesniewski ve Dutton, 2001), kişi-iş uyumsuzluğu, görev bağımsızlığı, proaktif kişilik, öz yeterlilik (Tims ve Bakker, 2010), örgütsel vatandaşlık davranışı, iş doyumu, işe tutkunluk, işte içsel hedef belirleme, iş tatmini (Slemp ve Vella-Brodrick, 2013), iş zorlukları, örgütsel değişim, terfi

odaklılık (Demerouti, 2014), sosyal zeka (Demirbanka, ve Taşlıyan, 2022), örgütsel destek, örgütsel erdemlilik ve örgütsel değişim de (Park ve Park, 2023) iş becerikliliğini pozitif etkileyebilmektedir. İş becerikliliği; işe bağlılığı (Tims, Bakker ve Derks, 2015), performansı (Tims, Bakker ve Derks, 2012), refahı (Tims, Bakker ve Derks, 2013), motivasyonu (Demerouti, 2014), olumlu duygulanımı (Örnek, Topkaya ve Çevik, 2022), iş akış deneyimini (Kanbur ve Yılmaz, 2022) ve işe uyumluluğu arttırabilmektedir. İş stresini (Rudolph vd., 2017:125), duygusal tükenmeyi (Kerse, 2017) ve işten ayrılma niyetini ise (Tims ve Bakker, 2010) azaltabilmektedir.

Yapılan aracılık analizinde lider-üye etkileşiminin; görev becerikliliği, bilişsel beceriklilik ve ilişkisel beceriklilik üzerindeki dolaylı etkisinin anlamlı olduğu, dolayısıyla örgüt temelli özsaygının lider-üye etkileşimiyle görev becerikliliği ($b = .277, \%95CI [.1907, .3796]$), bilişsel beceriklilik ($b = .258, \%95CI [.1790, .3510]$) ve ilişkisel beceriklilik ($b = .228, \%95CI [.1597, .3042]$) arasındaki ilişkiye aracılık ettiği tespit edilmiştir. Bu sonuçlar literatürdeki bazı çalışmalarla desteklenebilmektedir. Nitekim Yalap ve arkadaşları (2021) yapmış olduğu araştırmada; örgüt temelli öz saygının, lider-üye etkileşiminin iş becerikliliği üzerindeki etkisinde aracı rol oynadığını tespit etmişlerdir. Lider-üye etkileşimi ile iş becerikliliği arasındaki ilişkiye aracılık eden örgüt temelli özsaygı; çevresel (iş güvenliği, geribildirim, özerklik) kaynaklar ile iş becerikliliği (Kim ve Beehr, 2022), güçlendirici liderlik ile bilgi paylaşımı (Wang vd., 2022), güçlendirici liderlik ile örgütsel vatandaşlık ve örgütsel sapma (Kim ve Beehr, 2018), lider-üye etkileşimi ile performans, örgütsel güven ile örgütsel vatandaşlık (Pierce ve Gardner, 2004), örgütsel destek ile örgütsel sapma (Ferris, Brown ve Heller, 2009), ücret ile performans (Gardner, Dyne ve Pierce, 2004), örgütsel dışlanma ile performans (Kuo ve Wu, 2022), hata toleransı ile psikolojik iyi oluş (Wang, Guchait ve Paşamehmetoğlu, 2020), güven ile bilgi paylaşımı (Kakhki vd., 2023), hizmetkâr liderlik ile aile memnuniyeti ve aile yaşam kalitesi (Yang vd., 2018) arasındaki ilişkilere de aracılık etmektedir.

Sonuç olarak, liderleriyle yüksek kaliteli ilişkiye sahip olan çalışanlar; daha fazla kaynağa ve bilgiye ulaşabilmekte, daha fazla yetkilendirilebilmekte, örgüt içinde pozitif ayrımcılığa uğrayabilmektedir. Bu durum çalışanların örgüt için değerli ve önemli olduğuna dair inancını güçlendirebilmekte; işlerinde, ilişkilerinde ve işe bakış açılarında değişikliklerin olması yönünde motive edebilmektedir. Nitekim banka çalışanlarından; üstleri tarafından belirlenen ulaşılması zor hedefleri gerçekleştirmeleri, müşterilere sunulan hizmet kalitesini sürekli arttırmaları, örgüt içerisinde ast ve üstleriyle kaliteli iletişim kurmaları beklenebilmektedir. Çalışanların bu iş taleplerinin üstesinden gelebilmesi için, liderlerin veya yöneticilerin saygı, takdir, destek, sağlıklı iletişim, ödül, bilgi, geribildirim gibi iş kaynakları sunmaları; çalışanların kendilerini değerli, önemli, yetkin hissetmesine; müşteri şikâyetlerini azaltabilmek, ulaşılması zor hedefleri gerçekleştirebilmek ve örgütün refahını arttırabilmek için işlerinde, ilişkilerinde ve işe bakışlarında değişiklik yapmalarına yol açabilmektedir.

Bütün çalışmalarda olduğu gibi bu çalışmanın da bazı kısıtlara vardır. Alan araştırması zaman ve maliyet gerektirdiğinden bir kamu bankasının bir koordinatörlüğü ile sınırlandırılmıştır. Çalışmanın sadece bir sektörde ve bir kamu bankasının bir koordinatörlüğünde yapılmasından dolayı araştırma genelleştirilememektedir. Bu nedenle bundan sonraki çalışmalar farklı sektörlerde faaliyet gösteren farklı örgütlerde yapılabilir.

Etik Kurul Beyanı

Çalışma, İnönü Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma

ve Yayın Etik Kurulu tarafından değerlendirilmiş ve 27 Temmuz 2023 tarihinde E.325911-10 sayılı karar ile etik açıdan uygun bulunmuştur. Ayrıca ilgili belge, sorumlu yazar tarafından DergiPark sistemine yüklenmiştir.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Tüm süreç sorumlu yazar Nuri Karaca tarafından yürütülmüştür.

Çatışma Beyanı

Çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Akalın, Ç. (2006). Duygusal örgütsel bağlılık gelişiminde çalışanların algıladığı örgütsel destek ve ara bir değişken olarak örgüt temelli özsaygı (Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Arslan, F. (2022). İş yaşamında lider-üye etkileşimin yiyecek-içecek çalışanlarının iş performansına ve örgütsel özdeşleşme düzeylerine etkisi. *Çatalhöyük Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (8), 148-155.
- Bauer, T. N. ve Green, S. G. (1996). Development of leader-member exchange: a longitudinal test. *Academy of management journal*, 39(6), 1538-1567. <https://doi.org/10.5465/257068>
- Berg, J. M., Dutton, J. E. ve Wrzesniewski, A. (2008). What is job crafting and why does it matter. *Retrieved from the website of Positive Organizational Scholarship*.
- Bowling, N. A., Eschleman, K. J., Wang, Q., Kirkendall, C. ve Alarcon, G. (2010). A meta-analysis of the predictors and consequences of organization-based self-esteem. *Journal of occupational and organizational psychology*, 83(3), 601-626.
- Demerouti, E. (2014). Design your own job through job crafting. *European Psychologist*, 19(4), 237-247. <https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000188>
- Demiray, S. ve İrge, N. T. (2022). The effect of psychological capital and leader-member exchange on job crafting and organizational synergy: The case of a public hospital. *Business & Management Studies: An International Journal*, 10(1), 261-279. <https://doi.org/10.15295/bmij.v10i1.1998>
- Demirbanka, F. ve Taşlıyan, M. (2022). Sosyal zekanın iş becerikliliği etkisi üzerine bir alan araştırması. *Journal of Pure Social Sciences*, 3(4), 27-40.
- Dienesch, R. M. ve Liden, R. C. (1986). Leader-member exchange model of leadership: A critique and further development. *Academy of management review*, 11(3), 618-634. <https://doi.org/10.5465/amr.1986.4306242>
- Dulebohn, J. H., Bommer, W. H., Liden, R. C., Brouer, R. L. ve Ferris, G. R. (2012). A meta-analysis of antecedents and consequences of leader-member exchange: Integrating the past with an eye toward the future. *Journal of management*, 38(6), 1715-1759.
- Ferris, D. L., Brown, D. J. ve Heller, D. (2009). Organizational supports and organizational deviance: the mediating role of organization-based self-esteem. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 108(2), 279-286. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2008.09.001>
- Gardner, D. G., Van Dyne, L. ve Pierce, J. L. (2004). The effects of pay level on organization-based self-esteem and performance: a field study. *Journal of occupational and organizational psychology*, 77(3), 307-322. <https://doi.org/10.1348/0963179041752646>

- Gerstner, C. R. ve Day, D. V. (1997). Meta-Analytic review of leader-member exchange theory: Correlates and construct issues. *Journal of applied psychology*, 82(6), 827. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.82.6.827>
- Hui, C. ve Lee, C. (2000). Moderating effects of organization-based self-esteem on organizational uncertainty: Employee response relationships. *Journal of management*, 26(2), 215-232.
- Ilies, R., Nahrgang, J. D. ve Morgeson, F. P. (2007). Leader-member exchange and citizenship behaviors: a meta-analysis. *Journal of applied psychology*, 92(1), 269. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.92.1.269>
- Kaffashan Kakhki, M., Namdar Joyame, E., Malakooti Asl, N. ve Harati, H. (2022). Modeling the Effect of Trust on Librarians' Knowledge Sharing: Assessing the Effect of Organizational Intelligence and Organization-Based Self-Esteem as Mediators. *Public Library Quarterly*, 1-22. <https://doi.org/10.1080/01616846.2021.2024326>
- Kanbur, E. ve Yılmaz Y. (2022). İş becerikliliğinin akış deneyimi üzerindeki etkisi: AFAD Karadeniz Bölgesi. *Afet ve Risk Dergisi*, 5(2), 623-639. <https://doi.org/10.35341/afet.1114406>
- Kerse, G. (2017). İş becerikliliği (job crafting) ölçeğini Türkçe'ye uyarlama ve duygusal tükenme ile ilişkisini belirleme. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 9(4), 283-304.
- Kim, M. ve Beehr, T. A. (2018). Organization-based self-esteem and meaningful work mediate effects of empowering leadership on employee behaviors and well-being. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 25(4), 385-398. <https://doi.org/10.1177/1548051818762>
- Kim, M. ve Beehr, T. A. (2022). The role of organization-based self-esteem and job resources in promoting employees' job crafting behaviors. *The International Journal of Human Resource Management*, 33(19), 3822-3849. <https://doi.org/10.1080/09585192.2021.1934711>
- Kim, M. ve Beehr, T. A. (2022). The role of organization-based self-esteem and job resources in promoting employees' job crafting behaviors. *The International Journal of Human Resource Management*, 33(19), 3822-3849. <https://doi.org/10.1080/09585192.2021.1934711>
- Kua, C. C. ve Wu, C. Y. (2022). Workplace ostracism and job performance: the moderated mediation model of organization-based self-esteem and performance goal orientation. *Career Development International*, 27(2), 260-273. <https://doi.org/10.1108/CDI-02-2021-0035>
- Landry, G. ve Vandenberghe, C. (2009). Role of commitment to the supervisor, leader-member exchange, and supervisor-based self-esteem in employee-supervisor conflicts. *The Journal of social psychology*, 149(1), 5-28. <https://doi.org/10.3200/SOCP.149.1.5-28>
- Lee, K. (2020). The joint effects of leader-member exchange and team-member exchange in predicting job crafting. *Sustainability*, 12(8), 3283. <https://doi.org/10.3390/su12083283>
- Liao, E. Y. ve Hui, C. (2021). A resource-based perspective on leader-member exchange: an updated meta-analysis. *Asia Pacific Journal of Management*, 38, 317-370.
- Litano, M. L., Major, D. A., Landers, R. N., Streets, V. N. ve Bass, B. I. (2016). A meta-analytic investigation of the relationship between leader-member exchange and work-family experiences. *The Leadership Quarterly*, 27(5), 802-817. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2016.06.003>
- Martin, R., Guillaume, Y., Thomas, G., Lee, A. ve Epitropaki, O. (2016). Leader-member exchange (LMX) and performance: A meta-analytic review. *Personnel psychology*, 69(1), 67-121.
- Örnek, A. Ş., Topkaya, S. ve Çevik, F. F. (2022). İş becerikliliği ve çalışan iyi oluşu üzerine nicel bir araştırma. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, (Özel Sayı), 241-270. <https://doi.org/10.35408/comuybd.1151163>
- Park, S. ve Park, S. (2023). Contextual antecedents of job crafting: review and future research agenda. *European Journal of Training and Development*, 47(1/2), 141-165. <https://doi.org/10.1108/EJTD-06-2021-0071>
- Paşaoğlu Baş, D., Rençber, İ. ve Osman, A. A. (2022). Lider-üye etkileşiminin sanal kayıtarma davranışı üzerindeki etkisinde etkileşim adaletinin aracı rolü. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 690-707.
- Pierce, J. L. ve Gardner, D. G. (2004). Self-esteem within the work and organizational context: A review of the organization-based self-esteem literature. *Journal of management*, 30(5), 591-622. <https://doi.org/10.1016/j.jm.2003.10.001>
- Pierce, J. L. ve Gardner, D. G. (2009). Relationships of personality and job characteristics with organization-based self-esteem. *Journal of Managerial Psychology*, 24(5), 392-409. <https://doi.org/10.1108/02683940910959735>
- Pierce, J. L., Gardner, D. G., Cummings, L. L. ve Dunham, R. B. (1989). Organization-based self-esteem: Construct definition, measurement, and validation. *Academy of Management journal*, 32(3), 622-648. <https://doi.org/10.5465/256437>
- Pierce, J. L., Gardner, D. G., Dunham, R. B. ve Cummings, L. L. (1993). Moderation by organization-based self-esteem of role condition-employee response relationships. *Academy of management journal*, 36(2), 271-288. <https://doi.org/10.5465/256523>
- Qi, J., Zhang, K., Fu, X., Zhao, X. ve Wang, L. (2019). The effects of leader-member exchange, internal social capital, and thriving on job crafting. *Social Behavior and Personality: an international journal*, 47(6), 1-10. <https://doi.org/10.2224/sbp.7981>
- Rockstuhl, T., Dulebohn, J. H., Ang, S. ve Shore, L. M. (2012). Leader-member exchange (LMX) and culture: A meta-analysis of correlates of LMX across 23 countries. *Journal of applied psychology*, 97(6), 1097. <https://doi.org/10.1037/a0029978>
- Rudolph, C. W., Katz, I. M., Lavigne, K. N. ve Zacher, H. (2017). Job crafting: A meta-analysis of relationships with individual differences, job characteristics, and work outcomes. *Journal of vocational behavior*, 102, 112-138. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2017.05.008>
- Sekiguchi, T., Burton, J. P. ve Sablinski, C. J. (2008). The role of job embeddedness on employee performance: the interactive effects with leader-member exchange and organization-based self-esteem. *Personnel psychology*, 61(4), 761-792.
- Sethi, D., Pereira, V., Chakraborty, T. ve Arya, V. (2023). The impact of leader-member exchange, perceived organizational support, and readiness for change on job crafting behaviours in HRM in an emerging market. *The International Journal of Human Resource Management*, 1-30. <https://doi.org/10.1080/09585192.2023.2189021>
- Slemp, G. R. ve Vella-Brodrick, D. A. (2013). The job crafting questionnaire: a new scale to measure the extent to which employees engage in job crafting. *International Journal of wellbeing*, 3(2), 126-146.
- Söylemez, M. (2019). Dönüşümsel liderlik, sosyal sermaye, öz yeterlilik ve lider üye etkileşimi ilişkisi: Kocaeli Serbest Bölgesinde bir araştırma. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sparrowe, R. T. ve Liden, R. C. (1997). Process and structure in leader-member exchange. *Academy of management Review*, 22(2), 522-552. <https://doi.org/10.5465/amr.1997.9707154068>
- Temizel, G. (2022). Otel işletmelerinde lider-üye etkileşimi ve işten ayrılma niyeti ilişkisinde iş tatmininin aracı rolü. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 24(42), 546-568.
- Tims, M. ve Bakker, A. B. (2010). Job crafting: towards a new model of individual job redesign. *SA Journal of Industrial Psychology*, 36(2), 1-9. <https://hdl.handle.net/10520/EJC89228>
- Tims, M., Bakker, A. B. ve Derks, D. (2012). Development and validation of the

- job crafting scale. *Journal of vocational behavior*, 80(1), 173-186. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2011.05.009>
- Tims, M., Bakker, A. B. ve Derks, D. (2013). The impact of job crafting on job demands, job resources, and well-being. *Journal of occupational health psychology*, 18(2), 230. <https://doi.org/10.1037/a0032141>
- Tims, M., Bakker, A. B. ve Derks, D. (2015). Job crafting and job performance: A longitudinal study. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 24(6), 914-928.
- Wang, H., Li, P. ve Chen, S. (2020). The impact of social factors on job crafting: A meta-analysis and review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(21), 8016. <https://doi.org/10.3390/ijerph17218016>
- Wang, X., Guchait, P. ve Paşamehmetoğlu, A. (2020). Why should errors be tolerated? Perceived organizational support, organization-based self-esteem and psychological well-being. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32(5), 1987-2006. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-10-2019-0869>
- Wang, Z., Zhao, L., Song, H., Du, J. ve Wang, Y. (2022). Linking empowering leadership with older teachers' knowledge-sharing behaviour: the roles of organization-based self-esteem and organizational status. *Asia Pacific Journal of Education*, 1-18.
- Wrzesniewski, A. ve Dutton, J. E. (2001). Crafting a job: revisioning employees as active crafters of their work. *Academy of management review*, 26(2), 179-201. <https://doi.org/10.5465/amr.2001.4378011>
- Yalap, O., Sobacı, F., Baygın, E. ve Ünüvar, H. (2021). İş Becerikliliği, Duygusal Bağlılık ve Örgüt Temelli Öz Saygının Lider-Üye Etkileşimi Kapsamında İncelenmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 1647-1665.
- Yang, Z., Zhang, H., Kwan, H. K. ve Chen, S. (2018). Crossover effects of servant leadership and job social support on employee spouses: the mediating role of employee organization-based self-esteem. *Journal of Business Ethics*, 147, 595-604.



Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/pub/aruibfdergisi>



Türkiye ekonomisinde ABD doları kuru volatilitésinin otoregresif koşullu değişen varyans yöntemleri ile modellenmesi

Modeling the volatility of the US dollar exchange rate in the Turkish economy with autoregressive conditional heteroskedasticity methods

Atilla Aydın^{a*}

^a Öğretim Görevlisi Dr., İstanbul Gelişim Üniversitesi, İstanbul Gelişim MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, İstanbul, Türkiye, ataydin@gelisim.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9265-5930

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 19 Şubat 2024

Kabul: 19 Nisan 2024

Anahtar kelimeler:

Volatilité,

Döviz Kuru,

Koşullu Değişen Varyans Modelleri,

Türkiye Ekonomisi

Makale türü:

Araştırma makalesi

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 19 February 2024

Accepted: 19 April 2024

Keywords:

Volatility,

Exchange Rate,

Conditional Heteroskedasticity Models,

Turkish Economy

Article type:

Research article

ÖZET

Volatilité, finansal varlıkların fiyatlarında meydana gelen değişimlerin bir ölçüsü olarak ifade edilmektedir. Tarihsel volatilitenin modellenmesi ve gelecekteki volatilitenin tahmin edilmesi, başta finansal piyasa aktörleri olmak üzere tüm iktisadi birimler açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye ekonomisi için ABD doları kuru volatilitésinin modellenmesidir. Çalışmada 21/05/2007-12/01/2023 arası günlük kur verileri kullanılmıştır. Çalışmada yöntem olarak koşullu değişen varyans modelleri kullanılmıştır. Öncelikle başlangıç ARMA modeli belirlenmiştir. Belirlenen modelde değişen varyans sorunu tespit edilmiş ve koşullu değişen varyans modellerine geçilmiştir. Simetrik ve asimetric modeller denenerek en uygun modelin ARCH (1) modeli olduğu görülmüştür. Ayrıca ABD doları getiri serisi koşullu varyans grafiği analiz edilmiş, volatilitenin en yüksek olduğu yılların döviz krizlerinin yaşandığı 2018 ve 2021 yılları olduğu görülmüştür. Küresel kriz yılı olan 2008 ve pandeminin olumsuz etkilerinin görüldüğü 2020 yıllarında da volatilitenin artış gösterdiği tespit edilmiştir.

ABSTRACT

Volatility is defined as a measure of changes in the prices of financial assets. Modelling historical volatility and forecasting future volatility is important for all economic agents, especially financial market actors. The aim of this study is to model the volatility of the US dollar exchange rate for the Turkish economy. Daily exchange rate data between 21/05/2007-12/01/2023 are used in the study. Conditional heteroskedasticity models are used as in the study. First, the initial ARMA model was determined. The problem of heteroskedasticity was detected in the specified model and Conditional Heteroskedasticity Models were started. Symmetric and asymmetric models were tested and the most appropriate model was found to be the ARCH (1) model. In addition, the conditional variance graph of the US dollar return series was analyzed and it was observed that the years with the highest volatility were 2018 and 2021, the years of currency crises. It was also found that volatility increased in 2008, the year of the global crisis, and 2020, when the negative effects of the pandemic were seen.

* Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: eylulakademi@hotmail.com

Atf / Citation: Aydın, A. (2024). Türkiye ekonomisinde ABD doları kuru volatilitésinin otoregresif koşullu değişen varyans yöntemleri ile modellenmesi. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(1), 10-20. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1440018>

1. Giriş

Finansal piyasalarda varlıkların pozitif ve negatif yönlü hareketleri önem arz etmektedir. Söz konusu hareketler ne kadar değişirse ilgili finansal varlığın riskinin o kadar yüksek olduğu söylenebilir. Volatilité, finansal bir varlığın fiyatında meydana gelen değişimin istatistiksel ölçüsü olarak tanımlanmaktadır (Butler, 1999). Bu bağlamda volatilité genel olarak risk ölçü birimi olarak tanımlanmaktadır. Ancak risk istenmeyen bir durumu ifade ederken volatilité belirsizlik olarak değerlendirilmekte ve istenen bir durumdan da kaynaklanabilmektedir (Çil, 2018). Finansal piyasalarda volatilitéyi belirleyen unsurlar; siyasi gelişmeler, makroekonomik politikalar, yatırımcı davranışları gibi faktörler olarak açıklanabilir. Bu çerçevede volatilité, çok boyutlu bir kavram olarak değerlendirilmektedir. Mandelbrot (1963); finansal varlıklara ilişkin getirilerdeki büyük değişimleri büyük değişimlerin, küçük değişimleri ise küçük değişimlerin izlediğini saptamıştır. Bu durum literatürde volatilité kümelenmesi olarak tanımlanmaktadır.

Volatilitenin ölçülmesi için çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. Finans alanında genel olarak volatilité koşulsuz standart sapma ile ölçülmekte ve bu ölçü tarihsel volatilité olarak tanımlanmaktadır (Hsieh, 1993). Standart sapmaya dayanan ölçümün önemli sınırlılıkları bulunmaktadır. Finansal varlıklara ilişkin getiri serileri genellikle basık ve çarpık dağılımlar sergilemektedir. Bu çerçevede standart sapma ile volatilitenin sağlıklı bir ölçümü yapılamamaktadır. Standart sapma, dağılımın yayılımı ile ilgili bir ölçü olup biçimi konusunda bilgi vermemektedir (Poon, 2005). Bu bağlamda normal dağılıma uymayan süreçlerde standart sapmanın volatilité ölçüsü olarak kullanılması mümkün olmamaktadır. Ayrıca volatilité tahmininde her gözlem değeri eşit ağırlığa sahip olmaktadır. Bir başka ifadeyle fiyat hareketleri, yakın zamanda meydana gelen gelişimlere bakılmaksızın aynı öneme sahip olmaktadır. Ancak yakın zamandaki fiyat hareketlerinin eski fiyat hareketlerine göre daha etkili olduğu bilinmektedir (Çil, 2018). Gerçekleşen volatilité olarak da ifade edilen tarihsel volatilitenin dışında tahmin edilen volatilité kavramı da önem arz etmektedir. Gelecekteki volatilitenin tahmin edilebilmesi için geçmişteki volatilitenin anlaşılması gerekmektedir (Sinclair, 2008). Tarihsel volatilité doğru belirlenemezse gelecekteki volatilitenin tahmininde doğal olarak yanlış sonuçlar elde edilmektedir. Standart sapmanın yanında tarihsel volatilitenin ölçülmesinde varyansın da kullanıldığı görülmektedir (Aizenman ve Pinto, 2005). Ancak standart sapmanın varyansa göre önemli bir avantajı bulunmaktadır. Standart sapma ölçü birimi, analiz edilen değişkenle aynı ölçü birimine sahipken varyans ise değişkenin ölçü biriminin karesi olarak ifade edilmektedir.

Döviz piyasalarındaki volatilité, özellikle 1973 yılında sabit kur sistemi olan Bretton Woods sisteminin uygulamadan kaldırılarak dalgalı kur sistemine geçilmesiyle önem kazanmıştır. Döviz piyasasındaki volatilité, döviz piyasasında meydana gelen ani değişimler olarak tanımlanabilir. Döviz kuru volatilitesi, çeşitli yollarla ekonomi üzerinde etkili olmaktadır (Maskus, 1990). Öncelikle volatilité, gelecekteki belirsizlikle ilişkilendirilmesinden dolayı yatırımlarda düşüşe yol açmaktadır. Bir başka ifadeyle volatilité uluslararası ticaretin önünde engel teşkil etmektedir. Volatilitenin ekonomiyi etkilediği diğer bir mekanizma ise döviz fiyatlarındaki belirsizlik nedeniyle uluslararası ticarete konu olan malların fiyatına risk priminin eklenmesidir. Bir başka ifadeyle uluslararası ticaret fiyatları yükselmekte, toplam talep azalmakta ve uluslararası ticaret hacminde düşüş yaşanmaktadır. Ayrıca döviz kuru volatilitesi, uluslararası sermaye hareketlerinin etkinliğini olumsuz etkilemektedir. Bu bağlamda döviz kuru volatilitesinin ekonomik refah üzerinde negatif etkisi olduğu değerlendirilmektedir (Kanalıcı ve Nargeleçkenler, 2006).

İktisadi etkileri göz önüne alındığında döviz piyasasına ilişkin tarihsel volatilitenin belirlenmesi ve gelecekteki volatilitenin tahmin edilmesi konusu önem taşımaktadır. Türkiye, 2001 yılında dalgalı döviz kuru sistemine geçmiş, bu çerçevede döviz piyasasının içsel ve dışsal şoklara karşı kırılganlığı artmıştır. Söz konusu kırılganlık nedeniyle gerek finansal yatırımcılar gerekse reel sektör yatırımcıları açısından volatilité tahmini önem arz etmektedir. Ayrıca döviz kurlarındaki volatilitenin diğer iktisadi değişkenlere etkisi göz önüne alındığında volatilité tahmininin önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Öte yandan döviz kurlarındaki volatilité ihracat ve ithalatı direkt olarak etkilemektedir. Türkiye ekonomisinin ihracata dayalı büyüme politikası kapsamında değerlendirildiğinde volatilitenin dış ticarete etkisi, makroekonomik istikrarın da önemli bir belirleyicisi olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmanın amacı, koşullu değişen varyans modelleri kullanılarak Türkiye ekonomisinde ABD doları kuru volatilité yapısının ortaya çıkarılmasıdır. Ayrıca gelecekteki volatilitenin tahmin edilmesi hedeflenmektedir. Çalışmanın girişten sonraki ikinci bölümünde konuya ilişkin literatür özeti sunulmuştur. Üçüncü bölümde çalışmada kullanılan veri seti ve kullanılan ekonometrik yöntemler tanıtılmıştır. Dördüncü bölümde çalışmadan elde edilen bulgular sunulmuş, son bölüm ise sonuç kısmına ayrılmıştır.

2. Literatür Taraması

Döviz piyasasındaki volatilitenin koşullu değişen varyans modelleriyle belirlenmesine yönelik literatürde yapılmış çalışmalar bulunmaktadır. Söz konusu çalışmalardan bazıları aşağıda sunulmuştur.

Hsieh (1998) yaptığı çalışmada İngiliz poundu, Japon yeni, Alman markı, İsviçre frangı ve Kanada dolarının ABD doları cinsinden döviz kuru volatilitelerini incelemiştir. Çalışmada 1974-1983 yıllarına ilişkin döviz kuru fiyatları kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda ARCH modellerinin volatilitenin belirlenmesinde kullanılabileceği ortaya konmuştur.

Beine vd. (2003), yaptıkları çalışmada Merkez Bankası müdahalelerinin volatilité üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Söz konusu müdahalelerin döviz kuru serilerinde doğrusal olmayan yapılar ortaya çıkardığı tespit edilmiştir. Ayrıca Merkez Bankası müdahalelerinin volatilitéde artışa yol açtığı saptanmıştır.

Nagayasu (2004), çalışmasında Japonya ekonomisi için ABD Doları kuru volatilitesini incelemiştir. Uygun model olarak GARCH modeli seçilmiştir. 1991-2001 döneminin incelendiği çalışmada Merkez Bankası müdahalelerinin volatilitéyi artırdığı gözlenmiştir.

Sandoval (2006), çalışmasında Latin Amerika ve Asya'da bulunan yedi ülkeye ait para biriminin ABD doları karşısındaki volatilité yapılarını araştırmıştır. GARCH ve EGARCH modellerinin uygulandığı çalışmada yedi ülke para biriminden dördünün asimetric yapı sergilediği belirlenmiştir.

Çağlayan ve Dayıoğlu (2009), çalışmalarında OECD ülkelerindeki dolar kuru volatilitesini araştırmıştır. Koşullu değişen varyans modellerinin uygulandığı çalışmada volatilitenin belirlenmesinde asimetric modellerin simetric modellere göre daha etkin sonuçlar verdiği tespit edilmiştir.

Adeoye ve Atanda (2011), Nijerya ekonomisi için dolar kuru volatilitesini koşullu değişen varyans modelleriyle incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda en uygun modelin GARCH (1,1) olduğu saptanmıştır.

Bosnjak vd. (2016), Hırvatistan ekonomisi için yaptığı çalışmada döviz kuru volatilitesini koşullu değişen varyans modelleriyle incelemiştir. Çalışma sonucunda ABD doları kuru volatilitesi için GARCH (1,1), avro kuru volatilitesi için ise GARCH (2,1) en uygun modeller olarak bulunmuştur.

Türkiye ekonomisine döviz piyasasına yönelik volatilité çalışmalarının 2001 yılında dalgalı kur sistemine geçilmesinden sonra artış gösterdiği görülmektedir. Ancak sabit kur sisteminin uygulandığı dönemde de sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Söz konusu çalışmalardan bazıları aşağıda özetlenmiştir.

Aysoy vd. (1996) tarafından yapılan çalışmada 1988-1995 dönemi günlük ABD doları ve Alman markı kur verileri kullanılarak volatilitenin belirlenmesi amaçlanmıştır. ARCH-GARCH modellerinin uygulandığı çalışma sonucunda sabit kur sistemi çerçevesinde volatilitenin düşük olduğu belirlenmiştir. Ancak istikrarsız dönemlerde ve 1994 krizi sürecinde volatilitede artış olduğu gözlenmiştir.

Güloğlu ve Akman (2007), 2001-2007 yılları arası dönemdeki volatilitéyi SWARCH modeli ile incelemiştir. Çalışma sonucunda ekonomik ve siyasal olayların volatilité üzerinde etkili olduğu ve volatilitenin kalıcı bir etkiye sahip olduğu saptanmıştır.

Kıran (2008), yaptığı çalışmada koşullu değişen varyans modellerini kullanarak dolar kuru volatilitesini 1980-2008 dönemi için araştırmıştır. Çalışma sonucunda volatilitenin modellenmesinde simetrik olmayan modellerin daha etkin sonuçlar verdiği belirlenmiştir.

Gürsaka (2009), çalışmasında 2000-2007 yılları arası için dolar kuru volatilitesini analiz etmiştir. GARCH modelinin kullanıldığı çalışmada varyanstaki kırılmalar da dikkate alınmıştır. Çalışma sonucunda varyanstaki kırılmalar ele alındığında volatilitenin kırılmanın dikkate alınmadığı modellere göre düşüş sergilediği saptanmıştır.

Gür ve Ertuğrul (2012), yaptıkları çalışmada ABD doları, avro ve İngiliz sterlini ile oluşturulan döviz kuru sepeti ile volatilitéyi incelemiştir. 2001-2010 yılları arasındaki dönemin ele alındığı çalışmada ARCH, GARCH ve SWARCH modelleri uygulanmıştır. Çalışmanın sonucunda SWARCH modellerinin volatilitenin belirlenmesinde daha başarılı sonuçlar verdiği görülmüştür.

Uysal ve Özşahin (2012), çalışmalarında 2001-2010 dönemine ilişkin reel efektif döviz kurlarını kullanarak volatilité modellemesi yapmışlardır. Koşullu değişen varyans modellerinin uygulandığı çalışmada en uygun volatilité modelinin GARCH (1,1) modeli olduğu tespit edilmiştir.

Emeç ve Özdemir (2014), yaptığı çalışmada 2014-2019 dönemi ABD doları kuru volatilitesini koşullu değişen varyans modelleri ile araştırmışlardır. Volatilitenin modellenmesinde en uygun modelin TGARCH (1,1) olduğu belirlenmiştir.

Kayral (2016), çalışmasında ABD doları ve avro kurlarındaki volatilitéyi 2002-2015 dönemi için koşullu değişen varyans modelleri ile araştırmıştır. Çalışmanın sonucunda en uygun modelin TGARCH (1,1) modeli olduğu bulunmuştur. Ayrıca pozitif şokların volatilité üzerinde negatif şoklara göre daha etkili olduğu tespit edilmiştir.

Demirgil vd. (2019), çalışmalarında 1999-2019 dönemindeki döviz kuru volatilitesini araştırmışlardır. Koşullu değişen varyans modellerinin uygulandığı çalışma sonucunda en uygun modelin TARCH modeli olduğu belirlenmiştir. Ayrıca pozitif şokların volatilité üzerinde negatif şoklara göre daha etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Gün (2020), yaptığı çalışmada döviz kuru volatilitesini MSGARCH yöntemiyle modellemiştir. Çalışmanın veri aralığı 2001-2020 olarak belirlenmiştir. Çalışma sonucunda döviz kurlarında yüksek ve düşük riskli rejimler saptanmış ve düşük volatilité rejiminden yüksek volatilité rejimine geçişin çok ani olduğu görülmüştür. Ancak volatilité yüksek riskli rejimde kararlı kalmamakta, düşük riskli rejime doğru geçiş eğilimi göstermektedir.

Kayral ve Tandoğan (2020), 2015-2020 dönemi için Covid-19 salgınının avro, dolar, altın ve BİST100 endeksi volatilitelerine etkilerini araştırmışlardır. CCC-GARCH modelinin kullanıldığı çalışma sonucunda pandeminin tüm yatırım araçlarının volatilitelerini artırdığı tespit

edilmiştir. Ayrıca dolardan avroya doğru pozitif volatilité yayılımı saptanmıştır.

Sümer (2021), sepet kur volatilitesini incelediği çalışmasında 2001-2020 dönemini ele almıştır. GARCH, EGARCH, TARCH ve PARCH modellerinin kullanıldığı çalışma sonucunda sepet kur volatilité modellemesinde en iyi modelin PARCH (1,1) olduğu belirlenmiştir.

Aracı vd. (2023), çalışmalarında petrol fiyatları değişiminin ve döviz kuru volatilitesinin taşıma modları üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. 2013-2021 dönemini kapsayan çalışma sonucunda döviz kuru volatilitesinin denizyolu taşımacılığını pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Kutlu Horvath ve Yurttagüler (2023), yaptıkları çalışmada 2003-2022 dönemi için efektif döviz kuru verilerini kullanarak Türkiye için volatilité modellemesi yapmışlardır. Çalışma sonucunda en uygun modelin GARCH (1,1) olduğu görülmüştür.

3. Yöntem

Bu çalışmada veri seti olarak 21/05/2007 ile 12/01/2023 tarihleri arasındaki dolar kuru kullanılmıştır. Bu çerçevede 2008 küresel krizinin etkileri de analize dâhil edilmiştir. Çalışmanın verileri Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden elde edilmiştir.

Dolar kuru volatilitesinin analiz edilebilmesi için simetrik koşullu değişen varyans ve asimetrik koşullu değişen varyans modelleri kullanılmıştır. Söz konusu yöntemlerin kullanılmasının nedeni, finansal zaman serilerinde değişen varyans problemiyle sıklıkla karşılaşılmasıdır. Sabit varyans varsayımı sağlanamadığında ARIMA modelleri ile yapılan tahminler etkinliğini yitirmektedir. Koşullu değişen varyans modelleri ise bu şartlarda etkin tahminler üretebilmektedir. Koşullu değişen varyans modelleri literatürde sıklıkla kullanılmasına karşılık bu çalışmada geniş bir veri aralığı ele alındığı için simetrik ve asimetrik modellerin hepsi denenerak literatüre katkı yapılması hedeflenmiştir. Simetrik koşullu değişen varyans modelleri; Engle (1982) tarafından geliştirilen otoregresif koşullu değişen varyans (ARCH) modeli, Bollerslev (1986) tarafından ortaya konan genelleştirilmiş ARCH (GARCH) modeli, Engle vd. (1987) tarafından açıklanan ortalama ARCH (ARCH-M) ve ortalama GARCH (GARCH-M) modelleri olarak ifade edilebilir.

Engle (1982), ARCH modeli ile zaman serilerinin koşullu ortalama ve varyanslarının iki ayrı model olarak ortaya konabileceğini göstermiştir. ARCH modelinin temelinde zaman serilerinde de yatay kesit verilerinde olduğu gibi değişen varyans olabileceği fikri yatmaktadır. Aşağıdaki gibi bir zaman serisi ile koşullu değişen varyans kavramı açıklanabilir.

$$Y_{t+1} = e_{t+1}X_t \quad (1)$$

Yukarıdaki denklemde Y_{t+1} , bağımlı değişkeni ifade etmektedir. X_t , t döneminde bağımsız değişkenin gözlenen değeridir. e_{t+1} ise sabit varyanslı hata terimi olarak tanımlanmaktadır. X_t değerlerinin eşit olması ($X_t = X_{t-1} = X_{t-2} = \dots$) bağımlı değişkenin sabit varyanslı olduğunu göstermektedir. Ancak X_t değerleri eşit değilse Y_{t+1} koşullu değişen varyansa sahip olmaktadır. Bir başka ifadeyle ekonomideki dışsal faktörler serilerin yapısını değiştirebilmektedir. Bu durum volatilité olarak adlandırılmaktadır. Ekonomideki olumlu ve olumsuz şokların volatilité üzerindeki etkisinin aynı olması durumunda simetrik modeller geçerli olmaktadır. Simetrik modellerin ilki olan ARCH (p) sürecinin koşullu varyansı aşağıdaki gibi ifade edilmektedir (Engel, 1982).

$$h_t = \alpha_0 + \alpha_1 e_{t-1}^2 + \alpha_2 e_{t-2}^2 + \dots + \alpha_p e_{t-p}^2 = \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \alpha_i e_{t-i}^2 \quad (2)$$

Yukarıdaki denklemde h_t , ARCH modelinin koşullu varyansını ifade

etmektedir. Modelde yer alan p , ARCH sürecinin derecesidir. α_i ise bilinmeyen parametreler vektörü olarak tanımlanmaktadır. Koşullu varyans, e_t 'nin tüm değerleri için pozitif olmalıdır. Pozitifliğin garanti altına alınabilmesi için α_0 ve tüm α_i değerlerinin pozitif olması gerekmektedir. Bir başka ifadeyle ARCH modelinin geçerli olabilmesi için aşağıdaki koşulların sağlanması gerekmektedir (Çil, 2018).

$$\alpha_0 > 0 \quad (3)$$

$$\alpha_i \geq 0 (i = 1, 2, \dots, p) \quad (4)$$

ARCH modelinin durağan olabilmesi için ise sabit terim dışındaki tüm parametrelerin toplamının 1'den küçük olması gerekmektedir. Bu koşul aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

$$\sum_{i=1}^p \alpha_i < 1 \quad (5)$$

ARCH modelinin tahmininde en çok benzerlik yöntemi kullanılmaktadır. Değişen varyans modellemesinde öncelikle koşullu değişen varyansın, bir başka ifadeyle kalıntılarda ARCH etkisinin saptanması önem arz etmektedir. ARCH etkisi tespit edilemezse ARCH modeli kullanılmamaktadır. ARCH etkisi, Engle (1982) tarafından önerilen Lagrange Çarpımı Testi (ARCH-LM) ile belirlenebilmektedir. Lagrange Çarpımı, aşağıdaki yardımcı regresyona göre oluşturulmaktadır.

$$\varepsilon_t^2 = \alpha_0 + \alpha_1 \varepsilon_{t-1}^2 + \alpha_2 \varepsilon_{t-2}^2 + \dots + \alpha_p \varepsilon_{t-p}^2 + e_t \quad (6)$$

ARCH-LM testinin temel ve alternatif hipotezi aşağıdaki gibidir.

$$H_0: \alpha_1 = \alpha_2 = \dots = \alpha_p = 0 \quad (7)$$

$$H_1: \text{En az bir } \alpha_i \text{ değeri sıfırdan farklıdır} \quad (8)$$

Lagrange Çarpımı test istatistiği aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır.

$$LM = T * R^2 \quad (9)$$

Yukarıdaki denklemde R^2 yardımcı regresyon denkleminin belirginlik katsayısı, T ise gözlem sayısını ifade etmektedir. LM test istatistiği, regresyon denklemindeki terim sayısı serbestlik derecesiyle Ki-Kare dağılımına uymaktadır. Hesaplanan test istatistiğinin Ki-Kare tablo değerinden küçük olması durumunda temel hipotez reddedilememekte ve ARCH etkisinin bulunmadığına karar verilmektedir.

Simetrik koşullu değişen varyans modellerinin ikincisi Genelleştirilmiş ARCH (GARCH) modelidir. Bollerslev (1986) tarafından geliştirilen GARCH model için hata teriminin koşullu varyansı aşağıdaki gibi gösterilmektedir.

$$h_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \alpha_i e_{t-i}^2 + \sum_{j=1}^q \beta_j h_{t-j} \quad (10)$$

Yukarıdaki denklemde α_i ARCH parametresi, β_j ise GARCH parametresi olarak ifade edilmektedir. GARCH modelinin gereklilikleri ise aşağıdaki gibidir (Nelson ve Cao, 1992: 229-235).

$$\alpha_0 > 0 \quad (11)$$

$$\alpha_i \geq 0 \quad (12)$$

$$\beta_j \geq 0 \quad (13)$$

$$\sum_{i=1}^p \alpha_i + \sum_{j=1}^q \beta_j < 1 \quad (14)$$

Yukarıdaki (14) numaralı denklemde yer alan koşul, sürecin durağanlığının sağlanması için önem arz etmektedir. GARCH modeline ilişkin LM testi temel ve alternatif hipotezleri aşağıdaki gibi ifade edilmektedir.

$$H_0: \alpha_1 = \alpha_2 = \dots = \alpha_p = \beta_1 = \beta_2 = \dots = \beta_q = 0 \quad (15)$$

$$H_1: \text{En az bir parametre değeri sıfırdan farklıdır.} \quad (16)$$

LM testi çerçevesinde hesaplanan test istatistiği Ki-Kare tablo değerinden küçükse temel hipotez reddedilememekte ve modelde ARCH etkisinin bulunmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Simetrik koşullu değişen varyans modelleri içinde yer alan diğer modeller, Engle vd. (1987) tarafından geliştirilen ortalama ARCH (ARCH-M) ve ortalama GARCH (GARCH-M) modelleridir. Söz konusu modeller, ortalama ile ifade edilen eşitlik içine koşullu varyans veya koşullu standart sapmanın eklenmesiyle oluşmaktadır. ARCH-M modeli aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır.

$$Y_t = b_1 X_1 + b_2 X_2 + \dots + b_m X_m + \lambda \sqrt{h_t} + \varepsilon_t \quad (17)$$

$$h_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \alpha_i \varepsilon_{t-i}^2 \quad (18)$$

Yukarıdaki denklemlerde $\sqrt{h_t}$ koşullu standart sapma olup risk unsurunu ifade etmektedir (Kıran, 2006: 47).

GARCH-M modeli ise aşağıdaki gibi gösterilmektedir.

$$Y_t = b_1 X_1 + b_2 X_2 + \dots + b_m X_m + \lambda \sqrt{h_t} + \varepsilon_t \quad (19)$$

$$h_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \alpha_i \varepsilon_{t-i}^2 + \sum_{j=1}^q \beta_j h_t \quad (20)$$

Simetrik koşullu değişen varyans modelleri, olumlu ve olumsuz şokların zaman serilerindeki volatilitiyi eşit şekilde etkileyeceğini varsaymaktadır. Ancak Black (1976), olumsuz şokların olumlu şoklara göre volatilitiyi daha fazla etkilediğini ortaya koymuştur. Kaldıraç etkisi olarak adlandırılan bu durum, piyasaya ulaşan olumsuz bir haberin olumlu bir habere göre finansal zaman serilerinin oynaklığını daha yüksek oranda etkileyeceğini ifade etmektedir. Bu bağlamda Nelson (1991) tarafından asimetrik durumu ele alan EGARCH modeli geliştirilmiştir. EGARCH modeli aşağıdaki gibi ifade edilmektedir.

$$\ln h_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \beta_i \ln h_{t-i} + \sum_{i=1}^p \alpha_i \left| \frac{\varepsilon_{t-i}}{\sqrt{h_{t-i}}} \right| + \sum_{i=1}^p \gamma_i \frac{\varepsilon_{t-i}}{\sqrt{h_{t-i}}} \quad (21)$$

Yukarıdaki denklemde $\frac{\varepsilon_{t-i}}{\sqrt{h_{t-i}}}$ ifadesi standardize edilmiş hata terimlerini göstermektedir. Ayrıca koşullu varyans, kendi gecikmeli değerlerinin üstel bir fonksiyonu olarak tanımlanmaktadır. $\sum_{i=1}^p \beta_i < 1$ ise süreç durağan olmaktadır (Harvey ve Succarat, 2012: 5). EGARCH modeli, logaritmik doğrusal formda olduğu için koşullu varyans negatif olamaz. Bu çerçevede ARCH ve GARCH modellerden farklı olarak parametrelerin pozitif olması koşulu bulunmamaktadır. Modelde yer alan γ_i parametresi, volatilitedeki kaldıraç etkisini ifade eden asimetrik kaldıraç katsayısı olup genellikle negatif değer almaktadır. Söz konusu parametre istatistiksel açıdan anlamlıysa ve negatif değer almışsa olumsuz şokların olumlu şoklara göre volatilitiyi daha fazla etkilediği anlaşılmaktadır. EGARCH modeli de simetrik modeller gibi en çok benzerlik yöntemiyle tahmin edilmektedir. Bu bağlamda EGARCH modelinin standart GARCH modelinden iki önemli farkı vardır. Bunlardan birincisi, EGARCH modelinin simetriye izin vermesidir. İkinci olarak, EGARCH modelinde büyük haberlerin volatilité üzerindeki etkisi GARCH modeline göre daha fazladır (Daly, 2008).

Asimetrik koşullu değişen varyans modelleri içinde yer alan diğer bir model TARARCH modeli olarak bilinmektedir. TARARCH modeli aşağıdaki gibi ifade edilmektedir.

$$h_t = w_t + \sum_{j=1}^q \beta_j h_{t-j} + \sum_{i=1}^p \alpha_i \varepsilon_{t-i}^2 + \sum_{k=1}^r \gamma_k \varepsilon_{t-k}^2 D_{t-k} \quad (22)$$

Yukarıdaki denklemde D_{t-k} ifadesi olumlu ve olumsuz şoklara göre 1

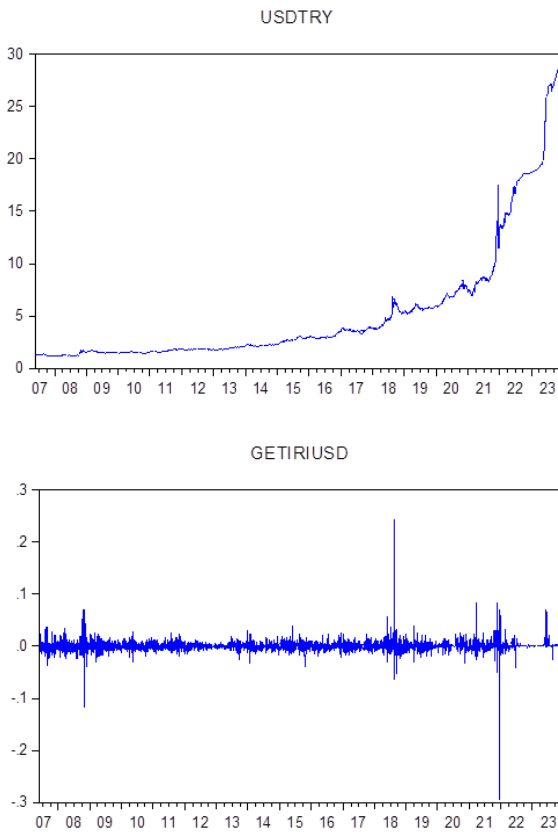
ve 0 değerlerini alan gölge değişken olarak tanımlanmaktadır. ε_t değerlerinin sıfırdan büyük olması olumlu haberleri, sıfırdan küçük olması olumsuz haberleri ifade etmektedir. Denklemden anlaşıldığı gibi olumlu ve olumsuz haberlerin koşullu varyans üzerindeki etkileri farklıdır. Olumlu haberlerin koşullu varyans üzerindeki etkisi α_i kadarken olumsuz haberlerin etkisi $\alpha_i + \gamma_k$ kadardır. Kaldıraç etkisi γ_k parametresi tarafından açıklanmaktadır. $\gamma_k > 0$ ise olumsuz haberlerin volatilité üzerindeki etkisi olumlu haberlerden daha fazla olmaktadır.

4. Bulgular

Volatilité modelinin analizinden önce kur fiyatları getiri serisi aşağıdaki gibi oluşturulmuştur.

$$R_t = \ln\left(\frac{P_t}{P_{t-1}}\right) = \ln P_t - \ln P_{t-1} \quad (23)$$

Yukarıdaki eşitlikte R_t , ABD doları kuru getiri serisini, P_t , t dönemindeki ABD doları kuruunu, P_{t-1} , t-1 dönemindeki ABD doları kuruunu göstermektedir. Volatilité analizine geçmeden önce getiri serisinin durağanlığının araştırılması önem arz etmektedir. Şekil 1'de dolar kuru serisi ve getiri serisine ilişkin zaman yolu grafikleri sunulmuştur.



Şekil 1. Dolar kuru ve dolar getiri serisi

Şekil 1'de görüldüğü gibi dolar kuru serisi yükselen bir eğilim içindedir. Getiri serisinin ise ortalamaya dönen bir yapı sergilediği görülmektedir. Ayrıca söz konusu durağan yapı birim kök testleriyle de araştırılmıştır. Getiri serisine ilişkin ADF ve PP birim kök testi sonuçları Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. ADF ve PP birim kök testi sonuçları

Birim kök testi	Test istatistiği	Olasılık
ADF Sabitli Model	-39,02548*	0,0000
ADF Sabitli ve Trendli Model	-39,17776*	0,0000
PP Sabitli Model	-61,52612*	0,0001
PP Sabitli ve Trendli Model	-61,60696*	0,0000

* %1 anlamlılık düzeyi.

Tablo 1'de görüldüğü gibi her iki test istatistiği için de olasılık değerleri 0,01'den düşüktür. Bu bağlamda birim kök temel hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir. Getiri serisinin birinci mertebeden durağan olduğuna karar verilmiştir. Getiri serisinin durağan olması, kurulacak olan başlangıç modelinin belirlenmesi için önem arz etmektedir. Durağanlığın belirlenmesi çerçevesinde başlangıç modeli olarak Otoregresif Hareketli Ortalama Modeli (ARMA) modeli uygulanmıştır. En uygun ARMA modelinin belirlenmesi amacıyla dört gecikmeye kadar modeller denenmiş ve kurulan modellere ilişkin bilgi kriterleri değerleri sonuçları Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. ARMA (p,q) modelinin belirlenmesi (Schwarz bilgi kriteri)

p/q	0	1	2	3	4
0	-6,190977	-6,190949	-6,189630	-6,193944	-6,193384
1	-6,190802	-6,188869	-6,192754	-6,193694	-6,191730
2	-6,188901	-6,191799	-6,194057	-6,192048	-6,190042
3	-6,192589	-6,192769	-6,191824	-6,190242	-6,188364
4	-6,191978	-6,190641	-6,189603	-6,188164	-6,189431

Tablo 2'de görüldüğü gibi Schwarz bilgi kriterine göre en düşük değerli model ARMA (2,2) modelidir. ARMA (2,2) modeline ilişkin tahmin sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. ARMA (2,2) modeli tahmin sonuçları

Değişken	Katsayı	Standart hata	t istatistiği	Olasılık
C	0,000743	0,000177	4,197665*	0,0000
AR (1)	-1,080660	0,069411	-15,56907*	0,0000
AR (2)	-0,680676	0,068981	-9,867547*	0,0000
MA (1)	1,131724	0,061612	18,36855*	0,0000
MA (2)	0,759633	0,061222	12,40783*	0,0000

* %1 anlamlılık düzeyi

Tablo 3'te görüldüğü gibi tüm katsayılar istatistiksel olarak anlamlıdır. Ancak AR (1) katsayısı mutlak değer olarak 1'den büyüktür. Bir başka ifadeyle durağanlık koşulu sağlanamamaktadır. Bu bağlamda bu model kullanılabilir değildir. Tablo 2 incelendiğinde Schwarz bilgi kriterine göre en uygun model ARMA (1,3) modeli olarak belirlenmiştir. Model sonuçları Tablo 4'te özetlenmiştir.

Tablo 4. ARMA (1,3) modeli tahmin sonuçları

Değişken	Katsayı	Standart hata	t istatistiği	Olasılık
C	0,000744	0,000171	4,339120*	0,0000
AR (1)	-0,444012	0,134261	-3,307082*	0,0010
MA (1)	0,494739	0,134139	3,688241*	0,0002
MA (2)	0,043126	0,018988	2,271270**	0,0232
MA (3)	-0,073252	0,018010	-4,067337*	0,0000

* %1 anlamlılık düzeyi, ** %5 anlamlılık düzeyi

Tablo 4'te görüldüğü gibi tüm katsayılar istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Ayrıca otoregresif parametrenin mutlak değeri olarak 1'den küçük olduğu görülmektedir. Durağanlık koşulunun sağlandığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede en uygun başlangıç modeli, ARMA (1,3) olarak belirlenmiştir. Tablo 2'de söz konusu model koyu olarak gösterilmiştir. Modelde otokorelasyonsuzluk ve sabit varyans varsayımlarının sağlanması önem arz etmektedir. Öncelikle Breusch-Godfrey LM testi ile modelin kalıntıları arasında otokorelasyon bulunup bulunmadığı sınanmıştır. Sabit varyans varsayımı ise ARCH-LM testi ile incelenmiştir. Test sonuçları Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. LM otokorelasyon ve ARCH-LM değişen varyans test sonuçları

LM otokorelasyon testi	
Gecikme	Olasılık
1	0,6323
5	0,1921
8	0,0966
10	0,0225
ARCH-LM değişen varyans testi	
Gecikme	Olasılık
1	0,0000
5	0,0000
10	0,0000

Tablo 5'te görüldüğü gibi 10 gecikmeye kadar otokorelasyon testi gerçekleştirilmiştir. 10 gecikmede olasılık değeri 0,05'in altında bulunmuştur. Bu bağlamda hata terimleri arasında otokorelasyon bulunmadığını öne süren temel hipotez %5 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir. Modelde otokorelasyon sorunu bulunmaktadır. Ayrıca Tablo 5'te görüldüğü gibi 10 gecikmeye kadar değişen varyans testi uygulanmıştır. Olasılık değerleri incelendiğinde %1'den küçük olduğu görülmektedir. Sabit varyans temel hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilerek modelde değişen varyans sorunu bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu çerçevede getiri serisindeki volatilitiyi tespit etmek amacıyla analize koşullu değişen varyans modelleri ile devam edilmiştir. Öncelikle ARCH modelleri tahmin edilmiş ve tahmin sonuçları Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. ARCH modeli tahmin sonuçları

ARCH (1)				
Ortalama denklemi				
Değişken	Katsayı	Standart hata	z istatistiği	Olasılık
C	0,000627	0,000160	3,910282*	0,0001
AR (1)	-0,854774	0,035451	-24,11164*	0,0000
MA (1)	0,880819	0,037951	23,20940*	0,0000
MA (2)	0,055138	0,015037	3,666833*	0,0002
MA (3)	-0,010936	0,010446	-1,046844	0,2952
Varyans denklemi				
α_0	7,31E-05	2,75E-07	266,2323*	0,0000
α_1	0,171423	0,006376	26,88592*	0,0000
ARCH (2)				
Ortalama denklemi				
C	0,000476	0,000111	4,280212*	0,0000
AR (1)	-0,827661	0,030717	-26,94484*	0,0000
MA (1)	0,887813	0,032646	27,19498*	0,0000
MA (2)	0,024092	0,013135	1,834180	0,0666
MA (3)	-0,063280	0,010390	-6,090308*	0,0000

Varyans denklemi

α_0	4,53E-05	3,26E-07	138,9440*	0,0000
α_1	0,149961	0,005084	29,49896*	0,0000
α_2	0,049961	0,001137	43,93302*	0,0000

* %1 anlamlılık düzeyi, ** %5 anlamlılık düzeyi

Üç gecikmeye kadar ARCH modelleri oluşturulmuştur. ARCH (1) modeli için ortalama denkleminin ilişkin tüm katsayılar istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Ayrıca otoregresif parametre mutlak değeri olarak 1'den küçük olduğu için durağanlık koşulunun sağlandığı görülmektedir. Varyans denklemindeki katsayılar da istatistiksel olarak anlamlıdır. Parametrelerin pozitif olma koşulu sağlanmıştır. Sürecin durağanlık şartı olan parametreler toplamının 1'den küçük olma gerekliliğinin de sağlandığı görülmektedir. Bu bağlamda getiri serisi volatilitésinin ARCH (1) süreci ile modellenebileceği söylenebilir. ARCH (2) modeli için de ortalama ve varyans denkleminin ilişkin katsayıların istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Otoregresif parametre de mutlak değeri olarak 1'den küçüktür. Ayrıca parametrelerin pozitif olma ve parametreler toplamının 1'den küçük olma şartları sağlanmıştır. Getiri volatilitésinin modellenmesinde ARCH (2) sürecinin kullanılabilirliği ifade edilebilir. ARCH (3) modeli için de tahmin yapılmış, ancak ortalama denkleminde MA (3) parametresinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmüştür. Bu çerçevede ARCH (3) süreci, getiri serisi volatilité modellemesinde kullanılabilir bulunmamıştır. ARCH (1) ve ARCH (2) süreçlerinin kullanılabilir olması için değişen varyans sorununun da giderilmiş olması önem arz etmektedir. Bir başka ifadeyle ARCH etkisinin ortadan kalkmış olması gerekmektedir. ARCH (1) ve ARCH (2) modelleri için ARCH-LM testi uygulanarak test sonuçları Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7. ARCH-LM değişen varyans testi sonuçları

ARCH (1)	
Gecikme	Olasılık
1	0,9909
5	0,5948
10	0,8383
ARCH (2)	
1	0,9770
5	0,8561
10	0,8538

Tablo 7'de görüldüğü gibi 10 gecikmeye kadar değişen varyans testi uygulanmıştır. Olasılık değerleri 0,05'ten büyük bulunmuştur. Bir başka ifadeyle her iki model için de sabit varyans temel hipotezi reddedilememiştir. ARCH (1) ve ARCH (2) modelleri için ARCH etkisinin giderildiği görülmektedir. Bu bağlamda iki model de getiri serisinin volatilité modellemesinde kullanılabilir bulunmuştur. ARCH modellerinin anlamlı bulunmasının ardından farklı yaklaşımların da araştırılması amacıyla bu aşamada GARCH modellerine geçilmiştir. Bir başka ifadeyle önceki dönem etkisinin yanı sıra daha önceki dönemlerin de etkisinin olup olmadığı araştırılmak amaçlanmıştır. GARCH modeli tahminleri Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 8. GARCH modeli tahmin sonuçları

GARCH (1,1)				
Ortalama denklemi				
Değişken	Katsayı	Standart hata	z istatistiği	Olasılık
C	0,000449	0,000405	1,106436	0,2685
AR (1)	-0,515607	0,474934	-1,085639	0,2776
MA (1)	0,540894	0,467185	1,157773	0,2470
MA (2)	-0,017485	0,041960	-0,416704	0,6769
MA (3)	-0,072339	0,036457	-1,984258**	0,0472
Varyans denklemi				
α_0	7,78E-05	5,78E-06	13,44945*	0,0000
α_1	0,150000	0,016068	9,335044*	0,0000
β_1	0,600000	0,023076	26,00069*	0,0000
GARCH (2,1)				
Ortalama denklemi				
C	0,000436	0,000391	1,115642	0,2646
AR (1)	-0,519223	0,419568	-1,237518	0,2159
MA (1)	0,549008	0,411139	1,335335	0,1818
MA (2)	-0,022248	0,040247	-0,552787	0,5804
MA (3)	-0,077326	0,036878	-2,096808**	0,0360
Varyans denklemi				
α_0	8,25E-05	5,63E-06	14,64324*	0,0000
α_1	0,133333	0,019649	6,785682*	0,0000
α_2	0,044444	0,020730	2,144002**	0,0320
β_1	0,533333	0,028093	18,98436*	0,0000
GARCH (1,2)				
Ortalama denklemi				
C	0,000458	0,000394	1,164447	0,2442
AR (1)	-0,526091	0,421380	-1,248496	0,2118
MA (1)	0,547485	0,413588	1,323746	0,1856
MA (2)	-0,017963	0,037773	-0,475569	0,6344
MA (3)	-0,071978	0,035819	-2,009482**	0,0445
Varyans denklemi				
α_0	7,71E-05	9,25E-06	8,336350*	0,0000
α_1	0,133333	0,017163	7,768790*	0,0000
β_1	0,533333	0,116939	4,560800*	0,0000
β_2	0,044444	0,081801	0,543325	0,5689

* %1 anlamlılık düzeyi, ** %5 anlamlılık düzeyi

Tablo 8'de görüldüğü gibi GARCH (1,1) modeline ilişkin ortalama denklemde MA (3) dışındaki parametreler istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Varyans denklemi parametreleri istatistiksel olarak anlamlıdır. Ayrıca parametrelerin pozitif olması ve parametrelerin toplamının 1'den küçük olması koşulu sağlanmıştır. Ancak ortalama denklemdeki parametrelerin anlamsız olması nedeniyle GARCH (1,1) modeli, getiri serisinin volatilité modellemesi için uygun bulunmamıştır. Tablo 8 incelendiğinde GARCH (2,1) ve GARCH (1,2) modelleri için de benzer bir durumun geçerli olduğu görülmektedir. Bu bağlamda GARCH modellerinin volatilité modellemesi için kullanılabilir olmadığı sonucuna

ulaşmıştır. Bu aşamada risk primini de ele alan ortalama ARCH (ARCH-M) modelleriyle analize devam edilmiştir. Bu bağlamda risk priminin etkilerinin de modellenmesi hedeflenmektedir. ARCH-M ve GARCH-M modellerinde koşullu standart sapma ortalama denklemde yer almaktadır. ARCH-M ve GARCH-M modellerinin ARCH ve GARCH modellerine göre bazı avantajları bulunmaktadır. Özellikle söz konusu modellerde zamana göre değişen risk primi dikkate alınmaktadır. Ayrıca risk priminin yapısını ifade eden değer ile volatilité ölçüsü arasındaki ilişki belirlenebilmektedir. Tablo 9'da ARCH-M modeli tahminleri sunulmuştur.

Tablo 9. ARCH-M modeli tahmin sonuçları

ARCH-M (1)					
Ortalama denklemi					
Değişken	Katsayı	Standart hata	z istatistiği	Olasılık	
λ	-0,670763	0,017180	-39,04337*	0,0000	
C	0,005691	0,000150	37,96836*	0,0000	
AR (1)	0,601161	0,033634	17,87339*	0,0000	
MA (1)	-0,579492	0,035588	-16,28348*	0,0000	
MA (2)	-0,029192	0,011999	-2,432947*	0,0150	
MA (3)	-0,082744	0,006724	-12,30646*	0,0000	
Varyans denklemi					
α_0	3,97E-05	5,57E-07	71,19240*	0,0000	
α_1	0,765600	0,026391	29,00973*	0,0000	
ARCH-M (2)					
Ortalama denklemi					
λ	-0,089487	0,023608	-3,790536*	0,0002	
C	6,44E-05	0,001045	0,061636	0,9509	
AR (1)	0,991018	0,003416	290,0736*	0,0000	
MA (1)	-0,893419	0,012633	-70,72303*	0,0000	
MA (2)	-0,080342	0,016748	-4,797121*	0,0000	
MA (3)	0,044454	0,011455	3,880929*	0,0001	
Varyans denklemi					
α_0	2,65E-05	5,88E-07	45,11393*	0,0000	
α_1	0,339233	0,018858	17,98888*	0,0000	
α_2	0,700887	0,012153	57,67190*	0,0000	
ARCH-M (3)					
Ortalama denklemi					
λ	-0,431196	0,026740	-16,12537*	0,0000	
C	0,003516	0,000182	19,33259*	0,0000	
AR (1)	-0,072010	0,077912	-0,924239	0,3554	
MA (1)	0,143933	0,070885	2,030533**	0,0423	
MA (2)	-0,051098	0,016915	-3,020820*	0,0025	
MA (3)	-0,110104	0,012574	-8,756660*	0,0000	
Varyans denklemi					
α_0	2,71E-05	4,14E-07	65,47887*	0,0000	
α_1	0,261587	0,014897	17,55947*	0,0000	
α_2	0,471384	0,011782	40,00901*	0,0000	
α_3	0,116635	0,017329	6,730731*	0,0000	

* %1 anlamlılık düzeyi, ** %5 anlamlılık düzeyi

Tablo 9'da görüldüğü gibi ARCH-M (1) modeline ilişkin tüm parametreler istatistiksel olarak anlamlıdır. Ayrıca risk parametresinin de istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Otoregresif parametre

mutlak değer olarak 1'den küçüktür. Bir başka ifadeyle ortalama denklemi için durağanlık koşulu sağlanmıştır. Varyans denklemine de parametreler istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Parametrelerin pozitif olma ve parametrelerin toplamının 1'den küçük olma koşulları da sağlanmıştır. Bu bağlamda ARCH-M (1) süreci, getiri serisinin volatilité modellemesinde uygun bir model olarak bulunmuştur. Tablo 9'da ARCH-M (2) modeli ortalama denklemine ise AR (1) parametresinin istatistiksel olarak anlamsız olduğu görülmektedir. Bu çerçevede volatilité modellemesi için ARCH-M modellerinden sadece ARCH-M (1) modeli uygun bulunmuştur. ARCH-M (1) modeli için ARCH etkisinin giderilmiş olması önem arz etmektedir. ARCH-M (1) modeli için ARCH-LM değişen varyans testi uygulanmış ve test sonuçları Tablo 10'da sunulmuştur.

Tablo 10. ARCH-M (1) Modeli ARCH-LM değişen varyans testi sonuçları

Gecikme	Olasılık
1	0,4733
5	0,6304
10	0,5770

Tablo 10'da görüldüğü gibi 10 gecikmeye kadar uygulanan değişen varyans testi sonuçlarına göre olasılık değerleri 0,05'ten büyük bulunmuştur. ARCH-M (1) modeli için sabit varyans durumunu ileri süren temel hipotez reddedilememiştir. Bir başka ifadeyle ARCH-M (1) modelindeki ARCH etkisinin ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Bu aşamada GARCH-M modelleriyle analize devam edilmiştir. GARCH-M modellerine ilişkin tahmin sonuçları Tablo 11'de sunulmuştur.

Tablo 11. GARCH-M modeli tahmin sonuçları

GARCH-M (1,1)				
Ortalama denklemi				
Değişken	Katsayı	Standart hata	z istatistiği	Olasılık
λ	-0,051636	0,014979	-3,447179*	00006
C	0,000526	3,06E-05	17,17154*	0,0000
AR (1)	-0,060771	0,319486	-0,190214	0,8491
MA (1)	0,112608	0,315425	0,357005	0,7211
MA (2)	-0,007251	0,024122	-0,300580	0,7637
MA (3)	-0,052639	0,015770	-3,337884*	0,0008
Varyans denklemi				
α_0	1,71E-08	4,29E-09	3,981837*	0,0001
α_1	0,192225	0,004385	43,83689*	0,0000
β_1	0,860236	0,001435	599,4105*	0,0000
GARCH-M (2,1)				
Ortalama denklemi				
λ	-0,051670	0,015133	-3,414490*	0,0006
C	0,000532	3,28E-05	16,22894*	0,0000
AR (1)	-0,102061	0,309315	-0,329959	0,7414
MA (1)	0,145789	0,305697	0,476906	0,6334
MA (2)	-0,005750	0,021453	-0,268034	0,7887
MA (3)	-0,054702	0,015816	-3,458609*	0,0005
Varyans denklemi				
α_0	1,33E-08	4,05E-09	3,292064*	0,0010
α_1	0,270977	0,014194	19,09091*	0,0000
α_2	-0,090386	0,012407	-7,285145*	0,0000
β_1	0,868431	0,001546	561,7504*	0,0000

GARCH-M (1,2)				
Ortalama denklemi				
λ	-0,051935	0,015598	-3,329554*	0,0009
C	0,000530	3,24E-05	16,35390*	0,0000
AR (1)	-0,072711	0,320114	-0,227141	0,8203
MA (1)	0,121033	0,316388	0,382545	0,7021
MA (2)	-0,006409	0,023022	-0,278360	0,7807
MA (3)	-0,053490	0,016471	-3,247507*	0,0012
Varyans denklemi				
α_0	1,86E-08	4,95E-09	3,757639*	0,0002
α_1	0,221714	0,011808	18,77614*	0,0000
β_1	0,692314	0,051618	13,41230*	0,0000
β_2	0,146412	0,044097	3,320266*	0,0009

* %1 anlamlılık düzeyi

Tablo 11'de görüldüğü gibi GARCH-M (1,1) modeli ortalama denklemine risk parametresi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Ancak AR (1), MA (1), MA (2) parametreleri istatistiksel olarak anlamsızdır. Bu bağlamda getiri serisi volatilité modellemesinde GARCH-M (1,1) modeli uygun bulunmamıştır. GARCH-M (2,1) ve GARCH-M (1,2) modellerine ilişkin ortalama denklemlerinde de benzer bir durum söz konusudur. İstatistiksel olarak anlamsız parametrelerin bulunması nedeniyle GARCH-M modellerinin volatilité modellemesi için kullanılabilir olmadığı görülmektedir.

Getiri serisi volatilité modellemesinde Simetrik Koşullu Değişen Varyans Modelleri içinde ARCH (1), ARCH (2) ve ARCH-M modelleri uygun modeller olarak bulunmuştur. Bu aşamada Asimetrik Koşullu Değişen Varyans Modelleri ile analize devam edilmiştir. Asimetrik modellerin uygulanması ile kaldıraç etkisinin varlığının araştırılması hedeflenmektedir. Öncelikle EGARCH modelleri uygulanmış ve model tahmin sonuçları Tablo 12'de sunulmuştur.

Tablo 12. EGARCH modeli tahmin sonuçları

EGARCH (1,1)				
Ortalama denklemi				
Değişken	Katsayı	Standart hata	z istatistiği	Olasılık
C	0,000534	8,03E-05	6,647866*	0,0000
AR (1)	0,983948	0,007242	135,8621*	0,0000
MA (1)	-0,935771	0,015531	-60,25004*	0,0000
MA (2)	-0,054767	0,023340	-2,346496**	0,0190
MA (3)	0,012952	0,014945	0,866643	0,3861
Varyans denklemi				
α_0	-0,236796	0,008460	-27,98961*	0,0000
α_1	0,190727	0,003798	50,21532*	0,0000
β_1	0,989761	0,000797	1241,470*	0,0000
γ_1	0,107663	0,004260	25,27137*	0,0000
EGARCH (2,1)				
Ortalama denklemi				
C	0,000497	9,03E-05	5,502285*	0,0000
AR (1)	0,985610	0,004424	222,7870*	0,0000
MA (1)	-0,918012	0,016393	-55,99926*	0,0000
MA (2)	-0,065036	0,022192	-2,930560*	0,0034
MA (3)	0,008228	0,013592	0,605338	0,5450
Varyans denklemi				
α_0	-0,203816	0,007242	-28,14196*	0,0000
α_1	0,343598	0,015523	22,13416*	0,0000
α_2	-0,174747	0,015009	-11,64314*	0,0000
β_1	0,991626	0,000676	1466,548*	0,0000
γ_1	0,116592	0,004487	25,98286*	0,0000

EGARCH (1,2)				
Ortalama denklemi				
C	0,000529	8,05E-05	6,567143*	0,0000
AR (1)	0,983994	0,007247	135,7761*	0,0000
MA (1)	-0,936564	0,015930	-58,79120*	0,0000
MA (2)	-0,054659	0,023364	-2,339395**	0,0193
MA (3)	0,013608	0,015022	0,905885	0,3650
Varyans Denklemi				
α_0	-0,259159	0,016892	15,34224*	0,0000
α_1	0,211661	0,013226	16,00333*	0,0000
β_1	0,877874	0,068228	12,86670*	0,0000
β_2	0,111126	0,067703	1,641371*	0,0000
γ_1	0,117655	0,009265	12,69845	0,1007

* %1 anlamlılık düzeyi, ** %5 anlamlılık düzeyi

Tablo 12'de görüldüğü gibi EGARCH (1,1) ortalama denkleminde MA (3) parametresi istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Ayrıca γ_1 parametresinin pozitif olduğu görülmektedir. Modelde asimetrinin ve kaldıraç etkisinin bulunması için γ_1 parametresinin negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması gerekmektedir. Bu bağlamda EGARCH (1,1) modeli, getiri serisine ilişkin volatilité modellemesi için uygun bulunmamıştır. EGARCH (2,1) ve EGARCH (1,2) modellerinde de benzer bir durum söz konusudur. Özetle EGARCH modelleri, volatilité modellemesi için kullanılabilir değildir. Son olarak TARCH modelleri uygulanmış ve modellere ilişkin tahmin sonuçları Tablo 13'te sunulmuştur.

Tablo 13. TARCH modeli tahmin sonuçları

TARCH (1,1)				
Ortalama denklemi				
Değişken	Katsayı	Standart hata	z istatistiği	Olasılık
C	0,000514	4,30E-05	11,95568*	0,0000
AR (1)	-0,274656	0,395557	-0,694351	0,4875
MA (1)	0,336196	0,392793	0,855911	0,3920
MA (2)	0,021121	0,029915	0,706038	0,4802
MA (3)	-0,037307	0,015846	-2,354386**	0,0186
Varyans denklemi				
α_0	2,42E-08	3,58E-09	6,747108*	0,0000
α_1	0,227007	0,006055	37,49276*	0,0000
β_1	0,879068	0,001222	719,2533*	0,0000
γ_1	-0,139020	0,007616	-18,25415*	0,0000
TARCH (2,1)				
Ortalama denklemi				
C	0,000505	4,46E-05	11,32788*	0,0000
AR (1)	-0,874929	0,107021	-8,175276*	0,0000
MA (1)	0,934217	0,108739	8,591348*	0,0000
MA (2)	0,058436	0,020627	2,833047*	0,0046
MA (3)	-0,008858	0,015214	-0,582223	0,5604
Varyans denklemi				
α_0	2,09E-08	3,11E-09	6,722345*	0,0000
α_1	0,288708	0,013544	21,31639*	0,0000
α_2	-0,075858	0,011752	-6,454841*	0,0000
β_1	0,886870	0,001437	617,0936*	0,0000
γ_1	-0,132160	0,006287	-21,02203*	0,0000

TARCH (1,2)				
Ortalama denklemi				
C	0,000487	4,90E-05	9,924665*	0,0000
AR (1)	-1,000163	0,000104	-9652,022*	0,0000
MA (1)	1,061829	0,014382	73,83139*	0,0000
MA (2)	0,064825	0,019996	3,241867*	0,0012
MA (3)	0,002452	0,015997	0,153301	0,8782
Varyans Denklemi				
α_0	2,19E-08	4,48E-09	4,886794*	0,0000
α_1	0,261405	0,017286	15,12244*	0,0000
β_1	0,735333	0,060219	12,21090*	0,0000
β_2	0,126221	0,052921	2,385110*	0,0000
γ_1	-0,160986	0,014225	-11,31744**	0,0171

* %1 anlamlılık düzeyi, ** %5 anlamlılık düzeyi

Tablo 13'te görüldüğü gibi TARCH (1,1) modeli ortalama denkleminde MA (3) dışındaki tüm parametreler istatistiksel olarak anlamsızdır. Ayrıca varyans denklemindeki γ_1 parametresi de istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Diğer TARCH modellerinde de benzer bir durum söz konusudur. Bu bağlamda TARCH modelleri de EGARCH modelleri gibi getiri serisi volatilité modellemesi için uygun bulunmamıştır. Asimetrik Koşullu Değişen Varyans Modellerinin volatilité modellemesinde kullanılamayacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Elde edilen tüm sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde getiri serisi volatilité modellemesi için uygun modellerin ARCH (1), ARCH (2) ve ARCH-M (1) modelleri olduğu görülmektedir. Söz konusu modellerden en iyi modelin seçilmesi için RMSE değerleri incelenmiş ve sonuçlar Tablo 14'te sunulmuştur.

Tablo 14. RMSE değerleri

Model	RMSE
ARCH (1)	0,010901
ARCH (2)	0,010915
ARCH-M (1)	0,012262

Tablo 14'te görüldüğü gibi en düşük değer ARCH (1) modelinde bulunmuştur. Bu çerçevede getiri serisi volatilité modellemesi için en uygun modelin ARCH (1) modeli olduğuna karar verilmiştir.

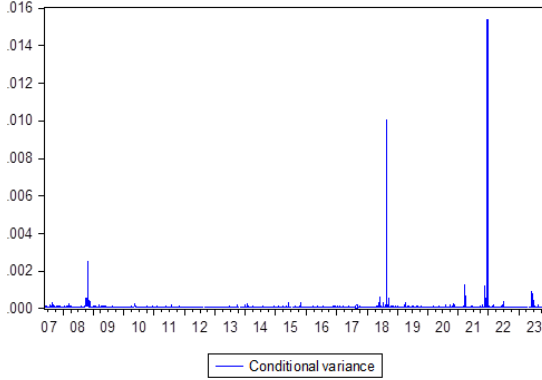
Tablo 6'daki ARCH (1) modeli varyans denklemi incelendiğinde α_1 katsayısının 0,171423 olduğu görülmektedir. Yöntem bölümünde açıklandığı gibi varyansın pozitif olması α_1 katsayısının 0 ile 1 arasında olması koşuluna bağlıdır. Bu koşulun sağlandığı görülmektedir. Öte yandan ε_t 'nin pozitif olabilmesi için $1 - 3\alpha_1^2 > 0$ koşulunun sağlanması gerekmektedir. Bu koşulun sağlanabilmesi için ise $0 \leq \alpha_1 < 1/3$ şartı bulunmaktadır (Çil, 2018: 432). α_1 katsayısının 0,171423 olduğu değerlendirildiğinde bu şartın da sağlandığı anlaşılmaktadır. Son olarak ε_t 'nin aşırı basınlığının pozitif olması aşağıdaki koşula bağlıdır.

$$3 \frac{1-\alpha_1^2}{1-3\alpha_1^2} > 3 \quad (24)$$

Modelden elde edilen α_1 katsayısı yerine konulduğunda elde edilen değer 3'ten büyük olduğu görülmektedir. Bir başka ifadeyle ε_t 'nin aşırı basınlığı pozitif olup dağılımı normal dağılıma göre daha kalın kuyrukludur. Bu bağlamda ARCH (1) modelinin şoku, beyaz gürültü

serilerine göre daha fazla uç değere yol açmaktadır. Bu durum, ARCH modelinin finansal zaman serilerinde genellikle görülen aşırı baskınlığı daha kolay modelleyebildiğini göstermektedir.

Son olarak döviz kuru getiri serisine ilişkin koşullu varyans grafiği Şekil 2'de sunulmuştur.



Şekil 2. Getiri serisi koşullu varyans grafiği

Şekil 2'de görüldüğü gibi 2018 ve 2021 yıllarında varyans çok yüksektir. Söz konusu yıllarda Türkiye'de döviz krizi yaşandığı değerlendirildiğinde volatilitedeki artış doğaldır. Ayrıca küresel krizin yaşandığı 2008 ve pandemi yılı olan 2020 yıllarında da volatilitenin arttığı görülmektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Volatilité, zaman serilerinde ortaya çıkan beklenmedik artış ve azalışları ifade etmektedir. Bir başka ifadeyle volatilité, zaman serilerinin ortalamadan ne kadar saptıklarının bir göstergesi olarak tanımlanabilir. Ekonomik ve siyasal yaşamda meydana gelen ani değişiklikler finansal zaman serilerinde volatilitéye neden olmaktadır. Finansal piyasaların aktörleri tarafından finansal zaman serilerine ilişkin tarihsel volatilitenin doğru belirlenmesi ve gelecekteki volatilitenin etkin olarak tahmin edilmesi önem arz etmektedir. Ayrıca döviz kuru volatilitesi, uluslararası ticaret açısından risk unsuru olarak değerlendirilmektedir. Döviz kurlarında oluşan volatilité, ihraç ve ithal malların fiyatlarını etkileyerek dış ticaretin yapısını değiştirebilmektedir. Döviz kuru volatilitésinin yüksek olması, tüm ekonomik yaşamdaki riskleri arttırarak istikrarsızlığa yol açabilmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye ekonomisi için ABD doları kuru getiri serisindeki volatilitenin modellenmesidir. Koşullu değişen varyans modellerinin uygulandığı çalışmada çeşitli modeller denenmiş, en uygun modelin ARCH (1) modeli olduğu tespit edilmiştir. Bir başka ifadeyle Türkiye ekonomisi için ABD doları kuru getiri serisi volatilitesi, bir önceki dönem şoklarından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda t-1 döneminde ortaya çıkan şokun t döneminde daha büyük bir varyansa neden olacağı anlaşılmaktadır. Ayrıca söz konusu model simetrik olup, pozitif ve negatif şokların döviz kuru getiri serisi üzerindeki etkileri eşittir. ARCH (1) modeline ilişkin α_1 katsayısının 0 ile 1 arasında olması, döviz kuru getiri serisine gelen şokların kalıcı bir etki yaratmadığını göstermektedir. Bu çerçevede çalışmadan elde edilen bulgular; döviz kuru getiri serisi volatilitésinin büyük oranda bir önceki dönem şoklarından kaynaklandığı sonucuna ulaşan Güloğlu ve Akman (2007), Uysal ve Özşahin (2012) çalışmalarına uyumludur. Ancak literatürdeki çalışmaların büyük çoğunluğunun aksine GARCH modelleri ve asimetrik EGARCH, TARARCH modelleri, incelenen dönem itibarıyla döviz kuru getiri serisi volatilité modellemesi için uygun bulunmamıştır.

İncelenen dönemde koşullu varyansın en yüksek değere ulaştığı yıllar, 2018 ve 2021 olarak bulunmuştur. 2018 yılında yaşanan ve Mayıs, Ağustos aylarında iki şokla gelen döviz krizinin volatilité üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. 2021 yılı da Türkiye ekonomisinde döviz krizinin yaşandığı bir yıl olarak öne çıkmaktadır. Özellikle Kasım ayından itibaren Türk lirasının ABD doları karşısındaki hızlı değer kaybının volatilité etkisi yapıldığı görülmektedir. Ayrıca Türkiye'yi de etkileyen küresel krizin yaşandığı 2008 ve pandeminin olumsuz etkilerinin görüldüğü 2020 yıllarında da volatilitéde bir miktar artış gözlemlenmiştir.

Bu çalışmadan elde edilen sonuçlar kullanılarak diğer finansal varlıkların volatiliteleri ile karşılaştırmalar yapılabilir. Ayrıca diğer finansal varlıklarla volatilité geçişleri araştırılabilir. Çalışmanın sonuçları kullanılarak dolar kurundaki volatilité ile makroekonomik faktörler arasındaki ilişkiler incelenebilir.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Tüm süreç sorumlu yazar Atilla Aydın tarafından yürütülmüştür.

Çatışma Beyanı

Çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Adeoye, B. W. ve Atanda, A. A. (2011). Exchange rate volatility in Nigeria: consistency, persistency & severity analyses. *CBN Journal of Applied Statistics*, 2(2), 29-49.
- Aizenman, J. ve Pinto, B. (2005). *Managing economic volatility and crisis: a practitioner's guide*, New York, Cambridge University Press.
- Aracı, H., Özbek, G. B. ve Köstepen Özbek, K. G. (2023). Petrol fiyatları ve döviz kuru volatilitésinin Türkiye'nin dış ticaretindeki taşımacılık faaliyetleri üzerinde etkileri. *Maliye ve Finans Yazıları*, (119), 39-60.
- Aysoy, C., Balaban, E., Kogar, C. ve Özcan, C. (1996). *Daily volatility in the Turkish Foreign Exchange Market*, Discussion Papers No. 9625, Research and Monetary Policy Department, Central Bank of the Republic of Turkey.
- Beine, M., Laurent, S. ve Lecourt, C. (2003). Official central bank interventions and exchange rate volatility: evidence from a regime-switching analysis. *European Economic Review*, 47(5), 891-911.
- Black, F. (1976). Studies of stock price volatility changes. *Proceedings of the Business and Economics Section of the American Statistical Association*, 177-181.
- Bollerslev, T. (1986). Generalized autoregressive conditional heteroscedasticity. *Journal of Econometrics*, 31, 307-327.
- Bosnjak, M., Novak, I. ve Bilas, V. (2016). Modelling volatility of exchange rate currency using GARCH models. *Ekonomski Vjesnik/Econviews*, 29(1), 81-94.
- Butler, C. (1999). *Mastering value at risk, a step-by-step guide to understanding and applying VAR*. Financial Times Pitman Publishing, Market Editions, London.
- Çağlayan, E. ve Dayioğlu, T. (2009). Döviz kuru getiri volatilitésinin koşullu değişen varyans modelleri ile öngörüsü. *Ekonometri ve İstatistik e-Dergisi*, (9), 1-16.
- Çil, N. (2018). *Finansal ekonometri*, Der Yayınları, İstanbul.
- Daly, K. (2008). Financial volatility issues and measuring techniques. *Physica*, 387, 2377-2393.
- Demirgil, H., Yıldırım, S. ve Çiçek, Z. (2019). Döviz kuru oynaklığında asimetrik işaret ve boyut yanlılığının test edilmesi: Euro/TL kur oynaklığı üzerine bir inceleme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 10(25), 485-494.

- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366), 427-431.
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49(4), 1057-1072.
- Emeç, H. ve Özdemir, M.O. (2014). Türkiye’de döviz kuru oynaklığının otoregresif koşullu değişen varyans modelleri ile incelenmesi, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 51(596), 85-99.
- Engle, R. F. (1982). Autoregressive conditional heteroskedasticity with estimates of the variance of United Kingdom inflation. *Econometrica*, 50(4), 987-1008.
- Engle, R. F., Lilien, D. M. ve Robbins, R. P. (1987). Estimating time varying risk premia in the term structure: the ARCH-M model, *Econometrica*, 55(2), 391-407.
- Güloğlu, B. ve Akman, A. (2007). Türkiye’de döviz kuru oynaklığının SWARCH yöntemi ile analizi, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 44(512), 43-51.
- Gün, M. (2020). Döviz kuru volatilitésinin doğrusal ve doğrusal olmayan yöntemler ile incelenmesi. *Istanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(39), 952-974. <https://doi.org/10.46928/iticusbe.763980>
- Gür, T. H. ve Ertuğrul, H. M. (2012). Döviz kuru volatilitési modelleri: Türkiye uygulaması, *İktisat, İşletme ve Finans*, 27(310), 53-77.
- Gürsakaç, S. (2009). Varyans kınlanması gözlemlenen serilerde GARCH modelleri: döviz kuru oynaklığı örneği, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (32), 319-337.
- Harvey, A. ve Sucarrat, G. (2012). EGARCH models with fat tails, skewness and leverage, *Cambridge Working Papers in Economics*, University of Cambridge, No: 1236.
- Hsieh, D. A. (1993). Estimating the dynamics of volatility, *The Conference on Financial Innovations*, Fuqua School of Business, Duke University, Durham, NC.
- Hsieh, D. A. (1988). The statistical properties of daily foreign exchange rates: 1974–1983, *Journal of International Economics*, 24(1-2), 129-145.
- Kanalıcı Akay, H. ve Nargeleçekenler, M. (2006). Finansal piyasa volatilitési ve ekonomi, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61(4), 5–36.
- Kayral, İ.E. (2016). Türkiye’de döviz kuru volatilitelerinin modellenmesi, *Politik Ekonomik ve Finansal Analiz Dergisi*, 1, 1-15.
- Kayral, İ. E. ve Tandoğan, N. Ş. (2020). BİST100, döviz kurları ve altın getiri ve volatilitésinde COVID-19 etkisi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19(COVID-19 Special Issue), 687-701.
- Kıran, B. (2006). *Sektörel bazda hisse senetleri getiri volatilitésinin asimetric koşullu değişen varyans modelleri ile tahmini*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ekonometri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kıran, B. (2008). Döviz kuru volatilitésinin asimetric üslü ARCH (APARCH) modeli ile tahmini, *Review of Social, Economic & Business Studies*, 11/12, 1-18.
- Kutlu Horvath, S. ve Yurttagüler, İ. (2023). Türkiye’de döviz kuru oynaklığının modellenmesi: ampirik bir araştırma. *Journal of Economic Policy Researches*, 10(2), 435-455. <https://doi.org/10.26650/JEPR1217028>
- Mandelbrot, B. (1963). The variation of certain speculative prices, *The Journal of Business of the University of Chicago*, 36, 394-419.
- Maskus, K. E. (1990). *Exchange rate risk and US trade: a sectoral analysis, financial market volatility and the economy*, Federal Reserve Bank of Kansas City.
- Nagayasu, J. (2004). The effectiveness of Japanese Foreign Exchange interventions during 1991–2001, *Economics Letters*, 84(3), 377-381.
- Nelson, D. B. (1991). Conditional heteroskedasticity in asset returns: a new approach, *Econometrica*, 59(2), 347-370.
- Nelson, C. ve Cao, C. Q. (1992). Inequality constraints in the univariate GARCH model, *Journal of Business and Economic Statistics*, 10, 229-235.
- Phillips, P. C. B ve Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Poon, A. (2005). *A practical guide to forecasting financial market volatility*, John Wiley and Sons, England.
- Sandoval, J. (2006). Do asymmetric GARCH models fit better exchange rate volatilities on emerging markets? *Odeon*, 3, 97-116.
- Sinclair, E. (2008). *Volatility trading*, John Wiley & Sons Inc., New Jersey.
- Sümer, A. L. (2021). Türkiye’de sepet kur volatilitésinin GARCH modellemesi: asimetric etkisi yaklaşımı, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 13(24), 137-150.
- Uysal, D. ve Özşahin, Ş. (2012). Reel efektif döviz kuru endeksi volatilitésinin ARCH ve GARCH modelleri ile tahmini, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 13–20.



Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aruiibfdergisi>



Tedarik zinciri stratejilerinin tedarik zinciri performansı üzerindeki etkisinde bilgi paylaşımı ve rekabet avantajının aracı rolü*

The mediation role of information sharing and competitive advantage in the effect of supply chain strategies on supply chain performance

Murat Kurnu^{a**}, Dilşad Gzel^b

^a ğretim Görevlisi Doktor, Atatürk Üniversitesi, Pasinler MYO, Erzurum, Türkiye, murat.kurnuc@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8489-8756

^b Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Erzurum, Türkiye, dguzel@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1421-7692

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 6 Kasım 2023

Kabul: 21 Ocak 2024

Anahtar kelimeler:

Tedarik Zinciri Yönetimi,
Tedarik Zinciri Stratejileri,
Bilgi Paylaşımı,
Rekabet Avantajı,
Tedarik Zinciri Performansı

Makale türü:

Araştırma makalesi

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 6 November 2023

Accepted: 21 January 2024

Keywords:

Supply Chain Management,
Supply Chain Strategies,
Information Sharing,
Competitive Advantage,
Supply Chain Performance

Article type:

Research article

ÖZET

Bu alışmada, Türkiye’de faaliyette bulunan et ve et ürünleri üreten işletmelerin tedarik zinciri stratejilerinin bilgi paylaşımı ve rekabet avantajı üzerindeki etkisi ile bilgi paylaşımı ve rekabet avantajının tedarik zinciri performansı üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Ayrıca tedarik zinciri stratejilerinin tedarik zinciri performansı üzerindeki etkisinde bilgi paylaşımı ve rekabet avantajının aracı rolü olup olmadığı da çalışma kapsamında incelenmiştir. Çalışmanın amacı doğrultusunda geliştirilen model ve hipotezlerin test edilmesi için Türkiye’de faaliyet gösteren et ve et ürünleri üreticilerine anket uygulaması yapılmıştır. Uygulama sonrasında 408 geçerli anket elde edilmiştir. Anket uygulaması sonucunda elde edilen veriler SPSS ve AMOS programları aracılığıyla analiz edilmiştir. Yapısal eşitlik analizi sonucunda, yalın ve evik tedarik zinciri stratejilerinin işletmenin müşteriler ve tedarikçilerle bilgi paylaşımı ile rekabet avantajını etkilediği görülmüştür. Müşterilerle bilgi paylaşımı sadece kaynak performansını etkilerken, tedarikçilerle bilgi paylaşımı hem üretim hem de esneklik performansını etkilemiştir. Rekabet avantajı ise kaynak, üretim ve esneklik performansı üzerinde etkili olmuştur. Aracı etkilerin belirlenmesine yönelik analiz sonuçlarında ise evik tedarik zinciri stratejisinin kaynak performansı üzerinde müşteriler ve tedarikçilerle bilgi paylaşımının aracı rolü hariç diğer tüm aracı rollerin olduğu grlmştir.

ABSTRACT

In this study, the effect of supply chain strategies of firms operating in Turkey that produce meat and meat products on information sharing and competitive advantage, and the effect of information sharing and competitive advantage on supply chain performance were investigated. In addition, whether information sharing and competitive advantage play a mediating role in the effect of supply chain strategies on supply chain performance has also been examined within the scope of the study. In order to test the models and hypotheses developed in line with the purpose of the study, a questionnaire was applied to meat and meat products producers operating in Turkey. Following the application, 408 valid surveys were obtained. The data obtained as a result of the survey application were analyzed through SPSS and AMOS programs. As a result of the structural equation analysis, it was seen that lean and agile supply chain strategies affect the competitive advantage of the firms by sharing information with customers and suppliers. Sharing information with customers affected only resource performance, while sharing information with suppliers affected both production and flexibility performance. Competitive advantage, on the other hand, had an impact on resource, production and flexibility performance. In the analysis results to determine the intermediary effects, it was seen that all other mediation roles, except the mediation role of information sharing with customers and suppliers, on the resource performance of the agile supply chain strategy.

* alışma, Murat Kurnuç’un 2022 yılındaki doktora tezinden üretilmiştir.

** Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: murat_kurnuc@hotmail.com

Atıf / Citation: Kurnuç, M. ve Güzel, D. (2024). Tedarik zinciri stratejilerinin tedarik zinciri performansı üzerindeki etkisinde bilgi paylaşımı ve rekabet avantajının aracı rolü. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(1), 21-31. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1387080>

1. Giriş

Tedarik zinciri yönetimi hem akademik çevrelerce hem de küreselleşen piyasalarda rekabet avantajı yakalamak isteyen işletmeler tarafından yoğun ilgi görmektedir. Müşteri beklentilerinde yaşanan değişimler, artan rekabet koşulları, hızlı erişim (ürüne, modaya, hammaddeye, bilgiye vb.) gibi faktörler de işletmelerin tedarik zincirine olan ilgisini gün geçtikçe artırmaktadır. Tedarik zincirinin temel amacı doğru ürünleri doğru miktarda, doğru zamanda ve doğru yerde müşteriye ulaştırmaktır. Bu amaçlara ulaşabilmek elbette ki kolay olmamaktadır. Dolayısıyla tedarik zincirinin zor ve karmaşık bir yapıya sahip olduğu söylenebilir.

Tedarik zincirinde yer alan her üye arasında bütünleşik bir ilişkinin kurulması, işletmenin tedarik zinciri performansı açısından olumlu sonuç almasına imkân sağlamaktadır (Armistead ve Mapes, 1993). Tedarik zinciri faaliyetlerinin başarıya ulaşabilmesi için ihtiyaç duyduğu temel gereksinimleri istikrar, esneklik, bilgi paylaşımı ve iş birliği olarak sıralamak mümkündür (Kochan, 2015). Küreselleşmeye olan yönelim iş dünyasındaki rekabetin daha yoğun yaşanmasına sebep olduğu gibi kâr marjlarını da olumsuz yönde etkilemektedir. Bu durum sonucunda iş dünyasında yaşanan rekabet artık işletmeler düzeyinde değil tedarik zincirleri düzeyinde gerçekleşmektedir (Ketchen ve Giunipero, 2004).

Hızla gelişen teknoloji ile rekabet koşullarının daha zor hale gelmesi, kârlılık ve maliyetler noktasında işletmeleri zorladığı için başarı açısından yenilik yapmak önemli bir çözüm yolu olmuştur (Güzel ve Demirdöğen, 2016). Arz ve talep dengesindeki uyumu yakalayan, müşteri ihtiyaçlarını doğru anlayan, hızlı ve verimli bir şekilde çözen, teknoloji ve bilgi akışını takip ederek gelişmelerden geri kalmayan, stok vb. noktalarda ilgili müdahaleyi tam zamanında yapan işletmeler, tedarik zinciri yönetiminde başarılı olmaktadır (Russell, 2007).

Tedarik zinciri performansı açısından tedarikçi ve müşteri bütünleşmesi önem arz etmektedir. Tedarikçiler ile işletmeler arasında yakın ilişkiler söz konusu ise işletme içerisindeki süreçler, kapasite planlamaları, ürünler, programlar hakkında bilgi alışverişi kolay bir şekilde gerçekleşmektedir. Bu bilgi paylaşımları hem ürün üretiminde hem de teslimatta başarılı sonuçların alınmasına katkı sunmaktadır. Böylece müşteri merkezli yaklaşım tedarik zinciri üyeleri arasında ortak anlam üzerinden gerçekleşir ve herkes daha fazla avantaj sağlayabilir (Flynn, Huo ve Zhao, 2010).

Son yıllarda bilgi teknolojilerinde yaşanan gelişmeler işletmelerin tedarik zinciri stratejilerini daha ciddi bir şekilde gözden geçirmeye ve organizasyonlar arasında iş birliği yapmaya yönlendirmiştir (Sahin ve Robinson, 2005). Bahsedilen bu iş birliğinin temelinde ise taraflar arasındaki bilgi paylaşımı yatmaktadır. Tedarik zinciri yönetimi, tedarikçiler, üreticiler, distribütörler, perakendeciler ve müşteriler arasındaki ürün ve bilgi akışlarının koordinasyonu ile ilgilidir (Zhao, Xie ve Leung, 2002). Bilgi paylaşımının tedarik zinciri performansını artırabileceği ve işletme maliyetlerini azaltabileceği pek çok tedarik zinciri yöneticisi tarafından kabul görmektedir (La Londe ve Ginter, 2004; Cachon ve Fisher, 2000). Bilgi paylaşım politikasının doğru seçilmesi, tedarik zinciri performansı üzerinde önemli bir etkiye sahiptir (Sohn ve Lim, 2008). Bilgi paylaşımı pek çok belirsizliği minimize etmektedir. Dolayısıyla tedarik zinciri performansını iyileştirmek isteyen işletmeler bilgi paylaşımına daha fazla önem vermelidirler (Lee, So ve Tang, 2000).

Ulusal ve uluslararası yazın incelendiğinde tedarik zinciri yönetimi ve tedarik zinciri performansına yönelik çalışmaların yoğunlukta olduğu görülmektedir. Tedarik zinciri stratejileri, bilgi paylaşımı, rekabet avantajı ve tedarik zinciri performansı değişkenlerinin birlikte ele alındığı bir çalışmaya yapılan literatür taraması sonucunda ulaşılamamıştır. Bu açıdan

çalışmanın tedarik zinciri stratejileri açısından yalın ve çevik tedarik zinciri stratejilerini, bilgi paylaşımı açısından işletmelerin tedarikçilerle ve müşterilerle bilgi paylaşımı, tedarik zinciri performansı açısından da kaynak, üretim ve esneklik performansını içerecek şekilde bu konuların incelenmesi, tedarik zinciri yönetimi alanındaki literatüre katkı sunması beklenmektedir.

2. Tedarik zinciri yönetimi, bilgi paylaşımı, rekabet avantajı ve tedarik zinciri performansı

İşletmeler açısından tedarik kavramı ‘*üretim süreçlerinde ihtiyaç duyulan hammadde, yarı mamul veya üretim için gerekli olan diğer sermaye mallarının araştırılarak bulunması ve satın alınması için yapılan tüm faaliyetlerdir*’ şeklinde tanımlanmaktadır (Akboğa ve Baradan, 2012, s.351). ‘Tedarik zinciri yönetimi’ kavramı ise 1980’li yılların sonlarına doğru ortaya çıkmış olup, 1990’larda ise yaygın bir biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Bu kavram ortaya çıkmadan önce ‘lojistik’ veya ‘operasyon yönetimi’ gibi kavramlar kullanılmaktaydı (Hugos, 2018). Günümüzde halen lojistik ve tedarik zinciri yönetimi kavramlarının birbirleri yerine kullanıldığı görülmektedir. Amerikan Üretim ve Envanter Kontrol Topluluğu (APICS) ise tedarik zinciri yönetimini, kesintisiz değer oluşturabilmek, rekabetçi bir altyapı kurmak, küresel lojistik ağından faydalanmak, arz ve talebi eş zamanlı hale getirmek ve küresel anlamda performansı ölçmek amacıyla tedarik zinciri faaliyetlerinin tasarlanabilmesi, planlanabilmesi, yürütülebilmesi, kontrol edilebilmesi ve izlenebilmesi olarak tanımlamıştır (Blackstone, 2013).

Bilgi kavramının tanımlanması oldukça güçtür çünkü her disiplin bilgiyi kendi alanının niteliğine göre farklı olarak ifade etmişlerdir. Ayrıca, bilgi kavramının tanımı zamana göre de değişim göstermiştir (Uçak, 2010). Bolisani ve Bratianu (2018, s.3)’e göre ‘*bilgi, gerçekliği kanıksanmış inançtır*’. Bilgi paylaşımı ise bir bilgi talebine yararlı bir cevap verme eylemi olarak ifade edilmektedir. Bilginin paylaşımı değişkendir ve çeşitli çevresel faktörlerden etkilenmektedir. Bilgiler, özel ve kamusal alanlarda, iş veya iş dışı ortamlarda, farklı disiplinlerden kişiler tarafından ve talep edilen içeriğe bağlı olarak farklı düzeylerde paylaşılabilir. Paylaşılan bilginin kalitesi ve güvenilirliği, kabulü, güveni ve istemeye istekliliği de değişkenlik göstermektedir (Rafaeli ve Raban, 2005).

Rekabet avantajı kavramı ilk olarak 1985 senesinde Porter (1985) tarafından ortaya atılmıştır. Bir kuruluş, rakiplerinden daha iyi performans göstermesine izin veren bir dizi nitelik (veya yürütme eylemi) geliştirdiğinde veya edindiğinde rekabet avantajı elde edebilmektedir (Ceglinski, 2016). Diğer bir deyişle, belirli bir kuruluşun faaliyetleri, pazardaki rakiplerinkinden daha kârlı olduğunda veya faaliyetlerin diğer önemli sonuçları bakımından onlardan daha iyi performans gösterdiğinde, rekabet avantajı ortaya çıkmaktadır (Huff vd. 2009). Bu bağlamda, rekabet avantajı işletmeler arasındaki performans farklılıklarını açıkladığı için stratejik yönetim alanında temel bir kavram olmuştur.

3. Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Fisher (1997) tedarik zinciri stratejilerini yalın ve çevik tedarik zinciri stratejileri olmak üzere iki boyutta kavramsallaştırmıştır. Üretim yapan işletmeler yalın tedarik zinciri stratejisini uyguladıklarında piyasadaki rekabetçi güçleri artmaktadır (Bruun ve Mefford, 2004). Yalın tedarik zinciri stratejisi ile birlikte işletmelerin kurum içerisindeki organizasyonel süreçleri daha verimli olmakta ve maliyetlerde azalma sağlanmaktadır (Qi vd., 2009). Ayrıca yalın tedarik zinciri performansının esneklik performansını ve diğer pek çok performans unsurunu olumlu etkilediği

görülmektedir (Lotfi ve Saghiri, 2018; Benítez, López ve Real, 2018). Çevik tedarik zinciri stratejisini uygulayan işletmeler ise değişen tüketici ihtiyaç ve taleplerine karşı daha hızlı hareket etmekte ve müşteri merkezli bir yaklaşımı benimsemektedirler. Böylece pazarda rakiplerine göre rekabet üstünlüğü sağlamaktadırlar (Qi vd., 2009). Çeviklik konusunda başarılı olan işletmelerin, pazar koşullarına ve müşteri beklentilerine cevap verdikleri, rekabet ortamında ihtiyaç duyulan bilgiyi kendi sistemlerine en hızlı ve etkin bir şekilde uyguladıkları görülmüştür (Güzel, 2013).

Çevresel belirsizlik işletmelerde bilgi paylaşımını zorunlu kılmaktadır. Rekabet piyasasında, pazarların uluslararasılaştığı, dinamik olduğu, tüketici merkezli bir yapıya dönüştüğü, ürün çeşitliliğine yönelik beklentinin arttığı, teknolojik bazı değişimlere uyumun gerekliliği gibi konular işletmeleri doğru stratejiler kullanmaya ve müşteri ve tedarikçileri ile işbirliğine gitmelerine ortam hazırlamıştır (Thomas ve Griffin, 1996; Krause ve Handfield, 1998). Böylece işletmeler uygulamış oldukları yalın veya çevik tedarik zinciri stratejilerine göre, müşteri taleplerinin tahmin edilebilirliğinde daha iyi seviyede olmak için doğru zamanda doğru bilgi paylaşımına önem vermeye başlamışlardır (Hoek, 1999). Çünkü belirsizliğin ortadan kalkması tedarik zinciri akışında başarılı sonuçların alınmasına imkan tanımaktadır (Yu vd., 2001). Bu yüzden, kurum içerisinde üst düzey yöneticilerin kaliteli bilginin herhangi bir gecikmeye maruz kalmadan en doğru zamanda paylaşılması için doğru iş süreçlerini geliştirmeleri gerekmektedir (Feldmann ve Mrller, 2003).

Beamon (1999) tedarik zinciri performansının ölçümünde gerekli bileşenleri; kaynak, üretim ve esneklik olarak belirtmiştir. Tedarik zincirinde verimliliğin artması için bütünleşme ve bilgi paylaşımının artırılması büyük bir önem taşımaktadır. İşletmeler arasındaki ortaklaşa işbirliği, ilgili bilgiye hızlı ulaşma, tüketici ihtiyaçlarına karşı daha esnek olma ve hızlı cevap verme konularında kendilerini iyi geliştiren işletmeler, rakiplerine göre daha başarılı olmaktadır (Sezen, 2008). Geçmişte yapılan çalışmalar da göstermektedir ki tedarik zincirinde bilgiye dayalı bütünleşme ile tedarik zinciri performansı arasında pozitif bir ilişki vardır (Armistead ve Mapes, 1993; Kim, 2006). Bütünleşmeyi ve bilgi paylaşımı entegrasyonunu sağlayan işletmeler nakit akışı, lojistik maliyetleri, iş verimliliği, müşteriye hızlı cevap verme alanlarında daha başarılı olmaktadır (Lummus ve Vokurka, 1999; Lee vd., 2000). Bilgi paylaşımı yapıldığında, talep piyasasındaki ani değişimlere karşı tedarik zinciri yapısındaki ilgili değişimler daha hızlı yapılmaktadır. Örneğin, Huang vd. (2002) Walmart'ın tedarikçileriyle haftalık satış bilgilerini paylaştığını ve bunun tedarik zinciri boyunca koordinasyonu artırarak daha büyük pozitif etkilere yol açtığını belirtmişlerdir. Başka birçok çalışma da tedarikçiler ve müşterilerle yapılan bilgi paylaşımının tedarik zinciri performansını artırdığını göstermiştir (Berry ve Naim, 1996; Zhao vd., 2002; Li vd., 2006).

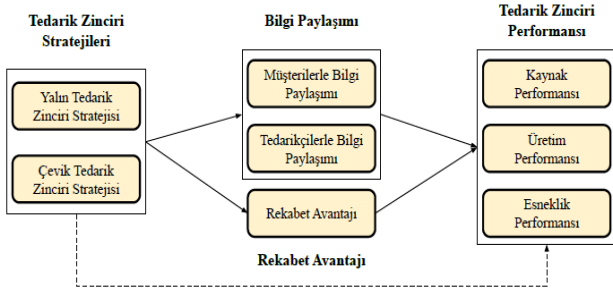
Literatür incelendiğinde rekabet avantajının pekçok unsura olumlu etki ettiği görülmektedir. Bu unsurlardan en önemlisi de tedarik zinciri yönetimine sağladığı olumlu katkılardır. Rekabet avantajı ile ürün ve süreç inovasyonu arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır (Chen vd., 2006). Rekabet avantajı yakalayan işletmeler daha iyi finansal performans göstermektedirler (Papadas, 2019). Qi vd. (2011)'nin yapmış olduğu çalışmada işletmelerin farklılaşma, maliyet gibi alanlarda uyguladığı rekabet stratejilerinin iş performansını etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Mentzer vd. (2001) rekabet avantajının işletmelere daha düşük fiyat, daha yüksek kalite ve daha hızlı teslimat süreçleri açısından başarılı kıldığı için tedarik zinciri performansını olumlu yönde etkilediğini vurgulamışlardır. Ayrıca Handoko vd. (2015)'nin yapmış olduğu çalışmada da rekabet avantajının firma performansını olumlu yönde etkilediği görülmüştür.

İşletmelerin küresel rekabet dünyasında ayakta kalabilmeleri ve

karlılığı sürdürebilmeleri için tedarik zincirini doğru bir şekilde yönetmeleri gerekir (Zuckerman, 2004). Üretim sürecinde boşa harcanan zaman ve kaynakların ortadan kaldırılması amacıyla uygulamaya koyulan bir teknik, metodoloji, yönetim veya çalışma kültürü yaklaşımı olarak öne sürülen yalın gibi tedarik zinciri stratejileri (Mark vd., 2009) işletme içerisinde süreçlerin iyileşmesine katkıda bulunur. Bu tarz yalın uygulamalar tedarik döngülerinde israfı ortadan kaldırma, stok yatırımını azaltma, maliyeti azaltma, stok devir hızını artırma, müşteri memnuniyetini sağlama gibi çıktı odaklı değişkenlerde etkili olmaktadır (Lewis, 2000). Hatani vd. (2013)'nin yapmış olduğu çalışmada, tedarik zincirindeki esnekliğin performans üzerindeki etkisinde rekabetçi rolün aracı rolü olduğu görülmüştür. Wijetunge (2017)'nin yapmış olduğu çalışmada tedarik zinciri stratejilerinin performans üzerindeki etkisinde rekabet avantajının aracı rolünün olduğu görülmüştür. Ayrıca Yunas vd. (2016)'nin çalışmasında rekabet avantajının performans üzerinde aracı rolü olduğu tespit edilmiştir. Benzer şekilde Kankaew vd. (2021)'nin yapmış olduğu çalışmada da rekabet avantajının pazar performansı, operasyonel performans ve müşteri tatmini gibi performans değişkenlerinin üzerinde aracı rolü olduğu görülmüştür.

Tedarik zinciri üzerinde yer alan üyeler arasında bilgi paylaşımını sağlamak, işletmelerin genel performansları ve tedarik zinciri performanslarını artırmak açısından önemlidir (Sezen, 2008). İşletmelerde modern tekniklerin kullanılarak paydaşlar arasında bilgi paylaşımının sağlanması, tedarikçi ve müşteri arasındaki etkileşimin güçlenmesine ve işlem maliyetlerinin azalmasına imkân tanımaktadır. Verimli ve kullanıcı dostu uygulamalarının kullanılması bilgi paylaşımını artırır (Yang ve Maxwell, 2011). Bilginin paylaşımı gibi süreçlerde bilginin kalitesi gibi unsurların tedarik zinciri performansı üzerinde etkili olduğu da görülmüştür. İşletmeler arasında bilgi paylaşımının artması tedarik zinciri performansını da artırmaktadır (Çemberci, 2011). Marinagi vd. (2015)'nin çalışması, bilgi kalitesinin tedarik zinciri performansı üzerindeki etkisinde bilgi paylaşımının aracı rolü olduğunu göstermiştir. Chen vd. (2019)'nin çalışması, bilgiye dayalı tedarik zinciri bütünleşmesinin operasyonel performans üzerinde aracı rol oynadığını göstermiştir. Baihaqi ve Sohal (2013), bilgi paylaşımının organizasyonel performans gibi değişkenler üzerinde doğrudan etkili olmadığı, tedarik zinciri işbirliği gibi uygulamalar üzerinden aracılık ettiğini belirtmişlerdir. Alzoubi ve Yanamandra (2020) yapmış oldukları çalışmada, çevik tedarik zincirinin tedarik zinciri performansı üzerinde bilgi paylaşımının aracı rolü olduğunu göstermişlerdir. Ariadi vd. (2021) yalın ve çevik tedarik zinciri stratejilerinin performans üzerindeki etkisinde tedarikçi ve müşteri entegrasyonunun aracı rolünü incelemişlerdir. Yaptıkları çalışmada yalın tedarik zinciri stratejisinin performans üzerindeki etkisinde entegrasyonun aracı rolü olduğu görülmüştür. Ancak, çevik tedarik zinciri stratejinin performans üzerindeki etkisinde entegrasyonun aracı rolünün olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Bu bilgiler doğrultusunda geliştirilen model ve hipotezler aşağıda yer almaktadır.



Şekil 1. Araştırmanın modeli

H1: Yalın tedarik zinciri stratejisi, işletmenin müşterilerle olan bilgi paylaşımını etkiler.

H2: Çevik tedarik zinciri stratejisi, işletmenin müşterilerle olan bilgi paylaşımını etkiler.

H3: Yalın tedarik zinciri stratejisi, işletmenin tedarikçilerle olan bilgi paylaşımını etkiler.

H4: Çevik tedarik zinciri stratejisi, işletmenin tedarikçilerle olan bilgi paylaşımını etkiler.

H5: Yalın tedarik zinciri stratejisi, rekabet avantajını etkiler.

H6: Çevik tedarik zinciri stratejisi, rekabet avantajını etkiler.

H7: İşletmenin müşterilerle olan bilgi paylaşımı, kaynak performansını etkiler.

H8: İşletmenin tedarikçilerle olan bilgi paylaşımı, kaynak performansını etkiler.

H9: Rekabet avantajı, kaynak performansını etkiler.

H10: İşletmenin müşterilerle olan bilgi paylaşımı, üretim performansını etkiler.

H11: İşletmenin tedarikçilerle olan bilgi paylaşımı, üretim performansını etkiler.

H12: Rekabet avantajı, üretim performansını etkiler.

H13: İşletmenin müşterilerle olan bilgi paylaşımı, esneklik performansını etkiler.

H14: İşletmenin tedarikçilerle olan bilgi paylaşımı, esneklik performansını etkiler.

H15: Rekabet avantajı, esneklik performansını etkiler.

H16: Yalın tedarik zinciri stratejisinin kaynak performansı üzerindeki etkisinde müşterilerle olan bilgi paylaşımının aracı rolü vardır.

H17: Yalın tedarik zinciri stratejisinin üretim performansı üzerindeki etkisinde müşterilerle olan bilgi paylaşımının aracı rolü vardır.

H18: Yalın tedarik zinciri stratejisinin esneklik performansı üzerindeki etkisinde müşterilerle olan bilgi paylaşımının aracı rolü vardır.

H19: Yalın tedarik zinciri stratejisinin kaynak performansı üzerindeki etkisinde tedarikçilerle olan bilgi paylaşımının aracı rolü vardır.

H20: Yalın tedarik zinciri stratejisinin üretim performansı üzerindeki etkisinde tedarikçilerle olan bilgi paylaşımının aracı rolü vardır.

H21: Yalın tedarik zinciri stratejisinin esneklik performansı üzerindeki etkisinde tedarikçilerle olan bilgi paylaşımının aracı rolü vardır.

H22: Yalın tedarik zinciri stratejisinin kaynak performansı üzerindeki etkisinde rekabet avantajının aracı rolü vardır.

H23: Yalın tedarik zinciri stratejisinin üretim performansı üzerindeki etkisinde rekabet avantajının aracı rolü vardır.

H24: Yalın tedarik zinciri stratejisinin esneklik performansı üzerindeki etkisinde rekabet avantajının aracı rolü vardır.

H25: Çevik tedarik zinciri stratejisinin kaynak performansı üzerindeki etkisinde müşterilerle olan bilgi paylaşımının aracı rolü vardır.

H26: Çevik tedarik zinciri stratejisinin üretim performansı üzerindeki etkisinde müşterilerle olan bilgi paylaşımının aracı rolü vardır.

H27: Çevik tedarik zinciri stratejisinin esneklik performansı üzerindeki etkisinde müşterilerle olan bilgi paylaşımının aracı rolü vardır.

H28: Çevik tedarik zinciri stratejisinin kaynak performansı üzerindeki etkisinde tedarikçilerle olan bilgi paylaşımının aracı rolü vardır.

H29: Çevik tedarik zinciri stratejisinin üretim performansı üzerindeki etkisinde tedarikçilerle olan bilgi paylaşımının aracı rolü vardır.

H30: Çevik tedarik zinciri stratejisinin esneklik performansı üzerindeki etkisinde tedarikçilerle olan bilgi paylaşımının aracı rolü vardır.

H31: Çevik tedarik zinciri stratejisinin kaynak performansı üzerindeki etkisinde rekabet avantajının aracı rolü vardır.

H32: Çevik tedarik zinciri stratejisinin üretim performansı üzerindeki etkisinde rekabet avantajının aracı rolü vardır.

H33: Çevik tedarik zinciri stratejisinin esneklik performansı üzerindeki etkisinde rekabet avantajının aracı rolü vardır.

4. Metodoloji

Araştırmanın ölçme yöntemi nicel verilere dayalı olarak hazırlanmıştır. Verilerin toplanmasında anket tekniğinden faydalanılmıştır. Anketlerin uygulanması esnasında tam sayım yöntemi kullanılmıştır. İngilizceden Türkçeye çevrilen ölçeklerin herhangi bir anlam kaybına uğramaması için Türkçeden İngilizceye de tekrardan çeviri yapılarak kontrolleri sağlanmıştır.

Araştırma için hazırlanan anket formunda toplamda 55 ifade yer almaktadır. Bu ifadelerin 14'ü tedarik zinciri stratejileri, 9'u bilgi paylaşımı, 6'sı rekabet avantajı, 21'i tedarik zinciri performansı ve 5'i işletme özelliklerine (anketi yanıtlayan kişinin işletmedeki görevi, bölge, hukuki tür, dış ticaret durumu, faaliyet sınırı) yöneliktir. Araştırma kapsamında kullanılan ölçekteki ifadeler 5'li Likert Ölçeği şeklinde düzenlenmiştir. Derecelendirme, 1 (Kesinlikle katılmıyorum), ..., 5 (Kesinlikle katılıyorum) şeklinde yapılmıştır.

Türkiye'de üretim sektöründe bulunan işletmelerin pek çoğu ile alakalı geçmiş çalışmalarda uygulama yapıldığı görülmektedir. Et ve et ürünleri üreten işletmelerin üretim süreçleri incelendiğinde tedarik zinciri faaliyetlerinin olduğu tespit edilmiştir. Araştırma konusuyla alakalı bu sektörün daha önce ele alınmamış olması da dikkat çekmiştir. Ayrıca bu işletmelerin ülke ekonomisinde büyük bir yere sahip olduğu da görülmüştür.

Yapılan araştırmalar neticesinde Türkiye'de et ve et ürünleri üretiminde faaliyette bulunan işletmelerin çalışmanın ana kütlesini oluşturacağına karar verilmiştir. T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı ile yapılan görüşmelerde, bu alanda faaliyet gösteren toplam 679 işletme olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Çalışmanın amacına uygun olarak hazırlanan anket formu pandemi sürecinden dolayı çevrimiçi ortama taşınmıştır. Bakanlığın paylaşmış olduğu listede yer alan işletmelerle telefonda görüşülüp ardından anket formunun linki iletilmiştir. Yapılan görüşmeler neticesinde 37 işletmenin artık faaliyette bulunmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla araştırmanın ana kütlesini 642 işletme oluşturmaktadır.

Uygulama yapılacak olan işletmelerin sayısının ulaşılamaz rakamlarda olmamasından ve sektörün geneline yönelik, daha sağlıklı veriler toplanabilmesi açısından anketlerin uygulanmasında tam sayım yöntemine başvurulmuştur.

642 işletmeye yapılan araştırmalar sonucunda 48 işletmeden dönüş alınamamıştır. 167 işletme ise ankete katılmak istemediklerini bildirmişlerdir. Toplamda 427 anket elde edilmiştir. Anket sürecinde katılımcılardan kaynaklı cevaplama esnasındaki hatalar veya eksik görüş bildirimlerinden ötürü 19 anket geçersiz sayılmıştır. Sonuç olarak araştırmaya 408 anket dahil edilmiştir. Yani tam sayım sonucu toplam işletme sayısının %66,5'i ankete cevap vermiştir. Araştırmaya dahil edilenler de ana kütlelinin %63'5'i kadarını temsil etmektedir. Bu oran tam sayım için iyi düzeyde kabul edilmektedir (Sekeran, 1999).

Araştırmaya dahil edilen anketlerden sağlanan veriler SPSS ve AMOS programları aracılığıyla analiz edilmiştir.

5. Bulgular

Araştırmaya katılan işletmelerin bazı özellikleri Tablo 1'de paylaşılmıştır.

Tablo 1. İşletmelerin özellikleri

Özellik	Grup	Frekans (f)	Yüzde (%)
Faaliyette Bulunduğu Bölge	Marmara	160	39,2
	Ege	60	14,7
	Akdeniz	45	11,1
	İç Anadolu	58	14,2
	Karadeniz	47	11,5
	Doğu Anadolu	23	5,6
Çalışan Sayısı	Güneydoğu Anadolu	15	3,7
	1-9 Kişi	130	32,0
	10-49 Kişi	211	52,0
	50-249 Kişi	61	15,0
	250 ve Üstü	6	1,0
Yıllık Üretim Miktarı (Ton)	1-50 (Ton)	62	15,0
	51-100 (Ton)	120	29,0
	101-150 (Ton)	56	14,0
	151-200 (Ton)	17	4,0
	201-250 (Ton)	12	3,0
	251 ve Üzeri (Ton)	141	35,0
Toplam		408	100

Araştırmanın modelinde yer alan değişkenlerin ortalama, standart sapma, Cronbach Alpha ve değişkenler arasındaki ilişkileri gösteren Pearson korelasyon analizi sonuçları Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Tanımlayıcı istatistikler ve korelasyon matrisi

Değişken Adı	Ort.	S.S.	Cronbach Alpha	1	2	3	4	5	6	7	8
Ytzs	4,138	0,709	0,790	1							
Çtzs	3,736	0,852	0,912	0,164*	1						
İtbp	4,167	0,804	0,922	0,293**	0,205**	1					
İmbp	3,890	0,810	0,808	0,384**	0,240**	0,553**	1				
Ra	3,713	0,783	0,845	0,480**	0,337**	0,321**	0,362**	1			
Kp	3,813	0,783	0,870	0,410**	0,224**	0,305**	0,355**	0,671**	1		
Üp	4,167	0,703	0,934	0,485**	0,288**	0,312**	0,490**	0,732**	0,625**	1	
Ep	3,917	0,753	0,886	0,458**	0,243**	0,289**	0,373**	0,704**	0,566**	0,789**	1

Cevaplayıcıların model değişkenlerine yönelik genel algıları incelendiğinde; yalnız tedarik zinciri stratejisinin (Ytzs) çevik tedarik zinciri stratejisine (Çtzs) göre ortalama açısından daha iyi bir seviyede olduğu, işletme ve tedarikçiler arasındaki bilgi paylaşımının (İtbp) işletme ve müşteriler arasındaki bilgi paylaşımından (İmbp) daha yüksek olduğu, rekabet avantajının (Ra) istenilen seviyede olmadığı, tedarik zinciri performansında en iyi boyutun üretim performansı (Üp) olduğu görülmüştür.

Yapılan güvenilirlik testi sonucunda yalnız tedarik zinciri stratejisi ölçeğinin cronbach alpha katsayısı 0,790, çevik tedarik zinciri stratejisinin 0,912, işletme ve tedarikçiler arasındaki bilgi paylaşımının 0,922, işletme ve müşteriler arasındaki bilgi paylaşımının 0,808, rekabet avantajının 0,845, kaynak performansının (Kp) 0,870, üretim performansının 0,934 ve esneklik performansının (Ep) 0,886 olduğu görülmüştür. Ölçeklerin güvenilirlik katsayıları 0,70 ve üzeri (Robinson vd., 1991) olduğu için araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilir olduğu kabul edilmiştir.

Yapılan korelasyon analizi sonuçlarına göre, değişkenler arasında anlamlı ilişkiler olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 3. Ölçeklerine ilişkin CR ve AVE değerleri

Değişken	CR	AVE
Ytzs	0,800	0,508
Çtzs	0,900	0,574
İtbp	0,917	0,701
İmbp	0,886	0,736
Ra	0,843	0,479
Kp	0,868	0,572
Üp	0,930	0,598
Ep	0,903	0,507

Yakınsak geçerlilik analizinde CR (Birleşik Güvenilirlik) değeri 0,70'in üzerinde (Hair vd., 2010), AVE (Ortalama Açıklanan Varyans) değeri de 0,50'nin üzerinde olmalıdır (Fornell ve Larcker, 1981). Ayrıca CR değeri AVE değerinden büyük olmalıdır. Yalnız ve çevik tedarik zinciri stratejileri ölçeklerine ilişkin birleşik güvenilirlik değerleri (CR) 0,70'in, ortalama açıklanan varyans değerleri (AVE) de 0,50'nin üzerindedir. Analiz sonuçlarına göre, ölçekler geçerli ve güvenilirlerdir.

Araştırma Modelinin Testi

Araştırmanın amacı doğrultusunda yalnız ve çevik tedarik zinciri stratejilerinin işletme ve müşteriler arasındaki bilgi paylaşımı, işletme ile tedarikçiler arasındaki bilgi paylaşımı ve rekabet avantajı üzerindeki etkisi, tedarik zinciri performansı üzerinde bilgi paylaşımı ve rekabet avantajının etkisinin olup olmadığının test edilmesi için AMOS programı aracılığıyla yapısal eşitlik modellemesi yapılmıştır.

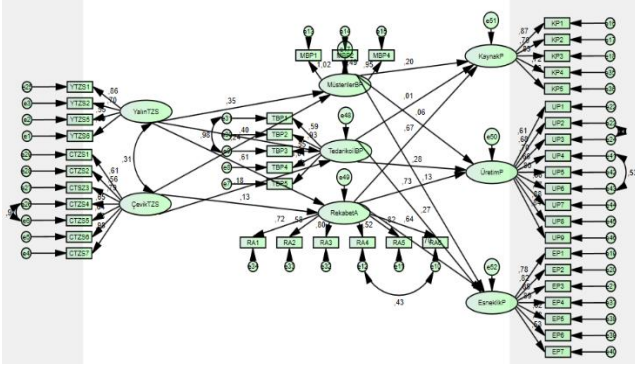
AMOS programı, değişken sayısının çokluğunda yapısal eşitlik modeli kurallarına göre düzenlemeye imkan vermesi, yol diyagramlarının kolay ve hızlı bir şekilde formüle edilebilmesi sebebiyle çoğu araştırmacı tarafından tercih edilmektedir (Byrne, 2001). YEM analizlerini gerçekleştirilmede kullanılan bilgisayar programları arasında tercih edilme, popülerlik ve kullanıcı dostu açısından da en çok tercih edilenlerden birisidir (Rossell, 2012; Albright ve Parker, 2008).

Yapısal eşitlik analizi sonrası araştırma modelinin CMIN, DF, CMIN/DF, RMR, GFI, AGFI, NFI, CFI, RMSEA model uyum indeksleri açısından model uyum değerleri ve modifikasyon sonrası model uyum değerleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 4. Araştırmanın yapısal eşitlik model uyum değerleri

Model Uyum İndeksleri	Mükemmel Uyum Değerleri	Kabul Edilebilir Uyum Değerleri	Model Uyum Değerleri	Modifikasyon Sonrası Model Uyum Değerleri
CMIN			10363,810	4241,776
DF			973	968
CMIN/DF	$0 \leq \text{CMIN/DF} \leq 3$	$3 \leq \text{CMIN/DF} \leq 5$	10,651	4,382
RMR	$0 \leq \text{RMR} \leq 0,05$	$0,05 \leq \text{RMR} \leq 0,10$	0,108	0,103
GFI	$\geq 0,90$	$\geq 0,80$	0,551	0,824
AGFI	$0,95 \leq \text{AGFI} \leq 1,0$	$0,80 \leq \text{AGFI} \leq 0,95$	0,501	0,881
NFI	$\geq 0,90$	$\geq 0,80$	0,581	0,851
CFI	$0,90 \leq \text{CFI} \leq 1,00$	$0,80 \leq \text{CFI} \leq 0,90$	0,604	0,880
RMSEA	$0 \leq \text{RMSEA} \leq 0,05$	$0,05 \leq \text{RMSEA} \leq 0,08$	0,154	0,079

Tablo 13 incelendiğinde önerilen modifikasyonlar ile birlikte model uyum indekslerinin kabul edilebilir değerler (Meydan ve Şeşen, 2015:37; Simon vd., 2010: 234-243; Hooper vd., 2008: 53-60) aralığında olduğu görülmektedir. Modelin standardize edilmiş katsayılar ile birlikte gösterimi Şekil 2’de paylaşılmıştır.



Şekil 2. Araştırma modelindeki değişkenlerin etkilerinin incelenmesine ilişkin yol analizi

Yapısal eşitlik modellemesi sonucunda yol değerlerine ilişkin; estimate, hata varyansları, t değerleri, p, standardize edilmiş katsayılar ve R2 değerleri Tablo 5’te gösterilmiştir.

Tablo 5. Yapısal eşitlik modeli analiz sonuçlarına yönelik değerler

İlişki	Estimates	Hata Varyansları	t Değerleri	p	Standardize Edilmiş Katsayılar	R ²
Müşterilerle Bilgi Paylaşımı < Yalın Tedarik Zinciri Stratejisi	0,648	0,098	6,607	***	0,345	0,226
Müşterilerle Bilgi Paylaşımı < Çevik Tedarik Zinciri Stratejisi	0,235	0,045	5,183	***	0,237	
Tedarikçilerle Bilgi Paylaşımı < Yalın Tedarik Zinciri Stratejisi	0,613	0,083	7,358	***	0,397	0,233
Tedarikçilerle Bilgi Paylaşımı < Çevik Tedarik Zinciri Stratejisi	0,146	0,038	3,87	***	0,178	
Rekabet Avantajı < Yalın Tedarik Zinciri Stratejisi	0,762	0,087	8,747	***	0,607	0,436
Rekabet Avantajı < Çevik Tedarik Zinciri Stratejisi	0,089	0,031	2,884	0,004	0,134	
Kaynak Performansı < Müşterilerle Bilgi Paylaşımı	0,163	0,032	5,102	***	0,204	0,580
Kaynak Performansı < Tedarikçilerle Bilgi Paylaşımı	0,007	0,039	0,189	0,85	0,008	
Kaynak Performansı < Rekabet Avantajı	0,802	0,074	10,877	***	0,672	

Yapılan analiz sonucunda, yalın tedarik zinciri stratejisi ($\beta=0,648$; $p<0,05$) ve çevik tedarik zinciri stratejisinin ($\beta=0,235$; $p<0,05$) işletme ile müşteriler arasındaki bilgi paylaşımı üzerinde etkili olduğu görülmüştür. Bu sonuçlara göre, H1 ve H3 hipotezleri kabul edilmiştir. İşletmeler, tedarik zincirlerinde beklenen kalitede ürünler sunduklarında,

tedarikçilerini kalite ve performansa göre seçtiklerinde, tedarikçilerle kalıcı ilişkiler kurduklarında; tedarikçileriyle ve müşterileriyle talep tahmini, üretim ve kapasite planlama gibi konularda daha fazla bilgi paylaştıkları anlaşılmaktadır.

Benzer şekilde, yalın tedarik zinciri stratejisi ($\beta=0,613$; $p<0,05$) ve çevik tedarik zinciri stratejisinin ($\beta=0,146$; $p<0,05$) işletme ile tedarikçiler arasındaki bilgi paylaşımı üzerinde de etkili olduğu görülmüştür. Bu sonuçlara göre, H2 ve H4 hipotezleri kabul edilmiştir. İşletmeler, tedarik zincirlerinde müşteriye daha fazla kişiselleştirilmiş ürün sunduklarında, süreç değişimlerine karşı daha hızlı hareket ettiklerinde; tedarikçileriyle ve müşterileriyle talep tahmini, üretim ve kapasite planlama gibi konularda daha fazla bilgi alışverişinde bulunmaktadırlar.

Rekabet avantajı üzerinde yalın tedarik zinciri stratejisi ($\beta=0,648$; $p<0,05$) ve çevik tedarik zinciri stratejisinin ($\beta=0,235$; $p<0,05$) anlamlı bir etkisinin olduğu görülmüştür. Bu sonuçlara göre, H5 ve H6 hipotezleri kabul edilmiştir. İşletmelerin rekabet avantajı elde etmesinde tedarik zinciri stratejisi olarak yalın ve çevik tedarik zinciri stratejileri pozitif yönde etki etmektedir. Fakat yalın tedarik zinciri stratejisinin özellikle rekabet avantajı olarak, rakiplere göre daha kaliteli ürün üretme, Ar-ge çalışmalarında artış, güçlü yönetim, karlılık ve kurumsal imajda ilerleme gibi konularda daha fazla etkili olduğu anlaşılmıştır.

İşletme ile müşteriler arasındaki bilgi paylaşımının kaynak performansı ($\beta=0,163$; $p<0,05$) üzerinde etkisi olurken; esneklik performansı ($\beta=0,085$; $p>0,05$) ve üretim performansı ($\beta=0,029$; $p>0,05$) üzerinde etkisinin olmadığı görülmüştür. Bu sonuçlara göre, H7 hipotezi kabul edilirken, H13 ve H10 hipotezleri ise red edilmiştir. İşletmeler, müşterileri ile talep tahmini, üretim, satış gibi konularda bilgi paylaşımını arttırdıklarında; dağıtım, üretim, stok maliyeti gibi alanlarda daha iyi performans sergiledikleri görülmüştür.

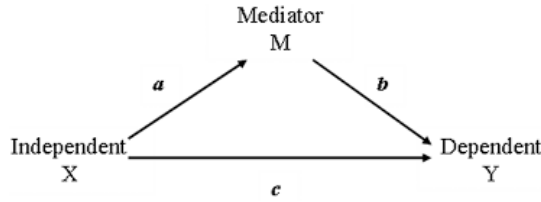
İşletme ile tedarikçiler arasındaki bilgi paylaşımının üretim performansı ($\beta=0,176$; $p<0,05$) ve esneklik performansı ($\beta=0,209$; $p<0,05$) üzerinde etkisi olurken; kaynak performansı ($\beta=0,007$; $p>0,05$) üzerinde etkisinin olmadığı görülmüştür. Bu sonuçlara göre, H11 ve H14 hipotezleri kabul edilirken, H8 hipotezi ise red edilmiştir. İşletmeler, tedarikçileri ile talep tahmini, sipariş durumları, kapasite planlama gibi konularda bilgi paylaşımını arttırdıklarında; zamanında teslimat, daha az müşteri şikâyeti, karlılık gibi alanlarda daha iyi performans sergiledikleri görülmüştür. Ayrıca, talep, teslimat, yeni ürünlerin piyasaya sunumu gibi konularda daha hızlı hareket ettikleri anlaşılmıştır.

Rekabet avantajının kaynak performansı ($\beta=0,802$; $p<0,05$), üretim performansı ($\beta=0,560$; $p<0,05$) ve esneklik performansı ($\beta=0,666$; $p<0,05$) üzerinde etkisinin olduğu görülmüştür. Bu sonuçlara göre, H9, H12 ve H15 hipotezleri kabul edilmiştir. İşletmeler, sundukları ürünlerde kalite açısından rakiplerinden ayrıştırdıklarında, Ar-ge çalışmalarını daha fazla yürüttüklerinde, kurumsallaşmaya yönelik çalışmalarını arttırdıklarında; kaynak, üretim ve esneklik performansı açısından daha iyi sonuç aldıkları tespit edilmiştir.

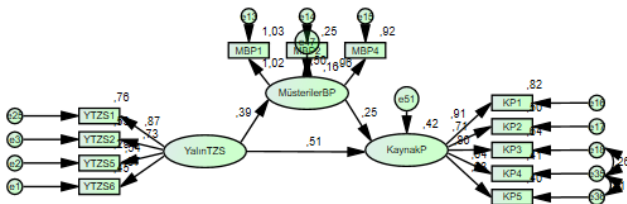
Genel olarak yapısal eşitlik modellemesi sonucunda, H1, H2, H3, H4, H5, H6, H7, H9, H11, H12, H14 ve H15 hipotezleri kabul edilmiştir. H8, H10 ve H13 hipotezleri ise reddedilmiştir.

Aracı Değişkenlere Yönelik Analizler

Çalışmanın amacı doğrultusunda aracı rollerin (mediator) incelenmesinde Baron ve Kenny'nin (1986) aracılık (mediator) role ilişkin kriterleri dikkate alınmıştır. Buna göre bağımsız değişkenin (yordayan) bağımlı değişken (yordanan) üzerindeki etkisinin anlamlı olması, bağımsız değişkenin aracı (mediator) değişkeni anlamlı etkilemesi gerekmektedir (Şekil 3.12). Aracı (mediator) değişkeninin modele eklenmesiyle, bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisi anlamlı bir şekilde azalıyor ise kısmi aracı, bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisi anlamsızlaşıyorsa tam aracı etkinin olduğu kabul edilmektedir.



Modelin içerisinde aracı değişkenin yer aldığı ve aracı değişkenin yer almadığı etki analizleri (Bootstrap kullanılarak) yapılmıştır.



Şekil 3. Yalın Tedarik Zinciri Stratejisinin Kaynak Performansı Üzerindeki Etkisinde Müşterilerle Bilgi Paylaşımının Aracı Rolü

Tablo 6. Modelin analiz sonuçları

İlişki	Estimates	Hata Varyansları	t Değerleri	p	Standardize Edilmiş Katsayılar
Müşterilerle Bilgi Paylaşımı < Yalın Tedarik Zinciri Stratejisi	0,759	0,104	7,310	***	0,394
Kaynak Performansı < Müşterilerle Bilgi Paylaşımı	0,209	0,040	5,284	***	0,249
Kaynak Performansı < Yalın Tedarik Zinciri Stratejisi	0,820	0,097	8,483	***	0,507

Aynı şekilde H17, H18, H19, H20, H21, H22, H23, H24, H25, H26, H27, H28, H29, H30, H31, H32 ve H33 hipotezlerini test etmek amacıyla da analizler yapılmıştır.

Analiz sonuçları kapsamında aracı değişken ile ilgili olan hipotez sonuçlarına bakıldığında H16, H17, H18, H19, H20, H21, H22, H23, H24, H26, H27, H29, H30, H32 ve H33 hipotezleri kabul edilmiştir. H25, H28 ve H31 hipotezleri ise reddedilmiştir.

6. Sonuç

Araştırmaya katılan cevaplayıcıların tedarik zinciri stratejilerine yönelik algılarını incelendiğinde; yalın tedarik zinciri stratejisi açısından algılarının (4,138) çevik tedarik zinciri stratejine yönelik algılarından (3,736) daha yüksek olduğu görülmüştür. İşletmeler yalın tedarik zinciri

stratejisinde kaliteli ürünler üretme, tedarikçilerle uzun vadeli kalıcı ilişkiler kurma hedefi içerisinde olduklarını belirtmişlerdir. Çalışmaya dahil olan işletmeler bu durumun sebebinin tedarikçilerde değişiklik yapıldığı zaman ürettikleri et ve et ürünlerinin tadlarında önceki üretimlerine göre farklılıklar olduğunu açıklamışlardır. Çevik tedarik zinciri stratejisinde ise kişiselleştirilmiş ürün sunmada, değişen pazar ortamına hızlı yanıt vermede yeteri kadar başarılı olmadıklarını ifade etmişlerdir. İşletmeler, kişiselleştirilmiş ürünlerin belirli bir miktar üzerinde sipariş olduğu takdirde yapabildiklerini, bireysel kullanıcılara yönelik kişiselleştirmenin hem maliyet hem de zaman açısından büyük kayıplara yol açtığını belirtmişlerdir. Ayrıca bu durumun farklı pek çok sebebi bulunmaktadır. Türkiye'nin ekonomik piyasasının makro veriler açısından uzun vadeli planlamaya uygun olmaması, yurtdışına bağlı bazı hammadde tedarik süreçlerinde kur farkından dolayı yaşanan dalgalanmalara karşı yeteri kadar hızlı karar alamama bu sebeplerin başında gelmektedir. Ayrıca, ilgili bakanlık tarafından büyükbaş hayvancılığa yönelik ithalat-ihracat kararlarının ani bir şekilde alınması da et ve et ürünleri üreticilerinin değişen pazar koşullarına hızlı adapte olmalarının önünde var olan büyük bir engeldir. Bu durumun yanı sıra Türkiye'deki işletmelerin çalışmış oldukları tedarikçi firmalarla yakın ilişkilerinden dolayı hızlı bir şekilde değişime yanasmamaları, istikrarsız piyasalara karşı işletme içerisinde esnekliğe yönelik daha öncesinde strateji veya plan oluşturmamaları, ani gerçekleşen olaylara karşı çözüm süreçlerinin önceden değil de olayın yaşandığı zaman diliminde yapılmasından kaynaklı yapısal sorunlar ve aile merkezli işletmelerin profesyonel yönetimden uzak olmaları düşünülmektedir.

Bilgi paylaşımına yönelik algılar incelendiğinde; işletme ve müşteriler arasındaki bilgi paylaşımına yönelik algı seviyesi, işletme ve tedarikçiler arasındaki bilgi paylaşımına göre daha düşük bir seviyede kaldığı görülmüştür. Yani tedarikçilerle bilgi paylaşımı daha yüksek düzeydedir. Özellikle kapasite planlama ve üretim gibi konularda bilgi paylaşımı daha sık olmaktadır. Müşterilerle olan bilgi paylaşımında ise işletmeler satış planlarını paylaşma gibi konularda istekli olmadıklarını ifade etmişlerdir.

Rekabet avantajına yönelik algılar incelendiğinde; işletmeler kendi ürünlerini rakiplerine göre daha kaliteli algıladıkları, kârlılık, Ar-ge çalışmaları gibi konularda ise istenilen düzeyde başarılı olmadıklarını belirtmişlerdir. Et ve et ürünleri üreticilerinin genel görüşü üretim maliyetlerinin yüksek olduğu için kârlılıklarının düşük olmasıdır. Bu sebepten dolayı da Ar-ge çalışmalarına yeteri kadar bütçe ayıramıyor olmalarıdır.

Tedarik zinciri performansına yönelik algılar incelendiğinde; en yüksek algıya sahip değişken üretim performansı olurken, en düşük algıya sahip değişken ise kaynak performansı olmuştur. İşletmeler kaynak performansında dağıtım, stok maliyeti, yatırımın karşılığını alma gibi konularda eksiklerinin olduğu tespit edilmiştir. Üretim performansında siparişlerin alınması, teslimatı, müşteriye cevap verme, müşteri şikâyetleri gibi konularda iyi durumda oldukları görülmüştür. Esneklik performansında ise yeni ürünleri piyasaya hızlı bir şekilde sunma, rakiplere göre doğru zamanda hareket etme, uyum gösterme gibi konularda arzu ettikleri seviyede olmadıklarını ifade etmişlerdir. Yani, genel olarak işletmelerin kendilerinin doğrudan müdahale edebilecekleri iç faktörleri ile ilgili alanlarda performans açısından daha iyi sonuç aldıkları görülmektedir. Ancak, rakiplerin, piyasa koşullarının, müşteri isteklerinin gibi dış faktörler konusunda performanslarının daha düşük olduğu görülmüştür.

Araştırma kapsamında geliştirilen hipotezler yapısal eşitlik analizi ile test edilmiştir. Yapısal eşitlik modellemesi yapılmadan önce ölçeklere yönelik geçerlilik ve güvenilirlik analizi yapılmıştır. Güvenilirlik analizi ve

doğrulayıcı faktör analizi sonrasında yalın tedarik zinciri stratejisinde üç ifade, müşterilerle bilgi paylaşımında bir ifade faktör yüklerinin düşük olmasından dolayı elenmiştir. Bu düzenlemeler sonrasında araştırma modeli yapısal eşitlik analizi yapılarak test edilmiştir. Yapısal eşitlik model analizi sonrasında bazı ifadelerde ilgili modifikasyonlar yapılarak model uyum iyilik değerleri istenilen aralıklarda sağlanmıştır. Analiz sonucunda değişkenler arasındaki etkilere yönelik elde edilen sonuçlar şu şekilde sıralanabilir:

Yalın tedarik zinciri stratejisi ve çevik tedarik zinciri stratejisinin müşterilerle bilgi paylaşımı, tedarikçilerle bilgi paylaşımı ve rekabet avantajı üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu görülmüştür. Yalın ve çevik tedarik zinciri stratejisine yönelik algılar arttığında, müşteri ve tedarikçilerle bilgi paylaşımı ile rekabet avantajına yönelik algılar da pozitif yönde artmaktadır. Bu sonuçlar literatürdeki çalışmalarla uyumludur (Li vd., 2006; Jie vd., 2013).

Kaynak performansı üzerinde müşterilerle bilgi paylaşımı ve rekabet avantajının etkisi görülürken, tedarikçilerle bilgi paylaşımının etkisinin olmadığı görülmüştür. Müşterilerle bilgi paylaşımı ve rekabet avantajına yönelik algılar arttığında kaynak performansına yönelik algılarda artmaktadır. Üretim performansında tedarikçilerle bilgi paylaşımı ve rekabet avantajının etkisi görülürken, müşterilerle bilgi paylaşımının etkisinin olmadığı görülmüştür. Tedarikçilerle bilgi paylaşımı ve rekabet avantajına yönelik algılar arttığında üretim performansına yönelik algılar da artmaktadır. Esneklik performansında ise tedarikçilerle bilgi paylaşımı ve rekabet avantajının etkisi görülürken, müşterilerle bilgi paylaşımının etkisinin olmadığı görülmüştür. Tedarikçilerle bilgi paylaşımı ile rekabet avantajına yönelik algılar arttığında esneklik performansına yönelik algılar da artmaktadır. Elde edilen sonuçlar alan yazınındaki çalışmalarla benzerdir (Sezen, 2008; Berry ve Naim, 1996; Zhao vd., 2002; Li vd., 2006; Qi vd., 2011).

Tedarik zinciri stratejilerinin tedarik zinciri performansı üzerinde bilgi paylaşımı ve rekabet avantajının aracı rolüne yönelik yapılan analizler sonucunda; yalın tedarik zinciri stratejilerinin kaynak, üretim ve esneklik performansı üzerindeki etkisinde müşterilerle bilgi paylaşımı, tedarikçilerle bilgi paylaşımı ve rekabet avantajının aracı rolünün olduğu görülmüştür. Çevik tedarik zinciri stratejilerinin üretim ve esneklik performansı üzerindeki etkisinde müşterilerle bilgi paylaşımı, tedarikçilerle bilgi paylaşımı ve rekabet avantajının aracı rolünün olduğu görülürken, kaynak performansı üzerindeki etkisinde ise görülmemiştir. Yalın tedarik zinciri stratejisinin üretim ve esneklik performansı üzerindeki etkisinde rekabet avantajının tam aracı rolünün olduğu görülmüştür. Diğer aracı etkilere yönelik analizlerde, müşterilerle ve tedarikçilerle bilgi paylaşımı ile rekabet avantajının kısmi aracı rolü olduğu görülmüştür. Bu sonuçlar literatürdeki çalışmalarla uyumludur (Hatani vd., 2013; Wijetunge, 2017; Alzoubi ve Yanamandra, 2020; Ariadi vd., 2021).

Bu çalışma ile birlikte elde edilen sonuçlar ışığında bazı öneriler geliştirilmiştir. Üretim yapan işletmeler öncelikle tedarik zincirinde yer alan tüm paydaşlarla doğru bir iletişim kurmalı ve performans bazlı bir yönetim sürecini benimsemelidirler. Örneğin, Tedarik Zinciri Konseyi tarafından geliştirilen Tedarik Zinciri Referans Modeli (SCOR) işletmeler tarafından kullanılarak uygulanmalıdır. Bu model, planlama, tedarik, yapım, taşıma ve geri dönüş gibi süreçlerde departmanlar arası kopuklukları önleyerek işletmelerle bilgi akışı ve yönetimi açısından ciddi kolaylıklar sağlamaktadır (Yılmaz ve Bitici, 2006: 371). Bu modelin kullanımı ile birlikte işletmelerin teslimat performansında, stok seviyesinde, doğru tahminlemede, toplam verimliliklerinde ve tedarik zinciri maliyetlerinde avantajlar yakalanabilir (Tanyaş, 2006: 35). Çalışmanın sonuçlarından da görüleceği üzere işletmeler öncelikle değişen tüketici talepleri ve pazar

koşullarına adapte olmada sorunlar yaşamaktadırlar. Bu yüzden özellikle bu tarz sorunlarla karşılaşmamak için tedarikçilerle ve müşterilerle bilgi paylaşımı ağını iyi kurmalıdırlar. Bunun için yeni nesil ERP çözümlerinden faydalanılarak tedarik zinciri üyeleri arasında planlama, üretim, satış gibi konularda elektronik olarak bilgi paylaşımı yapılarak tedarik zinciri üyeleri arasında performans artışı sağlanabilecektir. Rekabette hızlı hareket edebilmeleri için yalın ve çevik tedarik zinciri stratejilerini sürekli gözden geçirmeli, eksik noktalarda iyileştirmeler yapmalıdırlar. Örneğin yalın tedarik zinciri stratejisini daha yoğun kullanan işletmeler özellikle talebin düzenli gelmesi çok önemli olduğu için talep tahminleme üzerinde ayrıca odaklanmaları gerekir. Diğer taraftan çevik tedarik zinciri stratejisinin kullanımı süreci içinde müşteri isteklerini karşılama, ürün farklılıkları, yeni ürün oluşturma gibi süreçler için personelin günceli takip etmesi ve kreatif bir yapıda olmasına dikkat edilmeli, istihdam süreçlerinde ona göre hareket edilmelidir. Yöneticilerin teknoloji kullanma yetkinlikleri artırılarak, karar alma süreçlerine fayda sağlayacak etkin yazılımlar aracılığıyla hızlı hareket edebilme kabiliyeti sağlanmalıdır. Bu noktada yöneticilere yönelik ileri düzey eğitimler dış kaynaklardan temin edilmelidir. Tedarik zincirindeki dijital dönüşümün ve geliştirilen uygulamaların işletme içerisinde maliyet ve envanter açısından yaratacağı iyileştirmeler tutarlı bir şekilde uygulanabilmesi için vizyoner yöneticilere odaklanılmalıdır.

Tedarik zinciri yöneticileri, kaynak, üretim ve esneklik performanslarını kendi işletmeleri için değerlendirerek, gerekirse tedarik zincirlerini yeniden dizayn etmelidirler. Tedarik zincirinde yer alan paydaşlarla olan ilişkilerini, lojistik planlamalarında kullandıklarını teknolojileri, depolama süreçlerini, beraber iş yaptıkları tedarikçileri, kullanmış oldukları dağıtım kanallarını bu perspektifte ele alarak yol almalıdırlar. Performans açısından iyi sonuç almada, tedarik zincirinde yer alan üyeler arasında bütünleşme doğru bir şekilde sağlanmalı ve bilgi paylaşımı ilgili alanlarda zamanında yapılmalıdır.

Etik Kurul Beyanı

Çalışma, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Üretim ve Pazarlama Programında doktora tezi olarak sunulmuştur ve bu tezden üretilen çalışma ARÜ İİBF Dergisine gönderilmiştir. Çalışma ile ilgili etik beyanı, dergi editör kurulu tarafınca yazarlardan ve ilgili kurumdan talep edilmiştir. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından dergimize bir yazı göndermiş olup aşağıdaki ifadelere yer vermiştir. Ayrıca söz konusu belge, DergiPark sistemine yüklenmiştir.

“İlgili çalışma. Prof. Dr. Dilşad GÜZEL danışmanlığında Murat KURNUÇ tarafından hazırlanmış ve Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Üretim ve Pazarlama programında 2022 yılında “Tedarik zinciri stratejilerinin tedarik zinciri performansı üzerindeki etkisinde bilgi paylaşımı ve rekabet avantajının aracı rolü” isimli doktora tezinden türetilmiştir. Çalışma kapsamında uygulanan anketler için gerekli görülen kaynak gösterimleri ilgili araştırmacı tarafından yapılmış ve bu doğrultuda çalışma için etik kurul beyan belgesi istenmemiştir.”

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Veri, Murat Kurnuç tarafından toplanmıştır. Analiz, Murat Kurnuç tarafından gerçekleştirilmiştir. Literatür taraması Murat Kurnuç tarafından yapılmıştır. Sonuç ve tartışma bölümü yazarlar tarafından ortak olarak yazılmıştır.

Çatışma Beyanı

Çalışmada yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Akboğa, Ö. ve Baradan, S. (2012). İnşaat sektöründe malzeme tedarik yönetiminin önemi. *Engineering Sciences*, 7(1), 350-357.
- Albright, J. J. ve Park, H. M. (2008). Confirmatory factor analysis using AMOS, LISREL, Mplus and SAS/STAT CALIS. *Technical Working Paper: Indiana University*.
- Alzoubi, H. ve Yanamandra, R. (2020). Investigating the mediating role of information sharing strategy on agile supply chain. *Uncertain Supply Chain Management*, 8(2), 273-284.
- Ariadi, G., Surachman, S. ve Rohman, F. (2021). The effect of lean and agile supply chain strategy on financial performance with mediating of strategic supplier integration & strategic customer integration: evidence from bottled drinking-water industry in Indonesia. *Cogent Business & Management*, 8(1), 1930500.
- Armistead, C. ve Mapes, J. (1993). The impact of supply chain integration on operating performance. *Logistics Information Management*, 6(4), 9-14.
- Baihaqi, I. ve Sohal, A. S. (2013). The impact of information sharing in supply chains on organisational performance: an empirical study. *Production Planning & Control: The Management of Operations*, 24(8-9), 743-758.
- Beamon, B. M. (1999). Measuring supply chain performance. *International Journal of Operations & Production Management*, 19(3), 275-92.
- Berry, D. ve Naim, M. (1996). Quantifying The relative improvements of redesign strategies in A PC supply chain. *International Journal of Production Economics*, 46(4), 181-96.
- Blackstone, J. H. (2013). *APICS dictionary - the essential supply chain reference*. Chicago, IL: APICS.
- Bolisani, E. ve Bratianu, C. (2018). The elusive definition of knowledge. *In Emergent Knowledge Strategies*. Springer, Cham.
- Bruun, P. ve Mefford, R. N. (2004). Lean production and the internet. *International Journal of Production Economics*, 89(3), 247-260.
- Byrne, B. (2001). Structural equation modeling with AMOS, EQS, and LISREL comparative approaches to testing for the factorial validity of a measuring instrument. *International Journal of Testing*, 55-86.
- Cachon, G. ve Fisher, M. (2000). Supply chain inventory management and the value of shared information. *Management Science*, 46(8), 1032-1048.
- Cegliński, P. (2016). The concept of competitive advantages. logic, sources and durability. *Journal of Positive Management*, 7(3), 57-70.
- Chen, C., Gu, T., Cai, Y. ve Yang, Y. (2019). Impact of supply chain information sharing on performance of fashion enterprises: an empirical study using SEM. *Journal of Enterprise Information Management*, 32(16), 913-935.
- Chen, Y. S., Lai, S. B. ve Wen, C. T. (2006). The influence of green innovation performance on corporate advantage in Taiwan. *Journal of Business Ethics*, 67(4), 331–339.
- Çemberci, M. (2011). *Tedarik zinciri yönetimi performansının göstergeleri ve işletme performansı üzerine etkileri: kavramsal model önerisi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kocaeli: Gebze İleri teknoloji Enstitüsü.
- Feldmann, M. ve Mrller, S. (2003). An incentive scheme for true information providing in supply chains. *Omega*, 31(2), 63–73.
- Fisher, M. L. (1997). What is the right supply chain for your product? *Harvard Business Review*, 75(2), 105-116.
- Flynn, B., B. ve B., Huo (2010). The impact of supply chain integration on performance: a contingency and configuration approach. *Journal of Operations Management*, 28(1), 58–71.
- Fornell, C. ve Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 39-50.
- Güzel, D. (2013). İmalatçı KOBİ'lerin çeviklik açısından incelenmesi: Erzurum ili örneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(1), 183-197.
- Güzel, D. ve Demirdöğen, O. (2016). Tedarik zinciri bütünleşmesi, yeşil tedarik zinciri uygulamaları ve işletme performansı arasındaki ilişki üzerine bir araştırma. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 362-394.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. ve Anderson, R. E. (2010). *Multivariate data analysis* (7th ed.). Upper Saddle River, NJ, USA: Prentice-Hall, Inc.
- Handoko, B. L., Aryanto, R. ve So, I. G. (2015). The impact of enterprise resources system and supply chain practices on competitive advantage and firm performance: case of Indonesian companies. *Procedia Computer Science*, 72, 122-128.
- Hatani, L., Zain, D. ve Wirjodirjo, B. (2013). The role of competitiveness as mediator for the relation between supply chain flexibility and firm performance. *Journal of Management Research*, 5(1), 269.
- Hooper D., Coughlan J. ve Mullen Mr. (2008). Structural equation modelling: guidelines for determining model fit. *Electronic Journal of Business Research Methods*, 6(1), 53-60.
- Huang, H. H. (2002). Integrated production model in agile manufacturing systems. *The International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, 20, 515-525.
- Huff, A. S., Floyd, S. W. ve Sherman, H. D. (2009). *Strategic management: logic and action*, John Wiley Sons. New York.
- Hugos, M. H. (2018). *Essentials of supply chain management*. John Wiley & Sons.
- Jie, F., Parton, K. A. ve Cox, R. J. (2013). Linking supply chain practices to competitive advantage: an example from Australian Agribusiness". *British Food Journal*, 115(7), 1003-1024.
- Kankaew, K., Yapanto, L., Waramontri, R., Arief, S., Hamsir, H., Sastrawati, N. ve Espinoza-Maguña, M. (2021). Supply chain management and logistic presentation: mediation effect of competitive advantage. *Uncertain Supply Chain Management*, 9(2), 255-264.
- Ketchen, D. C. ve Giunipero, L. C. (2004). The intersection of strategic management and supply chain management. *Industrial Marketing Management*, 33(1), 51-56.
- Kim, S. W. (2006). Effects of supply chain management practices, integration and competition capability on performance. *Supply Chain Management: An International Journal*, 11(3), 241-248.
- Kochan, C. G. (2015). *The impact of cloud-based supply chain management on supply chain resilience*. (Doctoral Dissertation), Texas: University of North Texas.
- Krause, D. R. ve Handfield, R. B. (1998). T.V. scannel, an empirical investigation of supplier development: reactive and strategic processes. *Journal of Operations Management*, 17(1), 39–58.
- La Londe, B. ve Ginter, J. (2004). *The Ohio State University 2003 survey of career patterns in logistics*.
- Lambert, D., Stock, J. R. ve Ellram, L. M. (1998). *Fundamentals of logistics management*. McGraw-Hill/Irwin.
- Lee, H. L., So, K. C. ve Tang, C. S. (2000). Value of information sharing in a two-level supply chain. *Management Science*, 46(5), 626-643.
- Lewis, M. A. (2000). Lean production and sustainable competitive advantage. *International Journal of Operations & Production Management*, 20(6), 959-976.
- Li, G., Lin, Y., Wang, S. ve Yan, H. (2006). Enhancing agility by timely sharing of supply information. *Supply Chain Management: An International Journal*, 11(5), 425-435.
- Lotfi, M. ve Saghiri, S. (2018). Disentangling resilience, agility and leanness: conceptual development and empirical analysis. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 29(1), 168-197.
- Lummus, R. R. ve Vokurka, K. L. (1999). Managing the demand chain through managing the information flow: capturing moments of information. *Production and Inventory Management Journal*, 40(1), 15-16.
- Marinagi, C., Trivellas, P. ve Reklitis, P. (2015). Information quality and supply chain performance: the mediating role of information sharing. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 175, 473-479.
- Mentzer, J. T., DeWitt, W., Keebler, J. S., Min, S., Nix, N. W., Smith, C. D. ve Zacharia, Z. G. (2001). Defining supply chain management. *Journal of*

- Business Logistics*, 22(2), 2001, 1-25.
- Meydan, C. H. ve Şeşen, H. (2015). *Yapısal eşitlik modellemesi AMOS uygulaması*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Papadas, K. K., Avlonitis, G. J., Carrigan, M. ve Piha, L. (2019). The interplay of strategic and internal green marketing orientation on competitive advantage. *Journal of Business Research*, 104, 632-643.
- Porter, M. E. (1985). Technology and competitive advantage. *Journal of Business Strategy*, 5(3), 60-78.
- Qi, Y., Boyer, K. K. ve Zhao, X. (2009). Supply chain strategy, product characteristics, and performance impact: evidence from Chinese manufacturers". *Decision Sciences*, 40(4), 667-695.
- Qi, Y., Zhao, X. ve Sheu, C. (2011). The impact of competitive strategy and supply chain strategy on business performance: the role of environmental uncertainty. *Decision Sciences*, 42(2), 371-389.
- Rafaelli, S. ve Raban, D. R. (2005). Information sharing online: a research challenge. *International Journal of Knowledge and Learning*, 1(1-2), 62-79.
- Rossel, Y. (2012). Iavaan: An R package for structural equation modeling. *Journal of Statistical Software*, 48(2), 1-36.
- Ruiz-Benitez, R., López, C. ve Real, J. C. (2018). The lean and resilient management of the supply chain and its impact on performance. *International Journal of Production Economics*, 203, 190-202.
- Russell, R. ve H., Stephen (2007). Supply chain management, more than integrated logistics. *Air Force Journal of Logistics*, (31), 55-62.
- Sahin, F. ve Robinson Jr, E. P. (2005). Information sharing and coordination in make-to-order supply chains. *Journal of Operations Management*, 23(6), 579-598.
- Sezen, B. (2008). Relative effects of design, integration and information sharing on supply chain performance. *Supply Chain Management: An International Journal*, 233-240.
- Simon (2010). Confirmatory factor analysis and recommendations for improvement of the autonomy-preference-index (API)". *Health Expectations*, 13, 234-243.
- Sohn, S. Y. ve Lim, M. (2008). The effect of forecasting and information sharing in SCM for multi-generation products. *European Journal of Operational Research*, 186(1), 276-287.
- Tanyaş, M. (2006). *Tedarik zinciri yönetimi ve SCOR modeli*, Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Thomas, D. ve Griffin, P. M. (1996). Coordinated supply chain management. *European Journal of Operational Research*, 94(1), 1–15.
- Uçak, N. Ö. (2010). Bilgi: çok yüzlü bir kavram". *Türk Kütüphaneciliği*, 24(4), 705-722.
- Van Hoek, R. I. (1999). From reversed logistics to green supply chains. *Supply Chain Management: An International Journal*, 4(3), 129-135.
- Wijetunge, W. A. D. S. (2017). The role of supply chain management practices in achieving organizational performance through competitive advantage in Sri Lankan SMEs. *International Journal of Management and Applied Science*, 3(1), 81-88.
- Yang, T. M. ve Maxwell, T. A. (2011). Information-sharing in public organizations: a literature review of interpersonal, intra-organizational and interorganizational success factors. *Government Information Quarterly*, 28, 164-175.
- Yılmaz, Y. ve Bitici, Y. (2006). Performance measurement in the value chain manufacturing v. tourism". *International Journal of Productivity and Performance Management*, 55(5), 371-389.
- Yu, Z. X., Yan, H. ve Cheng, T. C. E. (2001). Benefits of information sharing with supply chain partnerships. *Industrial Management and Data Systems*, 101(3), 114–119.
- Zhao, X., Xie, J. ve Zhang, W. J. (2002). The impact of information sharing and order-coordination on supply chain performance". *Supply Chain Management: An International Journal*, 7(1), 24-40.
- Zuckerman, A. (2004). *Supply chain management: operations*. (Express Exec), Publisher: Capstone.



Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/pub/aruibfdergisi>



Covid-19 pandemisinin işletmelerin efektif vergi oranlarını belirleyen faktörler üzerindeki etkisi*

The impact of Covid-19 pandemic on the factors determining effective tax rates of firms

Necati Güneş^{a**}, Doğan Argun^b

^a Araştırma Görevlisi Dr., Marmara Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, İstanbul, Türkiye, necati.gunes@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2390-4868

^b Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, İstanbul, Türkiye, dargun@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1172-4456

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 20 Şubat 2024

Kabul: 27 Şubat 2024

Anahtar kelimeler:

Vergi Yüktü,
Efektif Vergi Oranı,
Borsa İstanbul,
Covid-19,
Panel Veri Analizi

Makale türü:

Araştırma makalesi

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 20 February 2024

Accepted: 27 February 2024

Keywords:

Tax Burden,
Effective Tax Rate,
Borsa Istanbul,
Covid-19,
Panel Data Analysis

Article type:

Research article

ÖZET

Bu çalışmada, Türkiye'deki üretim işletmelerinin 2005-2022 dönemlerine ait finansal tablo verileri kullanılarak Covid-19 pandemisinin efektif vergi oranlarını belirleyen faktörler üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Efektif vergi oranlarını belirleyen faktörler olarak hem işletmelere özgü finansal değişkenler hem de makroekonomik değişkenler ele alınmıştır. İşletme büyüklüğü, kaldıraç oranı, duran varlık oranı, stok oranı, araştırma ve geliştirme harcamaları ile devam eden sabit kıymet yatırımları işletmelere özgü finansal değişkenler olarak, Gayri Safi Milli Hasıla büyüme oranı ve kurumlar vergisi oranı ise makro ekonomik değişkenler olarak analize dahil edilmiştir. 2005-2018 dönemi Covid-19 öncesi, 2019-2022 dönemi ise Covid-19 sonrası olarak belirlenmiştir. 2019 yılının Covid-19 sonrası döneme dâhil edilmesinin sebebi panel veri analizinin uygulanabilmesini sağlamaktır. Genel anlamda işletmelerin katlandıkları kurumlar vergisi yükünün oransal olarak pandemi öncesinde daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla, pandemiyle birlikte işletmelerin uyguladıkları vergi planlaması ve yönetimi faaliyetleriyle kurumlar vergisi yüklerini düşürebildikleri ifade edilebilir. Yapılan analizlerin sonuçları, Covid-19 pandemisinin efektif vergi oranı ile kaldıraç oranı, kurumlar vergisi oranı, GSMH büyüme oranı ve stok oranı arasındaki ilişkinin farklılaşmasına sebep olduğunu göstermiştir. Efektif vergi oranı ile diğer değişkenler arasındaki ilişki üzerinde ise önemli bir değişikliğe sebep olmadığı tespit edilmiştir.

ABSTRACT

In this study, the effects of Covid-19 pandemic on the factors determining effective tax rates were analyzed using financial statement data of manufacturing firms in Türkiye for the period 2005-2022. Both firm-specific financial variables and macroeconomic variables were considered as the factors determining effective tax rates. Firm size, leverage ratio, fixed asset ratio, stock ratio, profitability ratio, research and development expenditures and capital expenditures are included in the analysis as firm-specific financial variables, while Gross National Product growth rate and corporate income tax rate are included in the analysis as macroeconomic variables. The period 2005-2018 was determined as before Covid-19, and the period 2019-2022 was determined as after Covid-19. The reason for including 2019 in the after Covid-19 period is to ensure that panel data analysis can be applied. In general, it has been determined that the corporate income tax burden incurred by firms was proportionally higher before the pandemic. Therefore, it can be stated that firms were able to reduce their corporate income tax burden with the tax planning and management activities they implemented during the pandemic. The results of the analysis showed that Covid-19 pandemic caused the relationship between effective tax rate and leverage ratio, corporate income tax rate, Gross National Product growth rate and stock ratio to differ. It was determined that it did not cause a significant change on the relationship between effective tax rate and other variables.

* Çalışma, Necati Güneş'in 2024 yılındaki doktora tezinden türetilmiştir.

** Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: ngunes.02@gmail.com

Atf / Citation: Güneş, N. ve Argun, D. (2024). Covid-19 pandemisinin işletmelerin efektif vergi oranlarını belirleyen faktörler üzerindeki etkisi. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(1), 32-39. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1440197>

1. Giriş

2020 yılının başlarında ortaya çıkan ve tüm dünyada sosyal ve ekonomik hayatı olumsuz etkileyen Covid-19 pandemisi, işletmelerin birçok karar ve politikalarına yön vermiş, mali yapılarını ve faaliyetlerini etkilemiştir. Diğer taraftan ülkeler de yaşanan salgının etkilerinin minimum düzeyde tutulabilmesi için çeşitli sosyal, ekonomik paketler ve yol haritaları belirlemiştir. Pandeminin başlarında ülkelerin aldığı koruyucu önlemler işletmelerin faaliyetlerinin durmasına veya durma noktasına gelmesiyle sonuçlanmıştır. İşletmelerin bu zorlu süreci atlatabilmesi için de çoğu ülkede vergisel düzenlemeler yapılmış ve genişlemeci bir para politikası izlenmiştir. Piyasadaki para arzının artması, sonraki süreçte tüm ülkelerin enflasyon sorunuyla karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur. Diğer taraftan işletmeler de yaşanan pandeminin oluşturduğu belirsizlik ortamına uygun olacak şekilde yatırım, maliyet, finansman, kar dağıtım gibi kararlarını şekillendirmiş ve buna uygun politikaları hayata geçirmişlerdir. Dolayısıyla yaşanan tüm bu gelişmelerin, işletmelerin kurumlar vergisi yükünü belirleyen faktörleri etkileyerek işletmelerin kurumlar vergisi yükünü farklılaştırması mümkün görünmektedir.

İşletmeler tarafından ödenmesi gereken kurumlar vergisi, belirli bir dönem içinde elde edilen kara vergi mevzuatında yer alan kurumlar vergisi oranının uygulanmasıyla hesaplanmaktadır. Bu oranın uygulanacağı kar tutarı, diğer bütün ülkelerde olduğu gibi ülkemizde de vergi mevzuatına göre tespit edilen vergiye tabi kar olan mali karıdır. Vergilendirilebilir karın hesaplanmasının her işletme için farklılaşması, her ne kadar uygulanan kurumlar vergisi oranı sabit nitelikte olsa da işletmelerin mali tablolarında raporlanan kar tutarlarına göre kurumlar vergisi yüklerinin oransal olarak birbirinden farklı oluşmasına neden olmaktadır. Genel olarak kurumlar vergisi giderlerinin mali tablolarında görünen vergi öncesi kara oranlanmasıyla hesaplanan efektif vergi oranı işletmelerin kurumlar vergisi yükünün oransal olarak elde edilmesini sağlayan, finansal ve vergisel açıdan işletmenin performansının değerlendirilmesinde kullanılan bir gösterge olarak ifade edilebilir.

Vergi yükü ile ilgili görüş ve fikirlerin kurumlar vergisi oranından ziyade, daha objektif ve faydalı bilgiler sunan efektif vergi oranı çerçevesinde şekillendirilmesi gerekmektedir. Vergi otoriteleri, kurumlar vergisi oranı ve efektif vergi oranı arasındaki farkı dikkate alarak vergi politikalarını geliştirme imkânı bulmaktadırlar. Çünkü işletmelerin faaliyetlerini ve devletin vergi gelirlerini etkileyen birincil faktör efektif vergi oranıdır. Yöneticiler veya işletme sahipleri tarafından alınan kararlar işletmelerin efektif vergi oranlarını etkileyebilmektedir. Yapılacak olan sermaye yatırımlarının nasıl finanse edileceği, varlık yapısının nasıl oluşturulacağı gibi kararlar buna örnek olarak gösterilebilir. Efectif vergi oranı, vergi sonrası net karı ve dolayısıyla dağıtılabilir karı etkilediği için yatırımcıların kararlarında da etkili olabilmektedir. Efectif vergi oranının önemini ifade eden tüm bu etkiler bir arada değerlendirildiğinde, işletmeler tarafından verginin planlanması, yönetilmesi veya vergiye yönelik politikaların geliştirilmesi, ilgili süreçlerin etkin ve verimli bir şekilde organize edilmesi büyük önem taşımaktadır.

Covid-19 pandemisinin Türkiye'deki işletmelerin efektif vergi oranlarını belirleyen faktörler üzerindeki etkisinin analiz edilmesi bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Söz konusu faktörlerin tespitine ilişkin yapılan çoğu çalışmada ele alınmış işletmelere özgü finansal değişkenler olan işletme büyüklüğü, kaldıraç oranı, varlık yapısı ve karlılık oranı ilave olarak araştırma ve geliştirme giderleri ile devam eden sabit kıymet yatırımlarının efektif vergi oranları üzerindeki etkileri çalışmaya dahil edilmiştir. Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) büyüme oranları ve kurumlar vergisi oranlarındaki değişimler ise makro ekonomik değişkenler

olarak ele alınmaktadır.

Bu çalışmanın üç yönüyle literatüre katkı sağlaması beklenmektedir. Bunlardan ilki, efektif vergi oranlarını belirleyen faktörler üzerinde Covid-19 pandemisinin nasıl bir etki oluşturduğunun inceleniyor olmasıdır. Çünkü bu yönde yapılan sınırlı çalışmalardan biri niteliğindedir. Çalışmanın bir diğer katkısı, efektif vergi oranını etkileyen faktörler arasında daha önce çok az ele alınan veya hiç ele alınmamış işletmeye özgü finansal değişkenlerin etkisinin de inceleniyor olmasıdır. Ulusal ve uluslararası literatürde araştırma ve geliştirme giderlerinin sınırlı da olsa bazı çalışmalarda ele alındığı görülürken devam eden sabit kıymet yatırımlarını değişken olarak dikkate alan çalışma gözlemlenmemiştir. Ayrıca işletmelere özgü finansal değişkenlerle beraber makro ekonomik değişkenlerin de efektif vergi oranları üzerindeki etkisinin araştırılıyor olmasıdır. Daha önceki birçok çalışmada yalnızca işletmelere özgü finansal değişkenler ele alınmıştır. Son olarak ise efektif vergi oranı ile ilgili yapılan birçok çalışmanın gelişmiş ülke verilerini ele almasından dolayı gelişmekte olan ülkeler kategorisinde yer alan Türkiye'deki işletmelerin özelliklerini inceliyor olması çalışmanın katkı sağlayan bir diğer özelliğidir.

Çalışma ana hatlarıyla giriş dahil beş bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümde efektif vergi oranı ile bunu etkileyen faktörler açıklanmış ve söz konusu faktörlere ilişkin literatürde yer alan çalışmalar özetlenmiştir. Veri, model ve metodoloji ile ilgili ayrıntılara üçüncü bölümde yer verilmiştir. Analize ilişkin ampirik bulgular ve tartışmalar dördüncü bölümde ele alınmıştır. Son bölümde ise çalışmanın sonuçlarına ilişkin genel değerlendirmelerde bulunulmuştur.

2. Literatür Taraması

Genel olarak kurumlar vergisi giderlerinin mali tablolarında görünen vergi öncesi kara (brüt kar, vergi öncesi net kar, faiz ve vergi öncesi kar, faiz, amortisman ve vergi öncesi kar vs.) veya işletme faaliyetlerinden nakit akışlarına oranlanmasıyla efektif vergi oranı hesaplanmaktadır. Vergiye tabi karı (mali kar/vergi matrahı) gösteren kurumlar veya gelir vergisi beyannamelerinin gizli olması, bir diğer ifadeyle kamuoyuna açıklanmaması nedeniyle, EVO hesaplamalarında mali tablo verilerinden faydalanılmaktadır. EVO hesaplamaları için temel kabul edilen Stickney ve McGee (1982), Zimmerman (1983), Porcano (1986) ve Shevlin (1987)'nin çalışmalarında geliştirdikleri formüllerde pay ve paydaya dahil edilmesi gereken unsurlar konusunda çeşitli görüş ayrılıkları mevcuttur. Dolayısıyla hesaplamaya dahil edilen vergi ve kara göre oranın hesaplanması farklılaşabilmektedir. Bu çalışmada bağımsız değişkenleri ifade eden işletme büyüklüğü, kaldıraç oranı, duran varlık oranı, stok oranı, karlılık oranı, ar-ge harcamaları, devam eden sabit kıymet yatırımları, GSMH büyüme oranları ve kurumlar vergisi oranlarına ilişkin literatürde yer alan çalışmaların sonuçları özetlenmiştir.

2.1. İşletme Büyüklüğü

EVO ile işletme büyüklüğü arasındaki ilişki temelde iki görüşe dayandırılmaktadır. "Politik maliyet teorisi" olarak adlandırılan ilk görüş, daha büyük ve daha başarılı işletmelerin daha görünür olduğu ve dolayısıyla düzenleyici eylemlere ve varlık transferlerine daha çok maruz kalarak küçük işletmelere göre daha yüksek vergi yüküne katlandığını belirtmektedir (Watts ve Zimmerman 1986). "Politik güç teorisi" olarak adlandırılan diğer görüşe göre, büyük işletmelerin vergi planlaması yapmak, politik süreçleri kendi çıkarları doğrultusunda etkilemek ve ideal vergiden kaçınma seviyesine ulaşmak üzere faaliyetlerini organize etmek için gerekli kaynaklara sahip olmasından dolayı daha az vergi yüküne

katlandığını belirtmektedir (Siegfried 1972). Omer vd. (1993) daha önceki çalışmalarda kullanılan beş farklı hesaplamayı ele alarak EVO ile işletme büyüklüğü arasında anlamlı sonuçların olup olmadığını incelemiş ve oldukça güçlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bununla birlikte yapılan birçok çalışmaya göre sonuçların farklılaştığı görülmektedir. Çalışmalardan bazılarında iki değişken arasında negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (Adhikari, Derashid, ve Zhang 2006; Bona-Sánchez, Pérez-Alemán, ve Santana Martín 2019; Bubanić ve Korent 2023; Chen vd. 2010; Derashid ve Zhang 2003; Fernández-Rodríguez ve Martínez-Arias 2014; Harris ve Feeny 2003; Janssen 2005; Kim ve Limpaphayom 1998; Porcano 1986; Pulungan vd. 2023; Richardson ve Lanis 2007; Tran 1998; Wu vd. 2012; Zhang vd. 2016). Dolayısıyla bu sonuç “politik güç teorisi”ni doğrulamaktadır. Çalışmaların bazıları da “politik maliyet teorisini” destekler nitelikte olup, EVO ile işletme büyüklüğü arasında pozitif ilişki olduğunu belirlemiştir (Aksoy Hazır 2019; Alkurdi vd. 2023; Delgado, Fernandez-Rodriguez, ve Martinez-Arias 2014; Fernández-Rodríguez, García-Fernández, ve Martínez-Arias 2021; Noor, Fadzillah, ve Mastuki 2010; Omer, Molloy, ve Ziebart 1993; Panda ve Nanda 2021; Plesko 2003; Zimmerman 1983). Gupta ve Newberry (1997) ise işletme büyüklüğünün EVO üzerindeki etkisine ilişkin tatmin edici sonuçlara ulaşamamışlardır. Bir kısım çalışmada ise EVO ile işletme büyüklüğü arasında anlamlı bir ilişki olmadığı ortaya konulmuştur (Gupta ve Newberry 1997; Shevlin ve Porter 1992; Stickney ve McGee 1982).

2.2. Kaldıraç Oranı

İşletmelerin kullandığı yabancı kaynakların maliyeti olan finansman giderleri vergiye tabi kardan düşülebilen bir unsurdur. Dolayısıyla yabancı kaynak kullanımında meydana gelen değişikliklerin EVO’yu etkilemesi olasıdır. Stickney ve McGee (1982), Gupta ve Newberry (1997), Derashid ve Zhang (2003), Adhikari vd. (2006), Richardson ve Lanis (2007), Noor vd. (2010), Aksoy Hazır (2019), Bona-Sánchez vd. (2019), Fernández-Rodríguez vd. (2021) EVO ile kaldıraç oranı negatif ve anlamlı ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Bir diğer ifadeyle, işletmelerin borcu arttıkça daha az vergi ödendiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan yüksek kaldıraç oranı daha az sermaye kazancına yol açabilir (Feeny, Gillman, ve Harris 2005). Bu durum kaldıraç oranı yüksek olan işletmelerde, sermaye kazançlarının düşmesine bağlı olarak EVO’nun da yüksek çıkabileceğini göstermektedir. Nitekim Harris ve Feeny (2003), Zhang vd. (2016), Janssen (2005), Chen vd. (2010), Alkurdi vd. (2023), Utami ve Mahpudin (2020), Bubanić ve Korent (2023), Delgado vd. (2014) kaldıraç oranı ile EVO arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Kim ve Limpaphayom (1998), Wilkinson vd. (2001) ve Pulungan vd. (2023) ise EVO ile kaldıraç oranı arasında anlamlı bir ilişki tespit edememişlerdir.

2.3. Duran Varlık Oranı

Maddi duran varlıklarla ilgili amortisman giderlerinin vergiye tabi kardan düşülebilmektedir. Dolayısıyla işletmelerin katlanacağı vergi yüklerine etki etmesi olasıdır. Literatür incelendiğinde, çoğu çalışmada duran varlık oranının EVO üzerinde etkili olduğu belirlenmiştir. Stickney ve McGee (1982), Gupta ve Newberry (1997), Derashid ve Zhang (2003), Adhikari vd. (2006), Richardson ve Lanis (2007), Noor vd. (2010), Bona-Sánchez vd. (2019), Fernández-Rodríguez vd. (2021), Bubanić ve Korent (2023) iki değişken arasında belirgin ve negatif bir ilişki olduğunu belirlemişlerdir. Bu da işletmelerin aktifleri arasındaki duran varlıklarının oranı arttıkça daha az vergi ödendiği ve dolayısıyla EVO’larının azaldığı anlamına gelmektedir. Diğer taraftan, bazı çalışmalarda iki değişken

arasında pozitif ve anlamlı ilişki olduğu belirlenmiştir (Aksoy Hazır 2019; Delgado vd. 2014; Rachmawati 2022; Utami ve Mahpudin 2020). Duran varlık oranlarındaki artışın EVO’yu yukarı yönlü etkilemesi, çalışmaların yapıldığı ülke vergi mevzuatlarındaki amortismanla ilişkin düzenlemelerin veya uygulamaların farklı olabileceği ile açıklanabilir. Sınırlı da olsa bazı çalışmalarda iki değişken arasında anlamlı sonuçlar elde edilememiştir (Harris ve Feeny 2003; Pulungan vd. 2023; Zhang vd. 2016).

2.4. Stok Oranı

Literatürde duran varlık yatırımları yerine yapılan stok yatırımlarının EVO’yu düşürme şansını azalttığı görüşü hakimdir. Temel varsayım, stok yatırımının alternatifi maddi duran varlık yatırımı şeklindedir. Bu varsayım ve yapılan açıklamalara bağlı olarak stok oranı ile EVO arasında ilişki olabileceği düşünülmektedir. Yapılan çalışmalardan bazıları, varlıklar içerisinde yer alan stokların oranı arttıkça EVO’nun da arttığını tespit etmişlerdir (Delgado vd. 2014; Fernández-Rodríguez vd. 2021; Gupta ve Newberry 1997; Noor vd. 2010; Richardson ve Lanis 2007; Zhang vd. 2016). Genel kanının aksine stok yatırımının artması beraberinde ilave maliyetler getirebilir. Maliyetlerin artması işletme karının düşmesine ve sonuç olarak EVO’nun artmasına sebep olabilir. Nitekim Endonezya borsasına kayıtlı üretim işletmeleri üzerinde yapılan bir çalışmada iki değişken arasında negatif ilişki olduğu belirlenmiştir (Rachmawati 2022). Sınırlı da olsa bazı çalışmalarda iki değişken arasında anlamlı bir sonuç elde edilememiştir (Aksoy Hazır 2019; Pulungan vd. 2023; Utami ve Mahpudin 2020).

2.5. Karlılık Oranı

İşletme karlılığı, EVO hesaplamasında kullanıldığı için ilişkili olabilecek bir kalemdir. Gupta ve Newberry (1997), Kim ve Limpaphayom (1998), Harris ve Feeny (2003), Plesko (2003), Richardson ve Lanis (2007), Chen vd. (2010), Delgado vd. (2014), Panda ve Nanda (2021), Bubanić ve Korent (2023) karlılık oranı arttıkça EVO’nun da arttığını, tersi durumda karlılık oranı düştükçe EVO’nun da düştüğünü ortaya koymuşlardır. Ancak karlılığın EVO üzerindeki etkisine ilişkin bir fikir birliği oluşmuş değildir. Çünkü iki değişken arasındaki ilişkinin pozitif değil negatif olduğu tespit eden çalışmalar da bulunmaktadır (Adhikari vd. 2006; Alkurdi vd. 2023; Bona-Sánchez vd. 2019; Derashid ve Zhang 2003; Fernández-Rodríguez vd. 2021; Frank, Lynch, ve Rego 2009; Noor vd. 2010; Pulungan vd. 2023; Zhang vd. 2016). Bu durum verimli işletmelerin daha az vergi yüküne katlandığını göstermektedir. İki değişkenin pozitif ilişkili olduğunu gösteren çalışmalar genelde gelişmiş ülke verilerini analiz eden çalışmalar olduğu, negatif ilişki ortaya koyan, yukarıda ifade edilen bazı çalışmaların da genelde gelişmekte olan ülke verilerini konu alan çalışmalar olduğu görülmektedir (Fernández-Rodríguez vd. 2021). Diğer taraftan Aksoy Hazır (2019) çalışmasında iki değişken arasında anlamlı bir ilişki tespit edememiştir.

2.6. Araştırma ve Geliştirme Harcamaları

İşletmeler tarafından katlanılan AR-GE harcamalarının vergi matrahından düşülebilmesi, EVO ile ilişkili olabileceğini göstermektedir. Ülkemiz vergi mevzuatına göre, yapılan bu tür harcamaların tamamının önce beyanname üzerinde indirilebilmesi, sonraki süreçte ise aktifleştirilen harcamaların amortismanı yoluyla vergi matrahından düşülebilmesi, bu düşünceyi pekiştirmektedir. Harris ve Feeny (2003) ile Richardson ve Lanis (2007), AR-GE harcamaları ile EVO arasında negatif

ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Ancak Gupta ve Newberry (1997), EVO ile AR-GE harcamaları arasında anlamlı ve güçlü bir ilişki tespit edememişlerdir.

2.7. Devam Eden Sabit Kıymet Yatırımları

Ülkemiz ver düzenlemelere göre bir sabit kıymet veya maddi duran varlık yabancı kaynak kullanılarak satın alındığında ilgili yılın sonuna kadar yapılan borçlanma ile ilgili faiz giderleri ve kur farklarının zorunlu olarak maliyetle ilişkilendirilmesi gerektiği belirtilmektedir. Benzer şekilde yapımı veya edinimi uzun bir süreyi gerektiren sabit kıymetlere ilişkin yapılan borçlanmalarda, yatırımın tamamlandığı yılın sonuna kadar söz konusu borçlarla ilgili faiz ve kur farklarının da maliyetle ilişkilendirilmesi gerekmektedir. Her iki durum için de söz konusu borçların sonraki dönemlere ait olan faiz ve kur farklarının gider yazılması veya maliyetle ilişkilendirilmesi işletmelerin tercihinin bırakılmıştır. Dolayısıyla işletmelerin devam eden sabit kıymet yatırımlarının EVO üzerinde etkili olabileceği düşünülmektedir. Bu yatırımlarla ilişkili finansman giderleri ve kur zararlarının karı düşürme fonksiyonu kalmayarak EVO'yu pozitif yönde etkilemesi olasıdır. Ayrıca sabit kıymetlerin yatırım döneminde herhangi bir amortisman hesaplaması söz konusu olmamaktadır. Dolayısıyla, devam eden yatırımların azalması, yatırımların tamamlandığı ve tamamlanan yatırımlarla ilgili amortisman giderlerinin söz konusu olacağı anlamına gelmektedir. Bu yönüyle, devam eden sabit kıymet yatırımlarıyla EVO arasında tespit edilecek olan ilişkinin yönünün, duran varlık oranı ile EVO arasındaki ilişkiyi desteklemesi beklenir.

2.8. Gayri Safi Milli Hasıla Büyüme Oranı

Büyüyen bir ekonomideki işletmelerin iyi karlılığa sahip olacağı ve buna bağlı olarak da makro ekonomik nitelikte bir değişken olan ülke büyüme oranlarının EVO üzerinde etkili olabileceği düşünülebilir. Yapılan çalışmalarda, büyüyen ülke ekonomilerine ait işletmelerin daha çok vergiden kaçınma eğiliminde oldukları saptanmıştır (Kanagaretnam vd. 2016; Zeng 2019). Vergiden kaçınma ile ilgili yapılan çalışmalarda, EVO düşük çıktığında vergiden kaçınma eğiliminin yüksek olduğu, yüksek çıktığında ise bu eğilim düşük olduğu varsayımı bulunmaktadır. Bu yönüyle düşünüldüğünde, ülke ekonomisindeki büyüme ile EVO arasında negatif bir ilişki olduğu sonucu çıkmaktadır. Bu sonuç büyüyen ekonomilerde işletmelere daha çok teşvik, istisna veya muafiyet sunulduğu ve dolayısıyla işletmelerin de bundan faydalanarak EVO'larını düşürme eğiliminde oldukları ile açıklanabilir. Bununla beraber Fernández-Rodríguez vd. (2021), Pulungan vd. (2023) GSMH büyüme oranı ile EVO arasında anlamlı bir ilişki tespit edememişlerdir.

2.9. Kurumlar Vergisi Oranı

Makro ekonomik nitelikteki bir başka değişken olan KVO'da yapılan değişikliklerin EVO üzerinde etkili olup olmadığı, bu çalışmanın araştırma sorularından bir tanesini oluşturmaktadır. Kanagaretnam vd. (2016) ile Zeng (2019)'in vergiden kaçınma üzerine yaptıkları çalışmalarda, KVO yüksek olan ülkelerde işletmelerin daha çok vergiden kaçınma eğiliminde olduğu gözlemlenmiştir. EVO yönüyle yorumlanacak olursa, KVO ile EVO arasında negatif bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Diğer taraftan KVO arttıkça, vergi tabi gelire uygulanmasına bağlı olarak işletmelerin ödemesi gerek vergi tutarını ve vergi yükünü arttırabilir. Söz konusu görüşü destekler nitelikte, KVO ile EVO arasında pozitif bir ilişki olduğu saptayan çalışmalar da bulunmaktadır (Bubanić ve Korent 2023; Delgado vd. 2014).

Bununla beraber Fernández-Rodríguez vd. (2021) ile Pulungan vd. (2023), KVO'nun EVO üzerinde etkili olmadığını belirtmişlerdir.

3. Veri Seti ve Metodoloji

Bu bölümde çalışmada kullanılan veriler ile söz konusu verilerin nasıl elde edildiği veya hesaplandığı, örneklem seçimindeki kısıtlar, regresyon modeli ve yapılan analizde kullanılan yöntemin belirlenmesinde izlenen yol detaylı bir şekilde anlatılmıştır.

3.1. Veri ve Örneklem Seçimi

Çalışmadaki örneklem, 2005-2022 yılları arasında Borsa İstanbul'da (BİST) işlem gören üretim işletmelerinden oluşmaktadır. Hangi işletmelerin bu kategoride yer aldığı Kamuyu Aydınlatma Platformu'ndaki (KAP) sınıflandırmaya göre belirlenmiştir. Örneklem dahil edilen işletmelere ait verilerin karşılaştırılabilir olması için TMS/TFRS'ye göre finansal raporlama uygulamasının zorunlu olarak başladığı yıl olan 2005 yılı analiz döneminin başlangıcı olarak alınmıştır. İşletmelere ait veriler Thomson Reuters DataStream veri tabanından elde edilmiştir. Analiz döneminde işletmelere ait eksik veri olması halinde kendi internet sitelerinde yayınladıkları veya KAP'ta yayınladıkları mali tablolardan tamamlanmıştır. Ülkeye ait makro ekonomik değişkenler olan yıllık GSMH büyüme oranı ve yıllık KVO verisi, OECD'nin internet sitesinden manuel olarak elde edilmiştir. Panel veri analizinin sağlıklı bir şekilde uygulanabilmesi için art arda dört yıla ait verisi bulunan üretim işletmeleri örneklem dahil edilmiştir. Ayrıca hakkında eksik bilgiye sahip olunan (Adhikari vd. 2006; Richardson ve Lanis 2007) veya faaliyetleri devam etmeyen işletmeler (Richardson ve Lanis 2007) ile banka vb. finansal işletmeler (Richardson ve Lanis 2007) örneklemden çıkarılmıştır. Dolayısıyla örneklem toplam 148 işletme ve 2.362 gözlemden oluşmaktadır. Gupta ve Newberry (1997) ile Adhikari vd. (2006)'nin çalışmalarında olduğu gibi faaliyet zararı olan veya vergi iadesi alan işletmeler örneklemden çıkarılmamıştır. Vergi iadesi alan işletmelerin EVO'su "0", vergi ödediği halde faaliyet zararı olan işletmelerin EVO'su "1" olarak sabitlenmiştir (Gupta ve Newberry 1997). Tahminlerde ve analiz sonuçlarında problemlere yol açabileceği endişesiyle, ticari kar mali kar farklılaşmasından kaynaklı olarak EVO'su "1" üzerinde hesaplanan işletmelerin vergi yükü "1"e sabitlenmiştir.

3.2. Model, Değişkenler ve Metodoloji

Değişkenler arasındaki ilişkilerin test edilmesi için kurulan model aşağıda belirtildiği gibidir. Bir bağımlı değişken ve birden fazla bağımsız değişken söz konusu olduğundan çoklu regresyon modeli niteliğindedir.

$$EVO_{it} = \beta_0 + \beta_1 BUY_{it} + \beta_2 KALD_{it} + \beta_3 DURV_{it} + \beta_4 STOK_{it} + \beta_5 KAR_{it} + \beta_6 ARGE_{it} + \beta_7 YAT_{it} + \beta_8 GSMH_{it} + \beta_9 KVO_{it} + SEKTOR + \epsilon_{it}$$

Regresyon modelinde EVO bağımlı değişken, diğer değişkenler de açıklayıcı değişken olarak yer almaktadır. EVO, Porcano (1986)'nın çalışması baz alınarak payda cari dönem vergi gideri (toplam vergi gideri – ertelenmiş vergi gideri), paydada ise faiz ve vergi öncesi kar (FVÖK) kullanılarak hesaplanmıştır. Tablo 1'de modelde kullanılan tüm değişkenler ve hesaplamaları özet olarak sunulmaktadır.

Tablo 1. Bağımlı ve bağımsız değişkenlerin hesaplanması

Değişkenler	Hesaplama Şekli
EVO	Cari dönem vergi giderinin faiz ve vergi öncesi kara oranı
BUY	Toplam varlıkların doğal logaritması
KALD	Toplam yabancı kaynakların toplam varlıklara oranı
DURV	Net maddi duran varlıkların toplam varlıklara oranı
STOK	Net stokların toplam varlıklara oranı
KAR	Vergi öncesi net karın toplam varlıklara oranı
ARGE	Ar-ge giderlerinin toplam varlıklara oranı
YAT	Devam eden sabit kıymet yatırımlarının toplam varlıklara oranı
GSMH	Yıllık GSMH büyüme oranları
KVO	Yıllık kurumlar vergisi oranları

Bu çalışmada örneklem olarak seçilen veri seti panel veri şeklindedir. Bu yüzden panel veri analizi kullanılacaktır. Ancak ele alınan dönemde her bir işletmeye ait tüm yılların verisi mevcut değildir. Dolayısıyla dengesiz panel söz konusu olmaktadır. Kullanılan veri seti havuzlanmış en küçük kareler (HEKK), sabit etkiler (SE) ve rassal etkiler (RE) olarak adlandırılan statik yöntemlerin kullanımına uygundur.

4. Ampirik Bulgular ve Tartışmalar

Panel veri analizinde, bağımsız değişken olarak modele doğrudan ilişkili değişkenlerin dahil edilmesi analiz sonuçlarının karmaşıklaşmasına yol açabilmektedir. Modelde kullanılan değişkenler arasında yüksek düzeyde bir ilişkinin olup olmadığı, başka bir ifadeyle çoklu doğrusal bağlantı sorununun olup olmadığı Varyans Büyütme Faktörü (VIF) ile test edilmiştir (Tari 2011). VIF değerinin 5'ten veya 10'dan düşük olması değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı sorununun mevcut olmadığını anlamına gelmektedir (Gujarati 1995). Test sonucunda VIF değerleri 5'ten küçük elde edildiği için değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı sorununa neden olabilecek seviyede bir ilişki tespit edilmemiştir.

Modelin analizi için HEKK, SE ve RE yöntemlerinden hangisinin en uygun yöntem olduğuna karar verilmiştir. Bunun için F testi, Ki-kare testi ve Hausman testi uygulanmıştır. Yapılan testlere göre SE yönteminin en uygun yöntem olduğu sonucuna varılmıştır (Yerdelen Tatoğlu 2020). Kurulan modelin analizinde otokorelasyon ve heteroskedastisite sorunları için düzeltmeler yapılmıştır (Driscoll ve Kraay 1998). Bu çalışmada 2005-2018 dönemi Covid-19 öncesi, 2019-2022 dönemi ise Covid-19 sonrası olarak belirlenmiştir. 2019 yılının Covid-19 sonrası döneme dahil edilmesinin sebebi panel veri analizinin uygulanabilmesini sağlamaktır. Yapılan dönem ayırımına göre analizler yapılmış olup sonuçları tablolar halinde raporlanmıştır. Böylelikle yaşanan salgının EVO'yu belirleyen faktörler üzerindeki olası etkilerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Tablo 2'de Covid-19 öncesi döneme ilişkin modelde kullanılan bütün değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler verilmiştir. Örnekleme yer alan 147 işletmeye ait toplam gözlem sayısı 1774'tür. Covid-19 öncesi dönemde, Türkiye'deki işletmelerin kurumlar vergisi yükünün ortalama EVO'ya göre değerlendirildiğinde %18.1 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 2. Tanımlayıcı istatistikler (2005-2018)

Değişkenler	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Min	Max
EVO	1774	0.181	0.257	0	1
BUY	1774	19.433	1.586	14.618	24.455
KALD	1774	0.542	0.501	0.030	9.041
DURV	1774	0.365	0.249	0.000	8.033
STOK	1774	0.180	0.135	0	3.114
KAR	1774	0.043	0.216	-2.953	6.801
ARGE	1774	0.003	0.007	-0.001	0.161
YAT	1774	0.061	0.112	0	2.677
KVO	1774	0.207	0.024	0.200	0.300
GSMH	1774	0.053	0.037	-0.048	0.112

Not: EVO - Cari dönem vergi giderinin faiz ve vergi öncesi kara oranı. BUY - Toplam varlıkların doğal logaritması. KALD - Toplam yabancı kaynakların toplam varlıklara oranı. DURV - Net maddi duran varlıkların toplam varlıklara oranı. STOK - Net stokların toplam varlıklara oranı. KAR - Vergi öncesi net karın toplam varlıklara oranı. ARGE - Ar-ge giderlerinin net satış hasılatına oranı. YAT - Devam eden sabit kıymet yatırımlarının toplam varlıklara oranı. KVO - Yıllık kurumlar vergisi oranları. GSMH - Yıllık GSMH büyüme oranları.

Tablo 3'te Covid-19 sonrası döneme ilişkin modelde kullanılan bütün değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler verilmiştir. Örnekleme yer alan 147 işletmeye ait toplam gözlem sayısı 588'dir. Covid-19 sonrası dönemde, Türkiye'deki işletmelerin kurumlar vergisi yükünün ortalama EVO'ya göre değerlendirildiğinde %12.9 olduğu tespit edilmiştir. Covid-19 öncesi dönemin analiz sonuçlarına göre bu oran %18.1 olarak hesaplanmıştı. Dolayısıyla pandeminin yaşanmasıyla birlikte işletmelerin kurumlar vergisi yükünü azalttıkları, bir diğer ifadeyle vergiden kaçınma çabalarını arttırdıkları söylenebilir.

Tablo 3. Tanımlayıcı istatistikler (2019-2022)

Değişkenler	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Min	Max
EVO	588	0.129	0.209	0	1
BUY	588	20.162	1.827	15.483	25.887
KALD	588	0.589	0.329	0.089	4.426
DURV	588	0.311	0.185	0.000	1.450
STOK	588	0.183	0.100	0	0.539
KAR	588	0.081	0.160	-2.024	0.650
ARGE	588	0.003	0.010	-0.002	0.209
YAT	588	0.051	0.089	0	1.230
KVO	588	0.230	0.012	0.22	0.25
GSMH	588	0.049	0.041	0.008	0.114

Not: EVO - Cari dönem vergi giderinin faiz ve vergi öncesi kara oranı. BUY - Toplam varlıkların doğal logaritması. KALD - Toplam yabancı kaynakların toplam varlıklara oranı. DURV - Net maddi duran varlıkların toplam varlıklara oranı. STOK - Net stokların toplam varlıklara oranı. KAR - Vergi öncesi net karın toplam varlıklara oranı. ARGE - Ar-ge giderlerinin net satış hasılatına oranı. YAT - Devam eden sabit kıymet yatırımlarının toplam varlıklara oranı. KVO - Yıllık kurumlar vergisi oranları. GSMH - Yıllık GSMH büyüme oranları.

Tablo 4'te Covid-19 öncesi ve sonrası dönemlerine ait SE yöntemine göre analiz sonuçları karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Covid-19 öncesi dönem için yapılan analiz sonuçlarına göre EVO ile BUY arasında negatif ve istatistiksel olarak 0.01 düzeyinde anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir. Covid-19 sonrası dönemde ise iki değişken arasında negatif ve istatistiksel olarak 0.05 düzeyinde anlamlı ilişki tespit edilmiştir. İki dönemin sonuçları benzer nitelikte olup yalnızca anlamlılık düzeyinde bir farklılaşma olmuştur. Elde edilen sonuçlar Adhikari, Derashid, ve Zhang (2006), Bona-Sánchez, Pérez-Alemán, ve Santana Martín (2019), Bubanić ve Korent

(2023), Chen vd. (2010) Derashid ve Zhang (2003), Fernández-Rodríguez ve Martínez-Arias (2014), Harris ve Feeny (2003), Janssen (2005) Kim ve Limpaphayom (1998), Porcano (1986), Pulungan vd. (2023), Richardson ve Lanis (2007), Tran (1998) Wu vd. (2012) ile Zhang vd. (2016)'nin sonuçları uyumlu olup "politik güç teorisi"ni desteklemektedir. Dolayısıyla tespit edilen ilişki, işletmelerin büyüklüğü arttıkça katlandıkları kurumlar vergisi yükünün azaldığını göstermektedir. Bu sonuç, pandemi öncesi dönemde Türkiye'deki üretim işletmelerinin büyüklükleri arttıkça kurumlar vergisi yükünü düşürmek için daha çok kaynak ayırdıkları, politik süreçleri kendi çıkarları doğrultusunda etkileyebildikleri ve etkili bir vergi planlaması yaptıkları anlamına gelmektedir. Sonuç olarak Covid-19 salgının yaşanması iki değişken arasında belirlenen ilişkinin üzerinde anlamlılık düzeyi dışında bir farklılık yaratmamıştır.

Covid-19 öncesi dönemde EVO ile KALD arasında negatif ve istatistiksel olarak 0.10 düzeyinde anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen sonuç Stickney ve McGee (1982), Gupta ve Newberry (1997), Derashid ve Zhang (2003), Richardson ve Lanis (2007), Adhikari vd. (2006), Noor vd. (2010), Aksoy Hazır (2019), Bona-Sánchez vd. (2019) ile Fernández-Rodríguez vd. (2021)'nin sonuçları ile uyumludur. Tespit edilen bu ilişki, işletmelerdeki yabancı kaynak oranı arttıkça finansman giderlerinin etkisiyle katlandıkları kurumlar vergisi yükünün azaldığını göstermektedir. Ayrıca borçlanma nedeniyle kaldıraç oranının artması daha az sermaye yatırımının yapıldığı anlamına gelebilir. Dolayısıyla bu durumun sermaye kazançlarını azalttığı ve böylelikle de kurumlar vergi yükünü azalttığı şeklinde de yorumlanabilir. Bu sonuç, pandemi öncesi dönemde Türkiye'deki üretim işletmeleri kurumlar vergisi yüklerini azaltmak için borçlanmayı veya sermaye yapısını etkin şekilde kullandığı anlamına gelmektedir. Elde edilen sonuç, vergi mevzuatındaki düzenlemelerin işletmelerin sermaye yapılarını etkilediği şeklinde de yorumlanabilir. Söz konusu etkinin zayıflaması, Covid-19 sonrası dönem için yapılan analizde iki değişken arasındaki ilişkinin anlamlı çıkmasının sebebi olarak gösterilebilir.

Covid-19 sonrası dönemde EVO ile KVO arasında negatif ve istatistiksel olarak 0.05 düzeyinde anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir. Kurumlar vergisi oranının artırıldığında işletmelerin kurumlar vergisi yükünün azaldığı anlamına gelmektedir. Elde edilen bu sonuç Kanagaretnam vd. (2016) ile Zeng (2019)'in sonuçlarıyla uyumludur. Covid-19 sonrası dönemde ülkemizde yürütülen büyüme odaklı genişlemeci para politikası ve bunu desteklemek için uygulanan vergisel teşvik mekanizmaları iki değişken arasında belirlenen ilişkinin negatif çıkmasının sebebi olarak gösterilebilir. Çünkü KVO'da yapılan değişiklikler tek başına işletmelerin kurumlar vergisi yüklerinin farklılaşmasında etkili olmamaktadır. Burada önemli olan husus, vergiye tabi kar olan mali kar kapsamının genişletilmesi veya daraltılmasına etki edecek vergisel düzenlemelerin yapılmasıdır. Covid-19 öncesi dönemi sonuçlarına göre iki değişken arasındaki ilişkinin anlamlı olmadığı belirlenmiştir. Ülkemizde KVO uzun yıllardır sabit seyretmesine karşın, son yıllarda ülke politikaları gereği bu oranda değişikliğe gidilmektedir. Dolayısıyla bu durum, dönemler bazında iki değişken arasında farklı ilişkiler tespit edilmesinin sebebi olarak gösterilebilir.

Covid-19 sonrası dönemde EVO ile GSMH arasında pozitif ve

istatistiksel olarak 0.05 düzeyinde anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bu tespit, ülke büyüme oranı arttığında Türkiye'deki üretim işletmelerinin kurumlar vergisi yükünün de arttığını, tersi durumda ise azaldığını göstermektedir. Büyüme dönemlerinde, ilgili ülkelerde faaliyette bulunan işletmelerin de verimlilikleri ve karlılıklarının artması beklenir. Ödenecek kurumlar vergisinin genel olarak kar üzerinden hesaplandığı düşünüldüğünde, GSMH büyüme oranlarının arttığı dönemlerde işletmelerin daha fazla vergi yüküne katlanması gerektiği yorumu yapılabilir. Covid-19 öncesi dönemi sonuçlarına göre iki değişken arasındaki ilişkinin anlamlı olmadığı belirlenmiştir. Bu sonuç Fernández-Rodríguez vd. (2021) ile Pulungan vd. (2023)'nin sonuçları ile uyumludur.

Tablo 4. Ampirik bulgular (2005-2018 / 2019-2022)

Değişkenler	2005-2018	2019-2022
BUY	-0.06782*** (0.007)	-0.04488** (0.011)
KALD	-0.06315* (0.032)	-0.05303 (0.023)
DURV	0.06354 (0.038)	0.08817 (0.046)
STOK	-0.05834 (0.062)	0.10398 (0.170)
KAR	-0.01036 (0.016)	-0.08303 (0.051)
ARGE	-0.25073 (1.644)	-1.29852 (1.275)
YAT	-0.06359 (0.107)	-0.22039 (0.172)
KVO	0.08930 (0.123)	-9.85647** (2.489)
GSMH	-0.16101 (0.145)	3.33107** (0.758)
Sabit Etkiler	1.51666*** (0.161)	3.17097** (0.745)
Gözlem Sayısı	1774	588
R ²	0.036	0.015

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1.

Not: BUY - Toplam varlıkların doğal logaritması. KALD - Toplam yabancı kaynakların toplam varlıklara oranı. DURV - Net maddi duran varlıkların toplam varlıklara oranı. STOK - Net stokların toplam varlıklara oranı. KAR - Vergi öncesi net karın toplam varlıklara oranı. ARGE - Ar-ge giderlerinin net satış hasılatına oranı. YAT - Devam eden sabit kıymet yatırımlarının toplam varlıklara oranı. KVO - Yıllık kurumlar vergisi oranları. GSMH - Yıllık GSMH büyüme oranları. Parantez içindeki standart hatalar dirençli Driscoll ve Kraay (1998) tahmincisidir.

EVO ile KAR, ARGE ve YAT arasında negatif fakat istatistiksel olarak anlamlı olmayan; EVO ile DURV arasında ise pozitif fakat istatistiksel olarak anlamlı olmayan ilişkiler tespit edilmiştir. Bu sonuçlar her iki döneme göre de tutarlıdır. Bununla beraber, EVO ile STOK arasındaki ilişkinin yönü pandemi öncesi dönemde negatif olarak belirlenmişken, pandemi sonrası dönemde pozitif olarak belirlenmiştir. Covid-19 döneminde yaşanan yüksek enflasyona bağlı olarak, işletmelerin stok fiyatlarında meydana gelen fiyat artışlarından fazla etkilenmemek için normalden fazla stok yatırımı yapmak istemeleri bu durumun sebebi olarak gösterilebilir.

5. Sonuç

Bu çalışmada, Türkiye'deki üretim işletmelerinin 2005-2022 dönemlerine ait finansal tablo verileri kullanılarak Covid-19 pandemisinin EVO'ları belirleyen faktörler üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Analizde işletmelere özgü finansal değişkenlerle beraber makro ekonomik değişkenler, söz konusu faktörler olarak ele alınmıştır. 2005-2018 dönemi Covid-19 öncesi, 2019-2022 dönemi ise Covid-19 sonrası olarak belirlenmiştir. 2019 yılının Covid-19 sonrası döneme dahil edilmesinin sebebi panel veri analizinin uygulanabilmesini sağlamaktır.

Yapılan analizlerin sonuçlarına göre, genel anlamda işletmelerin katlandıkları kurumlar vergisi yükünün oransal olarak pandemi öncesinde daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla, pandemiyle birlikte işletmelerin uyguladıkları vergi planlaması ve yönetimi faaliyetleriyle kurumlar vergisi yüklerini düşürebildikleri ifade edilebilir.

Covid-19 öncesi ve sonrası dönemler için yapılan analizlere göre, işletme büyüklüğünün EVO üzerinde doğrudan ve negatif bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu tespit, işletmelerin büyüklüğü arttıkça katlandıkları kurumlar vergisi yükünün azaldığını göstermektedir. Dolayısıyla analiz sonuçları hem pandemi öncesi hem de sonrasındaki dönemde Türkiye'deki üretim işletmelerinin büyüklükleri arttıkça kurumlar vergisi yükünü düşürmek için daha çok kaynak ayırdıkları, politik süreçleri kendi çıkarları doğrultusunda etkileyebildikleri ve etkili bir vergi planlaması yaptıkları anlamına gelmektedir. Bununla beraber, Covid-19 sonrası dönemde iki değişken arasındaki ilişkinin zayıfladığı tespit edilmiştir.

Pandemi öncesi dönemde EVO ile kaldıraç oranı arasındaki ilişki negatif ve anlamlı olarak belirlenmişken, pandemi sonrası dönemde iki değişken arasında anlamlı sonuç tespit edilememiştir. Pandemi sonrasında ülkemizde ciddi bir enflasyon ortamı oluşmuş ve buna bağlı olarak işletmelerin karlıklarında ulusal para birimi bazında ciddi artışlar olmuştur. Ayrıca borç kullanım düzeyi artmasına rağmen bu dönemde borçlanma faizlerinin çok düşük seviyelerde olması, mali kardan indirilebilir nitelikteki finansman giderlerinin işletmelerin kurumlar vergisi yükleri üzerindeki etkisini azalttığı şeklinde yorumlanabilir. Söz konusu etkinin zayıflaması, Covid-19 sonrası dönem için yapılan analizde iki değişken arasındaki ilişkinin anlamlı çıkmamasının sebebi olarak gösterilebilir.

Covid-19 öncesi dönemde, EVO ile kurumlar vergisi oranları arasında pozitif fakat anlamlı ilişki tespit edilememişken, sonrası dönemde negatif ve anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir. Nitekim ülkemizde yasalarla belirlenen kurumlar vergisi oranı uzun yıllardır sabit seyretmesine karşın, son yıllarda ülke politikaları gereği bu oranda değişikliğe gidilmektedir. Değişen vergi politikası, iki değişken arasında dönemler itibarıyla farklı sonuçların elde edilmesinin sebebi olarak gösterilebilir. Pandemi sonrası dönem için elde edilen sonuçlar, kurumlar vergisi oranının artırılmasının işletmelerin kurumlar vergisi yükünün azalmasına sebep olduğunu göstermiştir. Ülkemizde son yıllarda yürütülen büyüme odaklı genişlemeci para politikası ve bunu desteklemek için uygulanan vergisel teşvik mekanizmaları, pandemi sonrası dönemde iki değişken arasındaki ilişkinin negatif çıkmasının sebebi olarak gösterilebilir. Çünkü kurumlar vergisi oranlarında yapılan değişiklikler tek başına işletmelerin kurumlar vergisi yüklerinin farklılaşmasında etkili olmamaktadır. Burada önemli olan husus, mali kar kapsamının genişletilmesi veya daraltılmasına etki edecek vergisel düzenlemelerin yapılmasıdır. Ayrıca pandemi sonrası dönemde, EVO ile GSMH büyüme oranları arasında pozitif ve anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bu tespit, ülke büyüme oranı arttığında Türkiye'deki üretim işletmelerinin kurumlar vergisi yükünün de arttığını, tersi durumda

azaldığını göstermektedir. Pandemi öncesi dönem için ise iki değişken arasında anlamlı sonuç elde edilememiştir.

Hem pandemi öncesi hem de pandemi sonrası için yapılan analiz sonuçlarına göre EVO ile stok oranı arasında anlamlı sonuçlar elde edilememiştir. Ancak, iki değişken arasındaki ilişkinin yönü pandemi öncesi dönemde negatif, pandemi sonrası dönemde ise pozitif olarak belirlenmiştir. Covid-19 döneminde yaşanan yüksek enflasyona bağlı olarak, işletmelerin stok fiyatlarında meydana gelen fiyat artışlarından fazla etkilenmemek ve karlıklarını arttırmak için normalden fazla stok yatırımı yapmak istemeleri bu durumun sebebi olarak gösterilebilir.

Genel olarak değerlendirildiğinde bu çalışmanın sonuçları, yaşanan pandemiyin EVO ile kaldıraç oranı, kurumlar vergisi oranı, GSMH büyüme oranı ve stok oranı arasındaki ilişkinin farklılaşmasına sebep olduğunu göstermiştir. EVO ile diğer değişkenler arasındaki ilişki üzerinde ise önemli bir değişikliğe sebep olmamıştır. Tüm dünyada ciddi bir belirsizlik ortamı oluşturan pandemiyin EVO'ları belirleyen faktörler üzerindeki etkisini inceleyen ilk çalışmalardan biri olan bu çalışmanın sonuçları literatüre katkısı açısından önemlidir. Ayrıca bu çalışmanın sonuçları, işletmeler açısından katlanılan kurumlar vergisi yükünün oransal göstergesi olan EVO'ları belirleyen faktörleri analiz ederek, vergi planlaması ve yönetiminin önemini ortaya koymuştur. Elde edilen sonuçlar işletme ile ilgili olan taraflara çeşitli faydalar sunmaktadır. Vergi otoritelerinin kurumlar vergisi oranı ve efektif vergi oranı arasındaki farkı dikkate alarak vergi politikalarını oluşturmalarına olanak sağlamaktadır. Yatırımcılara, yeni yatırımların yapılması veya mevcut yatırımlarının devam ettirilmesine yönelik kararlarında faydalı bilgiler sunmaktadır. İşletme sahipleri ve yöneticilerine, kurumlar vergisi yüklerinin azaltılması için hangi faktörlerle odaklanılması gerektiği, vergi planlaması ve yönetiminin yapılmasının önemi hakkında bilgiler sunmaktadır.

Elde edilen sonuçlarla beraber bu çalışmanın bazı kısıtları bulunmaktadır. Çalışmada örneklem olarak sadece üretim işletmeleri ele alınmıştır. Borsa İstanbul'da işlem gören ticaret işletmeleri de dahil edilerek EVO ile değişkenler arasında daha kapsayıcı ve güvenilir sonuçlar elde edilebilir. Farklı EVO hesaplamaları dahil edilerek daha sağlıklı ve karşılaştırmalı sonuçlar elde edilebilir. Çalışmada sadece Türkiye verisi kullanılmıştır. Benzer özelliklere sahip gelişmekte olan diğer ülke verileri de kullanılarak sonuçlar genelleştirilebilir. Bundan sonraki çalışmalarda araştırmacılar, örneklem ve değişken seçiminde belirtilen kısıtları göz önünde bulundurabilirler.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Literatür taraması ve veri toplama Necati Güneş tarafından yapılmıştır. Analiz ve sonuç bölümleri yazarlar tarafından ortak olarak yazılmıştır.

Çatışma Beyanı

Çalışmada yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Adhikari, A., Derashid, C. ve Zhang, H. (2006). Public policy, political connections, and effective tax rates: Longitudinal evidence from Malaysia. *Journal of Accounting and Public Policy*, 25, 574-95. <https://doi.org/10.1016/j.jaccpubpol.2006.07.001>
- Aksoy Hazır, Ç. (2019). Determinants of effective tax rates in Turkey. *Journal of Research in Business*, 4(1), 35-45.

- Alkurdi, A., Almarayeh, T., Bataineh, H., Al Amosh, H. ve Saleh F. A. Khatib. (2023). Corporate profitability and effective tax rate: the moderating role of board gender diversity. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 15(1), 153-171.
- Bona-Sánchez, C., Pérez-Alemán, J. ve Javier Santana Martín, D. (2019). Political ties and corporate tax burden in Spain. *Spanish Journal of Finance and Accounting*, 49(1), 74-93.
- Bubanić, M. ve Korent, D. (2023). Does the nominal tax rate affect the effective tax burden of companies? An investigation of Croatian telecommunications companies. *32nd RSEP International Conference on Economics, Finance and Business*.
- Chen, Shuping, Xia Chen, Cheng, Q. ve Shevlin, T. (2010). Are family firms more tax aggressive than non-family firms?" *Journal of Financial Economics*, 95(1), 41-61.
- Delgado, F. J., Fernandez-Rodríguez, E. ve Martínez-Arias, A. (2014). Effective tax rates in corporate taxation: a quantile regression for the EU. *Engineering Economics*, 25(5), 487-96.
- Derashid, C. ve Zhang, H. (2003). Effective tax rates and the 'industrial policy' hypothesis: evidence from Malaysia. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, 12(1), 45-62.
- Driscoll, John C. ve A. C. Kraay. (1998). Consistent covariance matrix estimation with spatially dependent data. *Review of Economics and Statistics*, 80(4), 549-60.
- Feeny, Simon, Max Gillman ve N. Harris, M. (2005). *Econometric accounting of the Australian corporate tax rates: a firm panel example*. E2005/16. Cardiff.
- Fernández-Rodríguez, Elena, Roberto García-Fernández ve Antonio Martínez-Arias. (2021). Business and institutional determinants of effective tax rate in emerging economies. *Economic Modelling*, 94, 692-702.
- Fernández-Rodríguez, Elena ve Antonio Martínez-Arias. (2012). Do business characteristics determine an effective tax rate? evidence for listed companies in China and the United States. *45(6)*, 60-83.
- Fernández-Rodríguez, E. ve Martínez-Arias, A. (2014). Determinants of the effective tax rate in the BRIC countries. *Emerging Markets Finance and Trade*, 50(3), 214-28.
- Frank, Mary Margaret, Luann J. Lynch ve Sonja Olhofs Rego. (2009). Tax reporting aggressiveness and its relation to aggressive financial reporting. *The Accounting Review*, 84(2), 467-96.
- Gujarati, Damodar N. (1995). *Basic econometrics*. McGraw-Hill Higher Education.
- Gupta, Sanjay ve Kaye Newberry. (1997). Determinants of the variability in corporate effective tax rates: evidence from longitudinal data. *Journal of Accounting and Public Policy*, (1), 1-34.
- Harris, Mark N., ve Simon Feeny. (2003). Habit persistence in effective tax rates. *Applied Economics*, 35(8), 951-58.
- Janssen, B. (2005). Corporate effective tax rates in the Netherlands. *De Economist*, 153, 47-66.
- Kanagaretnam, K., Lee, J. Chee Yeow Lim ve Gerald J. Lobo. (2016). Relation between auditor quality and tax aggressiveness: implications of cross-country institutional differences. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 35(4), 105-35.
- Kim, Kenneth A. ve Piman Limpaphayom. (1998). Taxes and firm size in Pacific-Basin emerging economies. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, 7(1), 47-68.
- Noor, Rohaya Md, Nur Syazwani M. Fadzillah ve Nor'Azam Mastuki. (2010). Tax planning and corporate effective tax rates. İçinde (ss. 1238-1242) *CSSR 2010 - 2010 International Conference on Science and Social Research*.
- Omer, Thomas C., Karen H. Molloy ve David A. Ziebart. (1993). An investigation of the firm size-effective tax rate relation in the 1980s. *Journal of Accounting, Auditing & Finance*, 8(2), 167-82.
- Panda, Ajaya Kumar ve Swagatika Nanda. (2021). Receptiveness of effective tax rate to firm characteristics: an empirical analysis on Indian listed firms. *Journal of Asia Business Studies*, 15(1), 198-214.
- Plesko, George A. (2003). An evaluation of alternative measures of corporate tax rates. *Journal of Accounting and Economics*, 35(2), 201-26.
- Porcano, Thomas M. (1986). Corporate tax rates: progressive, proportional, or regressive. *Journal of the American Taxation Association*, 7, 17-31.
- Pulungan, Andrey Hasiholan, Kenny Fernando, Erma Mei Safa ve Annisa Adelia Mahardika. (2023). Do business characteristics and economic factors affect effective tax rate? An evidence from Southeast Asia. *Jurnal Riset Akuntansi Kontemporer*, 15(1), 1-11.
- Rachmawati, Sistya. (2022). Tax facility moderates' effect of inventory intensity and capital intensity on effective tax rate. İçinde (ss. 163-172) *Proceedings of the First Lekantara Annual Conference on Public Administration, Literature, Social Sciences, Humanities, and Education, LePALISSHE 2021, August 3, 2021, Malang, Indonesia*. EAI.
- Richardson, Grant ve Roman Lanis. (2007). Determinants of the variability in corporate effective tax rates and tax reform: evidence from Australia. *Journal of Accounting and Public Policy*, 26(6), 689-704.
- Shevlin, T. ve Sue Porter. (1992). The corporate tax comeback in 1987' some further evidence. *Journal of the American Taxation Association*, 14(1), 58-79.
- Siegfried, John J. (1972). *The relationship between economic structure and the effect of political influence: empirical evidence from the federal corporation income tax program*. University of Wisconsin.
- Stickney, Clyde P. ve Victor E. McGee. (1982). effective corporate tax rates the effect of size, capital intensity, leverage, and other factors. *Journal of Accounting and Public Policy*, 1(2), 125-52.
- Tarı, Recep. (2011). *Ekonometri*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Tran, Alfred V. (1998). Causes of the book-tax income gap. *Australian Tax Forum*, 14(3), 253-86.
- Utami, Rini ve Endang Mahpudin. (2020). The effect of leverage, capital intensity, and inventory intensity on effective tax rate. *E-Jurnal Ekonomi Dan Bisnis Universitas Udayana*, 10(1), 1-10.
- Watts, Ross L. ve Jerold L. Zimmerman. (1986). *Positive accounting theory*. Prentice-Hall Inc.
- Wu, Liansheng, Yaping Wang, Wei Luo ve Paul Gillis. (2012). State ownership, tax status and size effect of effective tax rate in China. *Accounting and Business Research*, 42(2), 97-114.
- Yerdelen Tatoglu, Ferda. (2020). *Panel veri ekonometrisi: Stata uygulamalı*. Beta Yayıncılık.
- Zeng, Tao. (2019). Country-level governance, accounting standards, and tax avoidance: a cross-country study. *Asian Review of Accounting*, 27(3), 401-24.
- Zhang, Min, Lijun M, Bo Zhang ve Zhihong Yi. (2016). Pyramidal structure, political intervention and firms' tax burden: evidence from China's local SOEs. *Journal of Corporate Finance*, 36, 15-25.
- Zimmerman, Jerold L. (1983). Taxes and firm size. *Journal of Accounting and Economics*, 5, 119-49.



Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/pub/aruibfdergisi>



G-20 ülkelerinde enflasyon yakınsaması: panel birim kök testinden kanıtlar*

Inflation convergence in G-20 countries: evidence from panel unit root test

İbrahim Sezer Belliler^a, Ahmet Demiralp^{b**}

^a Araştırma Görevlisi, Harran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, Şanlıurfa, Türkiye, sezerbelliler@harran.edu.tr,
ORCID: 0000-0001-8141-6347

^b Dr. Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, Şanlıurfa, Türkiye, ahmetdemiralp@harran.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-0981-7215

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 14 Şubat 2024

Kabul: 15 Mayıs 2024

Anahtar kelimeler:

Enflasyon Yakınsaması,

G-20 Ülkeleri,

Panel Birim Kök Testi,

Yatay Kesit Bağımlılığı

Makale türü:

Araştırma makalesi

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 14 February 2024

Accepted: 15 May 2024

Keywords:

Inflation Convergence,

G-20 Countries,

Panel Unit Root Test,

Cross-Sectional Dependence

Article type:

Research article

ÖZET

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin merkez bankalarının birçoğu için nihai hedef enflasyonun kontrol edilmesidir. Para politikaları belirlenirken enflasyon göstergesinin bu denli önemli olduğu bir konjunktürde ülkelerin enflasyonun birbirine yakınsayıp yakınsamadığının bulunması da büyük önem arz etmektedir. Çalışmamızda G-20'ye üye olan Avustralya, Brezilya, Kanada, Çin, Fransa, Almanya, Hindistan, Endonezya, İtalya, Japonya, Meksika, Rusya, Suudi Arabistan, Türkiye, Birleşik Krallık, ABD, Güney Kore ve Güney Afrika ülkeleri ile Avrupa Birliği ortalamasının enflasyon yakınsaması ele alınmıştır. G-20 ülkeleri ele alındığı için yakınsama araştırılmadan önce ülkeler arasındaki yatay kesit bağımlılığını araştırarak testler uygulanmıştır. Yapılan bütün yatay kesit bağımlılık testlerine göre yatay kesit bağımlılığının olmadığını ifade eden temel hipotez reddedilmiştir. Bu nedenle daha güvenilir sonuçların elde edilebilmesi için yatay kesit bağımlılığını hesaba katan Pesaran (2007) CIPS testi kullanılmıştır. Ayrıca yumuşak değişimlerin tespit edilebilmesi için analize dahil edilen ülkelere Güriş (2019) Fourier Kruse birim kök testi uygulanmıştır. Pesaran (2007) testinin sonuçlarına göre Avustralya, Brezilya, Almanya, Hindistan, Endonezya, Japonya, Meksika, Rusya, Suudi Arabistan ve Güney Kore'nin G-20 ortalamasına yakınsadığı tespit edilirken Güriş (2019) Fourier Kruse testinin sonuçlarına göre ise Çin, Fransa, Meksika, Rusya ve AB ortalamasının G-20 ortalamasına yakınsadığı tespit edilmiştir.

ABSTRACT

For most central banks in developed and developing countries, the ultimate target is to control inflation. In a conjuncture where the inflation indicator is so important in determining monetary policy, it is of great importance to find out whether inflation converges across countries. This study analyses inflation convergence in the G-20 countries of Australia, Brazil, Canada, China, France, Germany, India, Indonesia, Italy, Japan, Mexico, Russia, Saudi Arabia, Türkiye, the United Kingdom, the United States, South Korea, South Africa and the European Union. As G-20 countries are considered, tests for horizontal cross-sectional dependence between countries are applied before examining convergence. According to all tests for horizontal cross-sectional dependence, the null hypothesis of no horizontal cross-sectional dependence is rejected. Therefore, to obtain more reliable results, the CIPS test of Pesaran (2007) is used, which takes into account cross-sectional dependence. In addition, the Güriş (2019) Fourier-Kruse unit root test is applied to the countries included in the analysis to detect smooth changes. According to the results of the Pesaran (2007) test, Australia, Brazil, Germany, India, Indonesia, Japan, Mexico, Russia, Saudi Arabia, and South Korea converged to the G-20 average, while according to the results of the Güriş (2019) Fourier Kruse test, China, France, Mexico, Russia and the EU average converged to the G-20 average.

* Çalışma, 26-27 Mayıs 2023 tarihinde Sivas'ta düzenlenen "Uluslararası Ekonomi Finans ve İşletme Kongresi"nde sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: ahmt.dmlrp@gmail.com

Atf / Citation: Belliler, İ. S. ve Demiralp, A. (2024). G-20 ülkelerinde enflasyon yakınsaması: panel birim kök testinden kanıtlar. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(1), 40-47. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1425187>

1. Giriş

Yakınsama teorisi literatürde önemli bir yer kaplayan kavram olup ekonometrik tekniklerle de sınırlanarak birçok ampirik çalışmaya konu olmuştur. Yakınsamanın en çok kullanıldığı alanların başında ise gelir yakınsaması ve enflasyon yakınsaması gelmektedir. Enflasyon yakınsaması ile ilgili yapılan çalışmalar ise son zamanlarda ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bunun başlıca sebepleri arasında ise farklı ülkeler arasında parasal birliklerin başarı ile kurulabilmesi gelmektedir.

Bu bağlamda enflasyon yakınsaması, farklı ülkelerin enflasyon seviyelerinin denge seviyesi etrafında dalgalanması ve sonunda uzun vadeli istikrarlı seviyeye ulaşması anlamına gelir. Bu süreçte yakınsama, bir ülkenin enflasyon oranı ile denge düzeyi arasındaki farkın giderek daralması anlamına gelmektedir (Busetti vd., 2006). Enflasyon yakınsaması aynı zamanda farklı ülkelerin para politikalarının otomatik yakınsama özelliği taşıması anlamına da gelerek, hükümetlerin politika düzenlemelerinde kısa vadede bir rol oynayabilir, ancak uzun vadede küreselleşmeden ve uluslararası ticaretten etkilenir ve bu nedenle piyasa otomatik ayarlama mekanizmasını gerçekleştirir (Liu ve Lee, 2021).

Yakınsama hipotezinin zaman serisi incelemesi ise genellikle birim kök testlerine dayanır. Serinin durağan olduğunu ifade eden temel hipotezin reddi, genellikle serilerin denge durumuna yakınsadığının kanıtı olarak yorumlanır, çünkü dengeden sapmalara neden olan herhangi bir şok sonunda yok olur. Bu testlerin panel çerçevesine genişletilmesi, makroekonomik değişkenlerin yakınsamasının nasıl ölçüleceğine ilişkin literatürü önemli ölçüde etkilemiştir (Lopez ve Papell, 2012).

Seriler arasında veya grup bazında yakınsama için panel birim kök testleri, Bernard ve Durlauf (1995, 1996)'un uzun dönem çıktı hareketleri için zaman serisi yakınsaması tanımını kullanılır. İki değişkenli durumda, zaman serisi yakınsama testleri, ülkeler arası kişi başına çıktı farklılıklarının durağan olmasını gerektirir. Çok değişkenli durumda ise, her ülkenin çıktısı ile yatay kesit ortalaması arasındaki farkın bir birim köke sahip olduğuna dair sıfır hipotezi reddedilebiliyorsa, bir ülke grubunun yakınsadığı söylenebilir (Lopez ve Papell, 2012).

Bu çalışmada G-20 ülkelerinin enflasyon oranlarının G-20 ülke ortalamasına yakınsama süreci analiz edilmektedir. G-20'ye üye 18 ülke ve Avrupa Birliği ortalamasına ait enflasyon verileri kullanılmıştır. Hem verilerin erişilebildiği en eski tarih hem de G-20 oluşumunun ortaya çıkış tarihi dikkate alınarak veri seti 1998-2021 dönemlerini kapsamaktadır. Enflasyon yakınsamasını test etmek için yatay kesit bağımlılığını hesaba katan Pesaran (2007) CIPS panel birim kök testi ile yapısal kırılmaları ve doğrusal olmamayı dikkate alan Gürış (2019) Fourier-Kruse birim kök testi kullanılmıştır. Literatürde yapılan diğer çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada G-20 ülkelere ait enflasyon oran verileri kullanılmıştır. Enflasyon yakınsaması için hem ülke grubunun daha önce çalışılmaması hem de veri setinin belirlenme sürecinden dolayı çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın kalan kısmı aşağıdaki gibi planlanmıştır. İkinci bölümde enflasyon yakınsamasını konu edinen mevcut literatürdeki çalışmalara yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ekonometrik yöntem, dördüncü bölümde ise veri seti yer almaktadır. Beşinci bölümde analiz sonucunda elde edilen ampirik bulgular yer alırken ampirik bulguların özetlendiği ve politik çıkarımların yer aldığı altıncı bölümle çalışma sonuçlandırılmıştır.

2. Literatür Taraması

Literatürde enflasyon yakınsamasının incelendiği birçok çalışma mevcut olup genelde yapılan çalışmalarda birim kök testlerinin kullanıldığı

görülmüştür. Literatür incelendiğinde enflasyon yakınsaması ile ilgili çalışmaların genellikle aynı para birimini kullanan ülke grupları için yapıldığı görülmektedir. Özellikle Avrupa bölgesindeki ülkelerin incelendiği çalışmaların yoğunlukta olduğu göze çarpmaktadır. Bu sebeple literatür incelemesini üç grupta inceledik. İlk olarak Avrupa bölgesindeki ülke ve ülke gruplarını, ikinci olarak Türkiye'yi bölgesel açıdan ve üçüncü olarak ise farklı coğrafyalarda yer alan ülke ve ülke gruplarını inceleyen çalışmalar özetlenmiştir.

AB ülkeleri, Euro bölgesi ülkeleri ve Avrupa ülkeleri ile ilgili literatürde yapılan enflasyon yakınsaması çalışmalarının bulguları incelendiğinde yakınsamanın varlığına dair ciddi bulgulara ulaşıldığı görülmektedir. Koçenda ve Papell (1997), AB ülkelerinde enflasyon yakınsamasının varlığını 1959:Q2-1994:Q4 dönemleri arasında panel ADF birim kök testi ile inceleyerek yakınsamanın olduğunu göstermişlerdir. Diğer taraftan Holmes (2002), 1972-1999 dönemlerinde aylık veriler kullanarak başlıca AB ekonomileri arasında uzun dönem enflasyon yakınsamasını panel ADF birim kök ve panel eşbütünleşme testleri ile analiz ederek 1983-1990 dönemlerinde enflasyon yakınsamasının güçlü olduğuna dair kanıtlar sunmuştur. Ayrıca Busetti vd. (2006), 1980-2004 döneminde AB ülkeleri arasında enflasyon yakınsamasının varlığını ADF birim kök testi ile incelemişlerdir. Ele alınan dönemi 1980-1997 ve 1998-2004 olarak ikiye ayırarak analizi gerçekleştirmişlerdir. Elde edilen sonuçlardan sadece 1980-1997 yılları arasında yakınsamanın olduğunu göstermişlerdir. Mentz ve Sebastian (2003), Johansen eşbütünleşme testini kullanarak, Euro bölgesindeki enflasyon oranlarının tek bir para biriminin kullanılmaya başlamasından sonra ne ölçüde yakınsadığını incelemişlerdir. Birinci dönem 1993'ten 1998'e, ikinci dönem ise 1993'ten 2002'ye kadar olan aylık gözlemleri karşılaştırarak ilk dönem için sadece kısmi yakınsama bulurken ikinci dönem için yakınsama bulamamıştır. Gregoriou vd. (2011), Euro bölgesi ekonomileri arasında enflasyon yakınsamasının varlığını 1996:01-2009:04 dönemleri için ADF ve Ng-Perron doğrusal birim kök testleri ve doğrusal olmayan birim kök testi ile incelemişlerdir. Doğrusal olmayan birim kök testinin sonuçlarına göre Euro bölgesi ekonomileri arasında yakınsamanın olduğuna dair kanıtlar sunmuşlardır. Benzer şekilde Lopez ve Papell (2012), Euro bölgesi ülkelerinin 1979:01-2010:04 dönemleri için enflasyon yakınsamasının varlığını panel birim kök testleri analiz ederek yakınsamanın olduğunu göstermişlerdir. Özmen ve Baktemur (2015), 1992-2013 yılları arasında AB ülkelerinde enflasyon yakınsamasını mekansal panel veri modelleri ile analiz ederek enflasyon yakınsamasının olduğunu göstermişlerdir. Karanasos vd. (2016) çalışmalarında 1980-2013 döneminde Avrupa Para Birliği (EMU) ülkeleri arasındaki enflasyon oranlarının yakınsama özelliklerini panel birim kök testleri ile incelemişlerdir. Ayrıca kümeleme algoritması kullanarak, Euro öncesi dönemde üç mutlak yakınsama klübü tespit etmişlerdir. Brož ve Koçenda (2018), 1999-2017 dönemlerinde AB ülkelerinin tamamında enflasyon yakınsamasını incelemişlerdir. ADF ve ADF-SUR yöntemini kullanarak, AB ülkeleri arasında enflasyon yakınsaması açısından Euro bölgesinin daha fazla genişlemesinin mümkün olduğunu gösteren bulgulara ulaşmışlardır. Temiz ve Konat (2019), 1999-2018 dönemleri arasında Euro bölgesi ülkelerindeki enflasyon yakınsamasını Hadri-Kurozami panel birim kök testi ile inceleyerek yakınsamanın olduğuna dair kanıtlar sunmuşlardır. Karademir (2022), AB ülkeleri için enflasyon yakınsamasının varlığını 1993:1-2021:12 dönemleri arasında ADF ve Nahar-Inder testleri ile incelemiştir. ADF testine göre Danimarka, Finlandiya, Fransa, Portekiz ve Yunanistan'ın yakınsama gösterdiği, Nahar-Inder testine göre ise Hollanda, Lüksemburg ve İsveç hariç diğer ülkelerde yakınsama gözlemlenmiştir. Yilmazkuday (2022), 1997:1 ile 2019:12 arasındaki dönem için sektör düzeyindeki verileri kullanarak Avrupa ülkeleri arasındaki enflasyon

yakınsamasını araştırmıştır. Ülke-sektör düzeyinde panel birim kök testleri, enflasyon yakınsamasındaki değişiklikleri ve buna karşılık gelen yakınsama hızını zaman içinde analiz etmek için kayan pencereler kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Sonuçlar, özellikle 2008 finansal krizi sırasında bazı ülkeler kesintiler yaşamış olsa da, Avrupa'daki sektörlerin çoğunluğu için enflasyon yakınsamasına dair kanıtlar olduğunu göstermektedir.

Türkiye'de bölgesel enflasyonun ele alındığı çalışmalar farklı dönemleri kapsamına rağmen yakınsama ile ilgili güçlü bulgulara ulaşılmıştır. Tunay ve Silpagar (2007), Türkiye'de bölgesel enflasyon yakınsamasını 1994-2004 yılları arasında aylık verileri kullanarak panel birim kök testleri ve dinamik mekan-zaman panel veri modellerinden yararlanarak değerlendirmişler ve Türkiye'nin farklı bölgeler itibarıyla enflasyon yakınsamasının olduğuna dair bulgulara ulaşmışlardır. Daha sonra Akdi ve Şahin (2007) ise, Türkiye'de enflasyon yakınsamasını 1988:1-2007:10 dönemleri arasında ADF, PP ve KPSS birim kök testleri ile analiz etmişlerdir. Sadece ADF ve PP test sonuçlarına göre bütün serilerde enflasyon yakınsamasına dair kanıtlara ulaşmışlardır. Yeşilyurt (2014), Türkiye'deki bölgesel enflasyon yakınsamasını 2004:1-2011:12 dönemleri arasında ikili yaklaşım metodu kullanarak incelemiştir. Yapısal kırılmanın varlığı durumunda yakınsamanın olduğuna dair kanıtlara ulaşmıştır. Belke ve Al (2019), Türkiye'nin alt bölgeleri için yakınsamanın geçerliliğini 2004:1-2019:6 dönemleri arasında ikinci kuşak panel birim kök testleri, Panel KPSS ve Fourier Panel KPSS testlerini kullanarak analiz etmişlerdir. Türkiye'de enflasyon yakınsamasının bölgelere göre farklılık gösterdiği sonucuna ulaşmışlardır.

Anoruo ve Murthy (2014), 1990:Q2-2012:Q1 dönemlerinde Orta Afrika Ekonomik ve Para Topluluğu üyelerinde enflasyon yakınsamasını KSS ve Kruse (2011) birim kök testleri ile analiz ederek yakınsamanın varlığını göstermişlerdir. Arestis vd. (2014), Pesaran (2007) birim kök testi kullanarak 1990:1-2011:4 dönemleri arasında OECD ülkelerinde enflasyon yakınsamasının varlığını inceleyerek para politikasından bağımsız olarak enflasyon oranlarının yakınsadığı bulgusuna ulaşmışlardır. Hepsag (2017), N-11 ülkelerindeki enflasyon yakınsamasının varlığını 1995:01-2015:04 dönemleri arasında, Sollis (2009) tarafından önerilen asimetrik doğrusal olmayan birim kök testi ile analiz ederek Mısır, Endonezya ve Nijerya dışında yakınsamanın olduğunu göstermiştir. Tıraşoğlu ve Yurttagüler (2018) ise, BRICS ülkelerinde enflasyon yakınsamasının varlığını 2009:1-2015:7 dönemleri arasında ADF, PP, KPSS, Ng-Perron klasik birim kök testleri, LS yapısal kırılmalı birim kök testleri ve doğrusal olmayan birim kök testleri ile incelemiştir. Elde edilen bulgulardan sadece Hindistan ve Güney Afrika'da yakınsamanın varlığına dair sonuçlara ulaşmışlardır. Dridi ve Nguyen (2019), Doğu Afrika Topluluğu çatısı altında para birliği oluşturmayı amaçlayan beş ülkenin enflasyon yakınsamasını 1990-2014 yılları arasında birinci ve ikinci nesil panel birim kök testleri ile analiz ederek yakınsama olduğuna dair bulgulara ulaşmışlardır. Purwono vd. (2020), 82 Endonezya şehrinin enflasyon yakınsamasını dinamik panel regresyon yöntemini kullanarak incelemiştir. Analiz sonuçlarından 2013'ten 2018'e kadar enflasyon yakınsamasının varlığına dair kanıtlar sunmuşlardır. Gürış vd. (2020), Kırılgan beşli ülke ekonomileri için enflasyon yakınsamasını 1995:1-2018:9 dönemleri arasında Fourier KPSS ve Fourier Kruse testleri ile incelemiştir. Analiz sonucunda sadece Endonezya'da enflasyon yakınsamasının varlığına dair bulgulara ulaşılmıştır. Liu ve Lee (2021) ise, 1970-2016 döneminde 98 ülkeyi kapsayan dünya enflasyon oranlarının yakınsamasını Fourier panel KSS birim kök testiyle analiz etmişlerdir. Analiz sonuçlarından Japonya, Şili, Polonya, İsveç ve Burundi dışında çoğu ülkenin enflasyon oranlarının birbirleriyle yakınsama eğiliminde olduğu

çıkmiştir.

3. Yöntem

Enflasyon yakınsamasının geçerliliği G-20 ülke ekonomileri için incelenecek olup ilk olarak ülkelerin yatay kesit bağımlılığı test edilerek hangi panel birim kök testinin kullanılacağına karar verilecektir. Bu bağlamda yatay kesit bağımlılığı için Breusch ve Pagan (1980) tarafından önerilen LM testi ve Pesaran (2004) tarafından önerilen CD ve CDLM testleri kullanılacaktır.

Çalışmada yatay kesiti dikkate alan Pesaran (2007) CIPS ikinci kuşak panel birim kök testi ile yapısal kırılmaları ve doğrusal olmayı dikkate alan Gürış (2019) Fourier Kruse birim kök testi kullanılarak ise yakınsamanın varlığı test edilecektir.

3.1. Pesaran (2007) Panel Birim Kök Testi

Pesaran (2007), CADF regresyon modelindeki b_i 'nin en küçük kareler tahmininin t oranına dayandırarak birim kökün varlığını test etmiştir. CADF regresyon modeli aşağıdaki gibi tanımlanmıştır.

$$\Delta y_{it} = a_i + b_i y_{i,t-1} + c_i \bar{y}_{t-1} + d_i \Delta \bar{y}_t + e_{it} \quad (1)$$

(1) eşitliğinde;

$$\Delta y_{it} = y_{it} - y_{i,t-1}, \bar{y}_t = N^{-1} \sum_{i=1}^N y_{it} \text{ ve } \Delta \bar{y}_t = N^{-1} \sum_{i=1}^N \Delta y_{it} \text{ 'dir.}$$

t oranı, $t_i(N, T)$ şeklinde gösterilirse panelin her bir i . birimi için CADF modelinden elde edilmektedir. IPS testinin kesitsel olarak artırılması bir hali olan CIPS ise aşağıdaki gibi hesaplanır (Pesaran, 2007).

$$CIPS(N, T) = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_i(N, T) \quad (2)$$

burada $t_i(N, T)$, (1) ile tanımlanan CADF regresyonunda N örneklem büyüklüğünü, T ise zaman boyutunu göstermektedir. $y_{i,t-1}$ katsayısının t oranıyla verilen i 'nci kesit birimi için kesitsel olarak ADF istatistiğidir. Pesaran (2007) çalışmasında CIPS istatistiğinin kritik değerlerini hesaplamıştır. Bu test için temel hipotez her serinin durağan olmadığını ifade etmektedir.

3.2. Gürış (2019) Fourier Kruse Birim Kök Testi

Çalışmamızda kullanılacak olan Fourier Kruse birim kök testinin panel veri setine uyarlanmış bir modeli olmadığı için ilgili birim kök testi tercih edilmiştir. Ülkelerin birlikte ele alındığı panel birim kök testi ile birlikte ülkelerin ayrı ayrı dikkate alındığı Fourier tabanlı birim kök testlerinin birlikte kullanılması karşılaştırmalı analiz yapmak için önem arz etmektedir. Panel birim kök testleri ile tek değişkenli doğrusal veya doğrusal olmayan birim kök testlerinin doğrudan karşılaştırılmasının yapılması mümkün olmamaktadır. Ayrıca G-20 ülkeleri incelendiğinde ilgili ülkelerin ekonomik durumları farklılık göstermektedir. Herbir ülkenin kendine özgü ekonomik politikalarının olduğu göz önünde bulundurulduğunda analize tek değişkenli zaman serisi modellerinin de eklenmesi uygun görülmüştür. Kapetanios vd. (2003) tarafından literatüre kazandırılan birim kök testi Kruse (2011) tarafından doğrusal olmayan durağan üstel düzgün geçiş otoregresif (ESTAR) modeli kullanılarak

geliştirilmiştir. Gürış (2019) tarafından önerilen testin Kruse (2011) ve KSS testlerinden daha yüksek güce sahip olduğu gösterilmiştir. Ayrıca özellikle küçük örneklem durumları için, önerilen testin güç ve boyut performansının iyi olmasının yanında, durağan olmama temel hipotezinin kabulü sorununu ortadan kaldırarak yapısal kırılmaları ve doğrusal olmama durumlarını birlikte test prosedürüne dahil eder. Gürış (2019) Fourier Kruse birim kök testinin prosedürü Christopoulos ve León-Ledesma (2010) tarafından yapılan çalışmaya benzer şekilde aşağıdaki gibi gösterilmektedir.

İlk olarak doğrusal olmayan deterministik bileşenli model

$$y_t = \alpha_0 + \alpha_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \alpha_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + v_t \quad (3)$$

şeklinde olup k ise optimal frekanstır. Buradan hata terimleri ise aşağıdaki gibi elde edilir.

$$v_t = y_t - \alpha_0 - \alpha_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) - \alpha_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \quad (4)$$

Test istatistikleri ise hata terimleri kullanılarak aşağıdaki denklem tahmin edilerek hesaplanır.

$$\Delta v_t = \delta_1 v_{t-1}^2 + \delta_2 v_{t-1} + \sum_{j=1}^p \phi_j \Delta v_{t-j} + \varepsilon_t \quad (5)$$

Birim köke sahip temel hipotez reddediildiğinde $H_0: \alpha_1 = \alpha_2 = 0$ hipotezine karşı $H_1: \alpha_1 = \alpha_2 \neq 0$ hipotezi için F testi kullanılır. Temel hipotez reddedilirse, değişkenin kırılan deterministik bir fonksiyon etrafında durağan olduğu sonucuna varılır. Ayrıca bu testin kritik değerleri Becker vd. (2006)'da tablolaştırılmıştır (Gürış, 2019).

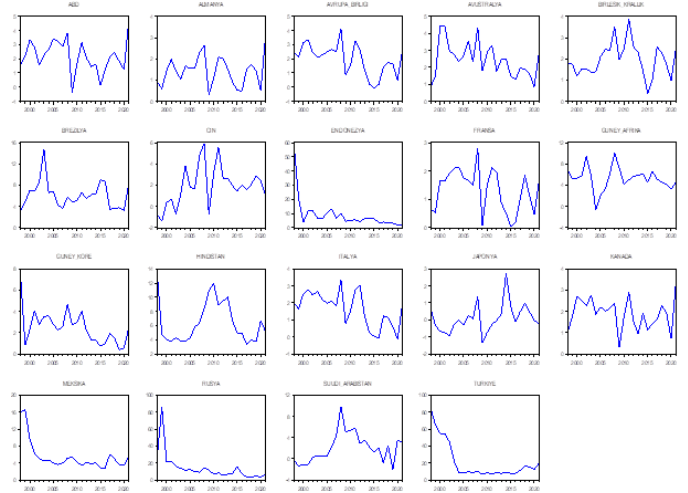
4. Veri Seti

G-20 ülkeleri için enflasyon yakınsamasının geçerliliğinin incelendiği bu çalışmada veriler Dünya Bankası elektronik veri tabanından (WDI) alınmıştır. Dünya Bankası elektronik veri tabanında Arjantin'e ait enflasyon verisine ulaşılamadığından çalışmaya Arjantin dahil edilmemiştir. Geriye kalan ülkeler için verilerin bulunabilirliği göz önüne alındığında erişilebilir en eski tarih olan 1993 yılına kadar geriye gidilmiştir. Ancak G-20 oluşumu 1997 Güney Doğu Asya krizinden sonra ortaya çıkan bir yapı olduğu için verilerin başlangıç tarihi 1998 olarak alınmıştır. G-20 birliğine üye olan 18 ülke ve Avrupa Birliği ortalaması için incelenen veri setinde 1998-2021 yılları arasındaki yıllık enflasyon oranları ele alınmıştır. Küresel veya yerel ölçekte birçok ekonomik krizin yaşandığı ilgili tarihlerde ülkelerin enflasyon oranlarında kısa dönemde dalgalanmalar yaşansa da uzun vade de dengeye döneceği beklenmektedir. Ayrıca ülkelerin enflasyon oranlarının kendi ortalamalarına yakınsayıp yakınsamadıkları bu çalışma kapsamında incelenecektir. Enflasyon yakınsamasının incelenebilmesi için uygulanan dönüşüm aşağıdaki gibi tanımlanmıştır:

$$y_{i,t} = \pi_{i,t} - \bar{\pi}_t$$

Yukarıdaki eşitlikte $\pi_{i,t}$, t zamandaki i .nci ülkeye ait enflasyon oranını ifade etmekle birlikte $\bar{\pi}_t$ ise G-20 ülkelerinin enflasyon oranlarının ortalamasını, $y_{i,t}$, t zamanındaki i .nci ülkenin enflasyon oranı farkını göstermektedir (Busetti vd., 2006).

G-20'ye üye ülkelerin seçilen tarihler arasındaki yıllık enflasyon oranlarına ait grafikler aşağıdaki gibi verilmiştir.



Şekil 1. Değişkenlere ait zaman grafikleri

Seçilen ülkelere ait yıllık enflasyon değerleri için hesaplanan betimleyici istatistikler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1. Betimleyici istatistikler

Ülkeler	Gözlem Sayısı	Ort.	Medyan	Standart Sapma	Çarpıklık	Baskılık	Jarque-Bera (JB)	JB Olasılık
Avustralya	24	2.4521	2.3966	1.0370	0.4627	2.4975	1.1088	0.5744
Brezilya	24	6.1125	5.9415	2.5761	1.5084	6.1498	19.022	0.0000*
Kanada	24	1.8918	1.9280	0.7378	-0.186	2.7123	0.2216	0.8951
Çin	24	1.9103	1.8490	1.9025	0.3166	2.7826	0.4482	0.7992
Fransa	24	1.3238	1.5830	0.7552	-0.198	2.0816	1.0007	0.6063
Almanya	24	1.4311	1.4752	0.7137	0.4011	2.8104	0.6795	0.7120
Hindistan	24	6.3699	5.0398	2.9341	0.9454	2.6616	3.6899	0.1580
Endonezya	24	8.9336	6.2136	11.392	3.6384	16.278	229.25	0.0000*
İtalya	24	1.6575	1.8518	1.0211	-0.312	2.0830	1.2293	0.5408
Japonya	24	0.0904	-0.035	0.8504	1.2031	5.3202	11.173	0.0037*
Meksika	24	5.5563	4.3518	3.5815	2.3365	7.4012	41.208	0.0000*
Rusya	24	13.825	9.3380	16.538	3.6190	16.293	229.10	0.0000*
Südi Arabistan	24	2.0133	2.1389	2.7945	0.8199	3.7123	3.1965	0.2023
Güney Afrika	24	5.2435	5.2616	2.1859	-0.237	4.5289	2.5618	0.2778
Türkiye	24	21.145	10.021	22.035	1.6523	4.4547	13.037	0.0015*
Birleşik Krallık	24	1.9637	1.8911	0.7919	0.4050	3.2559	0.7214	0.6972
ABD	24	2.2117	2.1591	1.1353	-0.118	3.1819	0.0889	0.9565
Güney Kore	24	2.4886	2.3788	1.5949	1.2274	5.1715	10.741	0.0047*
Avrupa Birliği	24	1.9768	2.2217	1.0927	-0.234	2.4481	0.5242	0.7694

* serinin %1 önem düzeyinde J-B normallik testine göre normal dağıldığını ifade etmektedir.

Ülkelere ait betimleyici istatistikler ülkelerin enflasyon oranlarının G-20 ortalamasından çıkartılmasıyla elde edilen seriler kullanılarak hesaplanmıştır. Betimleyici istatistikler incelendiğinde bütün ülkeler için gözlem sayısının 24 olduğu anlaşılmaktadır. Ortalamalara bakıldığında diğer ülkelerden önemli ölçüde ayrılan en yüksek ortalamaya sahip ülkeler sırasıyla Türkiye, Rusya, Endonezya, Hindistan, Brezilya, Meksika ve Güney Afrika'dır. Medyan değerleri incelendiğinde de en yüksek medyan değerine sahip ülkeler en yüksek ortalamaya sahip ülkelerle aynı olduğu görülmüştür. Standart sapmanın en yüksek olduğu ülkeler ise sırasıyla

Endonezya, Rusya ve Türkiye olarak tespit edilmiştir. Ülkeler bazında Jargue-Bera normallik olasılık değerleri incelendiğinde de Brezilya, Endonezya, Japonya, Meksika, Rusya, Türkiye ve Güney Kore'nin %1 anlamlılık düzeyinde normal dağılmadığı gözlenmiştir.

5. Ampirik Bulgular

G-20 ülkelerinin enflasyon yakınsamasının panel birim kök testleriyle incelenmesinden önce ülkelerin yatay kesit bağımlılıklarının araştırılması gerekmektedir. Yatay kesit bağımlılığının tespit edilmesi durumunda ise birimler arası korelasyonu hesaba katan panel birim kök testlerinin kullanılması gerekmektedir. Ele alınan ülkelerin dünyadaki en büyük ekonomilere sahip olan G-20 ülkeleri olması nedeniyle ülkelerin yakınsama davranışlarının birbiriyle ilişkili olabileceği önsel olarak beklenmektedir. Yatay kesit bağımlılık test sonuçları ise Tablo 2'de ifade edilmektedir.

Tablo 2. Yatay kesit bağımlılığı test sonuçları

Test Adı	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
LM Testi	612.0915	0.000*
CD_{LM} Testi	22.8241	0.000*
CD Testi	11.4326	0.000*

* serinin %1 önem düzeyinde yatay kesit bağımlılığını ifade eden alternatif hipotezin reddedilemediğini göstermektedir.

Yatay kesit bağımlılık test sonuçları incelendiğinde ise G-20 ülkeleri arasında birimler arası korelasyonun olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle yatay kesit bağımlılığının dikkate alındığı panel birim kök testi kullanılması gerekmektedir. Bu nedenle ikinci kuşak Pesaran (2007) CIPS testi kullanılmıştır. G-20 ülkelerinin yakınsaması için kullanılan Pesaran (2007) CIPS panel birim kök testinin sonuçları Tablo 3'te ifade edilmiştir.

Tablo 3. Pesaran (2007) Panel birim kök test sonuçları

Ülkeler	ADF Gecikme Uzunluğu	t istatistik değeri	Olasılık değeri
Avustralya	5	-5.04073	<0.01***
Brezilya	4	-3.51701	<0.05**
Kanada	7	-2.85858	>=.10
Çin	7	-2.36197	>=.10
Fransa	7	-1.89932	>=.10
Almanya	4	-5.04016	<0.01***
Hindistan	7	-7.13348	<0.01***
Endonezya	7	-3.54724	<0.05**
İtalya	7	-2.57355	>=.10
Japonya	7	-3.60094	<0.05**
Meksika	6	-4.23631	<0.05**
Rusya	7	-3.46969	<0.05**
Suudi Arabistan	5	-3.19373	<0.10*
Güney Afrika	7	-1.51680	>=.10
Türkiye	7	-2.57999	>=.10
Birleşik Krallık	7	-2.95114	>=.10
ABD	7	-1.38071	>=.10
Güney Kore	7	-5.15267	<0.01***
Avrupa Birliği	7	-2.44555	>=.10
Panel CIPS	-	-3.39471	<0.01***

*, **, *** sırasıyla %10, %5, %1 anlamlılık düzeyinde birim durağan olmadığını ifade eden temel hipotezin reddedildiğini göstermektedir.

Pesaran (2007) Panel birim kök test sonuçları incelendiği zaman G-20 ülkelerine ait enflasyon oranlarının yakınsama davranışı gösterdiği tespit edilmiştir. Panelin geneline ait sonuçlar incelendiğinde G-20 ülkelerinden oluşan enflasyon serisi durağan olarak bulunmuştur. Bu nedenle G-20 ülkelerinin enflasyon oranları G-20 ortalamasına yakınsamaktadır. Panel CIPS test istatistiği incelendiğinde ise bulunan test istatistiğinin %1 anlamlılık düzeyinde dahi istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Pesaran (2007) panel birim kök testi birimlere ait sonuçların da bireysel olarak yorumlanmasını mümkün kılmaktadır. G-20 ülkelerinin enflasyon yakınsamaları incelendiğinde ise Avustralya, Brezilya, Almanya, Hindistan, Endonezya, Japonya, Meksika, Rusya, Suudi Arabistan ve Güney Kore'nin G-20 ortalamasına yakınsadığı tespit edilmiştir. Kanada, Çin, Fransa, İtalya, Güney Afrika, Türkiye, Birleşik Krallık, ABD ve Avrupa Birliği'nin G-20 ortalamasına doğru enflasyon yakınsaması tespit edilememiştir.

Tablo 4. Güriş (2019) Fourier Kruse birim kök test sonuçları (Sabit terimli ve Trendli model)

Ülkeler	Optimal Gecikme Uzunluğu	Test İstatistik değeri	Fm(k)	Frekans Değeri (k)
Avustralya	1	6.57	2.59	1
Brezilya	1	5.97	5.44**	2
Kanada	1	11.17	2.61	1
Çin	1	27.79***	6.22**	1
Fransa	1	13.32*	4.77**	1
Almanya	1	37.71***	2.55	1
Hindistan	1	5.72	7.54***	2
Endonezya	1	32.48***	3.88	1
İtalya	1	6.48	2.60	5
Japonya	1	5.69	3.02	3
Meksika	1	28.22***	13.45***	1
Rusya	1	85.74***	3.45	1
Suudi Arabistan	1	6.14	11.32***	1
Güney Afrika	1	9.14	3.62	3
Türkiye	1	5.11	52.83***	1
Birleşik Krallık	1	5.54	3.16	1
ABD	1	9.96	3.45	1
Güney Kore	1	3.42	2.01	5
Avrupa Birliği	1	15.28**	2.10	1

*, **, *** sırasıyla %10, %5, %1 anlamlılık düzeyinde birim durağan olmadığını ifade eden temel hipotezin reddedildiğini göstermektedir. Fm(k) istatistiği ise Fourier terimlerinin anlamlılığını sınanan F testi sonuçlarını göstermektedir.

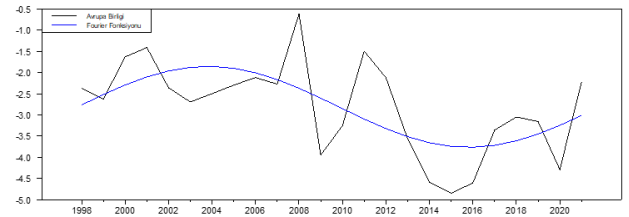
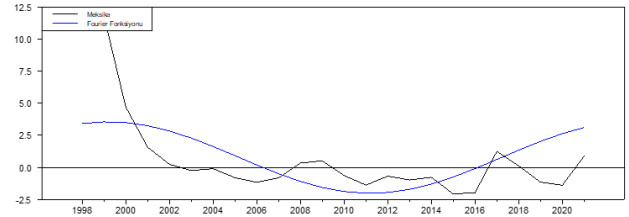
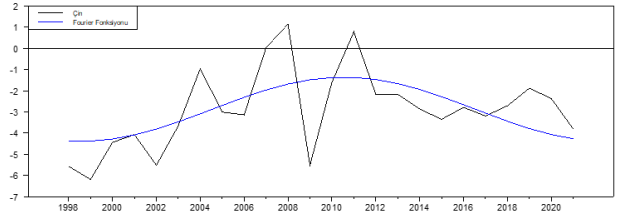
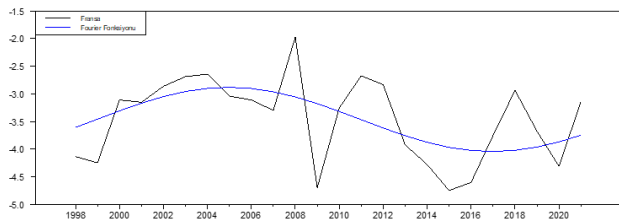
Tablo 4'te Güriş (2019) Fourier Kruse birim kök testi sonuçları verilmiştir. Öncelikle sabit terimli ve trendli model uygulanarak genelden özele doğru yaklaşım tercih edilmiştir. Çin, Fransa, Almanya, Endonezya, Meksika, Rusya ve AB ortalaması için serinin birim köklü olduğunu ifade eden temel hipotez reddedilmiştir. Durağan olarak bulunan ülkelerin Fourier testleri incelendiğinde ise; Çin, Fransa ve Meksika'nın Fourier terimleri anlamlı bulunmuştur. Fourier terimlerinin anlamlılığının sınanması için uygulanan F kısıt testine göre Almanya, Endonezya, Rusya ve AB ortalaması için Fourier terimleri istatistiksel olarak anlamlı bulunamamıştır. Bu nedenle ilgili ülkeler için standart Kruse birim kök testinin uygulanması yeterli olacaktır.

Tablo 5. Gürış (2019) Fourier-Kruse birim kök test sonuçları (Sabit terimli model)

Ülkeler	Optimal Gecikme Uzunluğu	Test İstatistik değeri	Fm(k)	Frekans Değeri (k)
Avustralya	1	8.20	4.66*	1
Brezilya	1	5.95	6.15**	2
Kanada	1	7.38	1.91	1
Çin	1	28.50***	5.16**	1
Fransa	1	14.08*	4.68**	1
Almanya	1	10.62	2.13	5
Hindistan	1	5.55	7.98***	2
Endonezya	1	8.11	1.78	1
İtalya	1	9.73	8.48***	1
Japonya	1	8.05	2.91	3
Meksika	1	41.41***	4.83**	1
Rusya	1	147.01***	2.63	1
Suudi Arabistan	1	7.32	10.34***	1
Güney Afrika	1	9.20	4.07	3
Türkiye	1	3.21	12.38***	1
Birleşik Krallık	1	7.66	3.21	2
ABD	1	9.45	2.27	1
Güney Kore	1	9.42	3.27	1
Avrupa Birliği	1	16.85**	6.90***	1

*, **, *** sırasıyla %10, %5, %1 anlamlılık düzeyinde birim durağan olmadığını ifade eden temel hipotezin reddedildiğini göstermektedir. Fm(k) istatistiği ise Fourier terimlerinin anlamlılığını snayan F testi sonuçlarını göstermektedir.

Genelden özele doğru sürdürülen yaklaşımın desteklenmesi için sadece sabit terimi içeren model de Tablo 5'deki gibi raporlanmıştır. Sabit terimli Fourier Kruse testinin sonuçları incelendiğinde Çin, Fransa, Meksika, Rusya ve AB ortalaması için serinin birim köklü olduğunu ifade eden temel hipotez reddedilmiştir. Sabit terimli model için sadece Rusya'ya ait Fourier terimleri istatistiksel olarak anlamlı bulunamamıştır. Bu nedenle sabit terimli modelde Gürış (2019) testi için daha uygun sonuçlar elde edilmiştir. Sonuç olarak Çin, Fransa, Meksika ve AB ortalamasının enflasyon oranları G-20 ortalamasına doğru yakınsama gösterdiği tespit edilmiştir.

**Şekil 2.** Enflasyon yakınsaması için Fourier fonksiyonunun tahmin grafikleri

Şekil 2'de gösterilen grafikler Fourier terimlerinin anlamlı bulunduğu ülkelerin enflasyon yakınsama grafiklerini vermektedir. Çin, Fransa, Meksika ve AB ortalaması özelinde enflasyon yakınsama grafiklerinin yorumlanması gerekmektedir. İlk olarak Çin'in enflasyon grafiği incelendiğinde mortgage krizinde önemli bir kırılma yaşandığı gözlemlenmektedir. Fransa'nın grafiği incelendiğinde ise 2007 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşanan mortgage krizinin ve Covid-19 pandemisinin önemli kırılmalara yol açtığı görülmektedir. Meksika'nın enflasyon yakınsama grafiği incelendiğinde de 1998 yılında ciddi anlamda G-20 ortalamasından uzak olduğu görülmektedir. Sonraki yıllarda ise grup ortalamasına hızlıca yakınsadığı gözlemlenmektedir. Son olarak AB ortalaması incelendiğinde ise 2007 mortgage krizi ve Covid-19 pandemisinde gerçekleşen ani ve yumuşak kırılmalar grafikten de tespit edilebilmektedir.

6. Sonuç ve Öneriler

Küreselleşen dünya ekonomisinde ülke ekonomilerinin birbirine daha da bağlı olması kaçınılmazdır. Artan dış ticaret oranları ve sürekli hızlanan sermaye hareketleri ülke ekonomilerini sadece birbirine bağlamakla kalmayıp ekonomik kriz zamanlarında da problemlerin birlikte yaşanmasına neden olmaktadır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin merkez bankalarının çoğunluğunun temel politikası haline gelmiş olan enflasyon hedeflemesi rejiminin uygulanması durumunda ülkelerin enflasyon oranlarının birbirine yakınsama davranışı göstermesi beklenmektedir.

G-20 ülke grubu ele alındığında ülkeler her ne kadar birbirinden farklı coğrafya ve farklı kıtalarda bulunsalar bile küreselleşen konjunktörde birbirleriyle sıkı bir ekonomik ilişkide oldukları ifade edilebilir. Bu nedenle G-20 ülke grubuna uygulanan yatay kesit bağımlılık test sonuçları neticesinde ülkelerin enflasyon oranlarının birbiri ile ilişki içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Yatay kesit bağımlılığının bulunmasıyla beraber

yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci kuşak bir panel birim kök testinin kullanılması gerekliliği doğmuştur. Birimler arasındaki korelasyona izin veren Pesaran (2007) panel birim kök testinin sonuçları incelendiğinde ise Avustralya, Brezilya, Almanya, Hindistan, Endonezya, Japonya, Meksika, Rusya, Suudi Arabistan ve Güney Kore'nin G-20 ortalamasına yakınsadığı tespit edilmiştir. Güriş (2019) Fourier Kruse yakınsama testi sonuçları incelendiğinde ise Çin, Fransa, Meksika, Rusya ve AB ortalamasının G-20 ortalamasına doğru yakınsadığı görülmektedir. Benzer şekilde Gregoriou vd. (2011), Lopez ve Papell (2012), Özmen ve Baktemur (2015), Karanasos vd. (2016), Temiz ve Konat (2019), Liu ve Lee (2021), Karademir (2022) ve Yilmazkuday (2022) çalışmalarında farklı dönemler ve farklı ülke grupları için enflasyon yakınsamasının varlığına dair bulgulara ulaşılmıştır. Ayrıca Fourier Kruse test sonuçlarına göre Çin, Fransa, Meksika, Rusya ve AB ortalamasının Fourier terimlerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Fourier fonksiyonlarının tahmin grafikleri incelendiğinde ise mortgage krizinin ve Covid-19 pandemisinin enflasyon yakınsaması üzerinde gösterdiği ani ve yumuşak değişimler gözlemlenmiştir.

Pesaran (2007) testi sonucunda Brezilya, Hindistan, Endonezya, Meksika ve Rusya gibi gelişmekte olan ülkelerin G-20 ortalamasına yakınsama davranışı göstermesi önemli bir unsur olarak ifade edilebilir. Gelişmekte olan ülkelerin G-20 ortalamasına yakınsaması bu ülkelerin ekonomik istikrarını sağlamaya başladığının önemli bir göstergesi olarak ifade edilebilmektedir. G-20 oluşumunun tamamlandığı 1998 yılı itibarı ile incelenen veri seti neticesinde birçok gelişmekte olan ülkenin merkez bankası enflasyon hedeflemesi geçmiş olup finansal istikrar paketlerini açıklamaları ile enflasyon hedeflemesinde G-20 ortalamasına yakınsama göstermiştir.

Ülkelerin para ve maliye politikaları zaman zaman ters düşmektedir. Büyüme odaklı genişleyici maliye politikalarının uygulanmasını isteyen siyasi iktidarlar ile enflasyonun kontrol altında tutulmasına öncelik veren merkez bankaları başkanları arasında bazı durumlarda görüş ayrılıkları yaşanabilmektedir. Bu nedenle popülist mali politikaların sıklıkla uygulandığı ve özellikle seçim dönemlerinde baskın geldiği durumlarda ülkelerin enflasyon oranlarının negatif bağlamda ayrıştığı gözlemlenmektedir.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sunmuşlardır.

Çatışma Beyanı

Çalışmada yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Akdi, Y. ve Şahin, A. (2007). Enflasyon yakınsaması: Türkiye örneği. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 44(514), 69-74.
- Anoruo, E. ve Murthy, V. N. (2014). Testing nonlinear inflation convergence for the Central African Economic and Monetary Community. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 4(1), 1-7.
- Arestis, P., Chortareas, G., Magkonis, G. ve Moschos, D. (2014). Inflation targeting and inflation convergence: international evidence. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 31, 285-295.

- Becker, R., Enders, W. ve Lee, J. (2006). A stationarity test in the presence of an unknown number of smooth breaks. *Journal of Time Series Analysis*, 27(3), 381-409.
- Belke, M. ve Al, İ. (2019). Türkiye'de bölgesel enflasyon yakınsaması: panel birim kök testlerinden kanıtlar. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 5(2), 301-323.
- Bernard, A. B. ve Durlauf, S. N. (1995). Convergence in international output. *Journal of Applied Econometrics*, 10(2), 97-108.
- Bernard, A. B. ve Durlauf, S. N. (1996). Interpreting tests of the convergence hypothesis. *Journal of Econometrics* 71(1-2), 161-173.
- Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Brož, V. ve Kočenda, E. (2018). Dynamics and factors of inflation convergence in the European union. *Journal of International Money and Finance*, 86, 93-111.
- Busetti, F., Forni, L., Harvey, A. ve Venditti, F. (2006). Inflation convergence and divergence within the European Monetary Union.
- Christopoulos, D. K. ve León-Ledesma, M. A. (2010). Smooth breaks and nonlinear mean reversion: Post-Bretton Woods real exchange rates. *Journal of International Money and Finance*, 29(6), 1076-1093.
- Dridi, J. ve Nguyen, A. D. (2019). Assessing inflation convergence in the East African Community. *Journal of International Development*, 31(2), 119-136.
- Gregoriou, A., Kontonikas, A. ve Montagnoli, A. (2011). Euro area inflation differentials: unit roots and nonlinear adjustment. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 49(3), 525-540.
- Güriş, B. (2019). A new nonlinear unit root test with Fourier function. *Communications in Statistics-Simulation and Computation*, 48(10), 3056-3062.
- Güriş, S., Çağlayan, E. ve Bülbül, H. (2020). Enflasyon yakınsamasının fourier birim kök testleri ile incelenmesi: kırılmalı beşli örneği. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 9(3), 85-92.
- Hepsağ, A. (2017). Inflation convergence among the next eleven economies: Evidence from asymmetric nonlinear unit root test. *Theoretical & Applied Economics*, 24(4), 43-52.
- Holmes, M. J. (2002). Panel data evidence on inflation convergence in the European Union. *Applied Economics Letters*, 9(3), 155-158.
- Kapetanios, G., Shin, Y. ve Snell, A. (2003). Testing for a unit root in the nonlinear STAR framework. *Journal of econometrics*, 112(2), 359-379.
- Karademir, C. (2022). Seçili AB ülkelerinde enflasyon oranı yakınsaması analizi: Nahar-Inder tekniğinden kanıtlar. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*. 57(4), 3030-3041.
- Karanasos, M., Koutroumpis, P., Karavias, Y., Kartsaklas, A. ve Arakelian, V. (2016). Inflation convergence in the EMU. *Journal of Empirical Finance*, 39, 241-253.
- Koçenda, E. ve Papell, D. H. (1997). Inflation convergence within the European Union: A panel data analysis. *International Journal of Finance & Economics*, 2(3), 189-198.
- Kruse, R. (2011). A new unit root test against ESTAR based on a class of modified statistics. *Statistical Papers*, 52, 71-85.
- Liu, T. Y. ve Lee, C. C. (2021). Global convergence of inflation rates. *The North American Journal of Economics and Finance*, 58, 101501.
- Lopez, C. ve Papell, D. H. (2012). Convergence of euro area inflation rates. *Journal of International Money and Finance*, 31(6), 1440-1458.
- Mentz, M. ve Sebastian, S. P. (2003). Inflation convergence after the introduction of the Euro. *Available at SSRN 460820*.
- Özmen, M. ve Baktemur, F. İ. (2015). Enflasyon yakınsamasının mekansal ekonometrik analizi. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 4(2), 187-194.
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *Available at SSRN 572504*.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312.
- Purwono, R., Yasin, M. Z. ve Mubin, M. K. (2020). Explaining regional inflation programmes in Indonesia: Does inflation rate converge? *Economic Change and Restructuring*, 53, 571-590.

- Sollis, R. (2009). A simple unit root test against asymmetric STAR nonlinearity with an application to real exchange rates in Nordic countries. *Economic Modelling*, 26(1), 118-125.
- Temiz, M. ve Konat, G. (2019). Euro bölgesi ülkeleri için enflasyon yakınsamasının panel birim kök testi ile incelenmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(3), 2333-2337.
- Tıraşoğlu, M. ve Yurttagüler, İ. M. (2018). Inflation convergence in BRICS countries: a comprehensive unit root test analysis. *Alphanumeric Journal*, 6(2), 311-324.
- Tunay, K. B. ve Silpagar, A. M. (2007). Dinamik mekan-zaman panel veri modelleriyle Türkiye'de bölgesel enflasyon yakınsamasının analizi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 1-27.
- Yeşilyurt, F. (2014). Bölgesel enflasyon yakınsaması: Türkiye örneği. *Ege Academic Review*, 14(2), 305-314.
- Yılmazkuday, H. (2022). Inflation convergence over time: sector-level evidence within Europe. *International Finance*, 25(2), 183-217.



Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/pub/aruibfdergisi>



Türkiye’den bir sakin kent örneği: Halfeti

An example of slow city from Türkiye: Halfeti

Ayşegül Bulut^{a*}, Şenol Adıgüzel^b

^a Doktora Öğrencisi., Gaziantep Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Gaziantep, Türkiye, aysegul6992@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0189-3042

^b Prof. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Hatay, Türkiye, sadiguzel@mku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6781-0599

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 26 Aralık 2023
Kabul: 22 Nisan 2024

Anahtar kelimeler:

Cittaslow (Sakin Kent),
Halfeti,
Sakin Kent Halfeti

Makale türü:

Derleme makale

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 26 December 2023
Accepted: 22 April 2024

Keywords:

Cittaslow (Slow City),
Halfeti,
Slow City Halfeti

Article type:

Review article

ÖZET

1999 yılında İtalya’da başlayan ve sonrasında dünya genelinde yaygınlık kazanan Sakin Kent hareketinin temeli, Yavaş Yemek hareketine dayanmaktadır. Sakin Kent hareketi, Yavaş Yemek hareketinden ilham alarak, kentlerin aşırı ve hızlı büyümelerinden ziyade, daha yavaş, planlı, sürdürülebilir bir şekilde büyümesi ve yerel değerlerin, geleneklerin korunması gerektiği şeklindeki ilkeler doğrultusunda ön plana çıkmıştır. Türkiye’de sakin kent hareketi, ilk olarak 2009 yılında İzmir’in Seferihisar ilçesinin “sakin kent” unvanını almasıyla başlamıştır. Seferihisar’dan sonra diğer pek çok kent, sakin kent olmak için çalışmalara başlamıştır. Bahsi geçen kentlerden biri de 2013 yılında sakin kent olmaya hak kazanan Şanlıurfa’nın Halfeti ilçesidir. Tarihi, doğal, kültürel, turistik ve mimari özellikleriyle ön plana çıkan Halfeti, sakin kent olabilmek için belirlenmiş olan kriterleri karşılayarak ve bu doğrultuda projeler hayata geçirerek sakin kent olma sürecini tamamlamıştır. Çalışma, sakin kent Halfeti’yi sahip olduğu farklı özellikleriyle tanıtmaya amaçlı taşımaktadır. Çalışmada, literatür taraması ve konuyla ilgili internet sitelerinden elde edilen bilgiler ve veriler kullanılmıştır.

ABSTRACT

Started in 1999 in Italy, the Cittaslow movement, which later became widespread around the world, is based on the Slow Food movement. Inspired by the Slow Food movement, the Slow City movement has come to the forefront in line with the principles that cities should grow in a slower, planned, sustainable way rather than excessive and rapid growth, and that local values and traditions should be preserved. In Türkiye, the slow city movement first started in 2009 when Seferihisar, district of İzmir received the title of “slow city”. After Seferihisar, many other cities have started to work to become a slow city. One of these cities is Halfeti district of Şanlıurfa, which was awarded the right to become a slow city in 2013. Halfeti, which stands out with its historical, natural, cultural, touristic and architectural features, has completed the process of becoming a slow city by meeting the criteria determined for becoming a slow city and implementing projects in this direction. The study aims to introduce Halfeti as a slow city, with its different features. In the study, information and data obtained from literature review and related websites were used.

* Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: aysegul6992@gmail.com

Atf / Citation: Bulut, A. ve Adıgüzel, Ş. (2024). Türkiye’den bir sakin kent örneği: Halfeti. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(1), 48-56. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1410498>

“Yavaşlığın düzeyi anının yoğunluğuyla doğru orantılıdır; hızın düzeyi unutmanın yoğunluğuyla doğru orantılıdır. Yavaşlık ile anımsama, hız ile unutmada gizli bir ilişki vardır. Bir şey anımsamak isteyen kimse yürüyüşünü yavaşlatır. Buna karşılık, az önce yaşadığı kötü bir olayı unutmaya çalışan insan elinde olmadan yürüyüşünü hızlandırır.” (Milan Kundera)

1. Giriş

Küreselleşme sürecinin ortaya çıkardığı değişim ve dönüşümlerin kendisini en fazla hissettirdiği alanlardan biri de kentlerdir. Modernliğin, modern yaşamın öncülüğünü yapan kentler, yoğun ve karmaşık ilişkiler ağı, tüketim çılgınlığı, koşuşturmacalı bir yaşam, hızlı yeme alışkanlığı gibi özellikler ile karakterize edilmektedir. Bu durum, bir taraftan kentli bireylerin yaşam kalitesini düşürürken, diğer taraftan kentsel sürdürülebilirliğe de zarar vermektedir. Aynı zamanda, küreselleşmenin kentler ve kentte yaşayanlar için ortaya çıkardığı homojenleştirici etki, yerel ve özgün kimliklerin, değerlerin törpülenmesine yol açmaktadır. Dünyayı bir “küresel köy”e dönüştüren küreselleşme, kentleri de aynı şekilde giyinen, aynı şekilde beslenen, aynı şekilde konuşan, aynı zevk ve tercihlere sahip olan insanlar topluluğundan oluşan bir mekâna dönüştürmüştür. Öncülüğünü İtalya’nın yaptığı Cittaslow (Sakin Kent) hareketi, küreselleşmenin bu tektipleştirici etkisinden kurtulmak ve sahip oldukları özgün değerleriyle uluslararası alanda tanınmak isteyen kentler için alternatif bir çözüm olmuştur.

Cittaslow (Sakin Kent) hareketi, İtalya’da dört belediye başkanının bir araya gelmesiyle ortaya çıkmış bir hareket olmakla birlikte, Cittaslow aynı zamanda uluslararası belediyeler birliğini de ifade etmektedir. Ortaya çıktığı zamandan bu yana, dünyada ve Türkiye’de sayıları gittikçe artış gösteren sakin kentler, kent yönetimlerini bu konuda çeşitli çalışmalar yapmaya yönlendirmektedir. İtalya’dan ABD’ye, Almanya’dan Belçika’ya, Fransa’dan Polonya’ya, Güney Kore’den, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’ne kadar pek çok ülkede sakin kent uygulamaları benimsenmiştir.

Türkiye’de 2009 yılında, Seferihisar’ın sakin kent olarak seçilmesi, sakin kent hareketinin ülkemizde hayata geçirilmesinde bir ilki temsil etmektedir. Günümüz itibarıyla Türkiye’de sayıları 25’e ulaşmış olan sakin kentler içerisinde, 2013 yılında sakin kent kabul edilen Şanlıurfa’nın Halfeti ilçesi de kendine yer edinmiştir. Hem tarihi, doğal ve kültürel özellikleriyle hem de bulunduğu coğrafya açısından avantajlı bir konumda olan Halfeti, günümüzün önemli turistik alanları arasında yer almaktadır. Kendine has yöresel yemekleriyle de ön plana çıkan Halfeti, büyük ölçüde slow food (yavaş yemek) hareketinin de gereklerini yerine getirmektedir.

Halfeti sakin kentini, sahip olduğu tarihi, doğal ve kültürel varlıkları/değerleri üzerinden anlatmayı amaçlayan bu çalışma, giriş ve sonuç bölümü dahil olmak üzere, beş bölümden oluşmaktadır. Birinci (giriş) bölümde, çalışma ile ilgili özet bilgiler sunulmuştur. İkinci bölümde, sakin kent kavram ve hareketinin neyi ifade ettiği, ortaya çıkışı ve gelişimi, kentlerin sakin kent birliğine başvuru ve üyeliği için izlenmesi gereken yollar ve sakin kent olabilmek için yerine getirilmesi gereken kriterler anlatılmıştır. Üçüncü bölümde, İtalya’dan sonra sakin kent uygulamalarının dünyadaki ve Türkiye’deki örneklerine değinilmiştir. Dördüncü bölümde, Halfeti İlçesi’nin tarihi, coğrafi, demografik ve ekonomik yapısı ile ilgili genel bilgiler sunulmuş, sakin kent Halfeti’nin ne zaman sakin kent olduğu, sakin kent olmasında hangi değerlerin ön plana çıktığı ve bu doğrultuda ne tür faaliyetler gerçekleştirildiği açıklığa kavuşturulmuştur. Beşinci (sonuç) bölümde ise çalışmanın genel değerlendirmesi yapılmıştır. Çalışmada, genel olarak literatür taramasından ve konuyla alakalı internet sitelerinden elde edilen bilgi ve verilerden yararlanılmıştır. Ayrıca, çalışmada

Cittaslow’un Türkçe karşılığı olarak yavaş kent yerine sakin kent kavramı kullanılmıştır. Bunun nedeni, sakin kent kavramının, yavaş kent kavramına kıyasla gerek günlük konuşma dilinde gerekse de akademik çalışmalarda daha yaygın kullanılıyor olmasıdır.

2. Sakin Kent Kavramı ve Sakin Kent Hareketi

Kelime anlamı itibarıyla “sakin kent” (yavaş kent) anlamına gelen Cittaslow, İtalyanca “kent/şehir” anlamını taşıyan “Citta” sözcüğü ile İngilizce’de “yavaş” anlamını karşılayan “Slow” sözcüğünün birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Cittaslow’un ortaya çıkışı, esas olarak Yavaş Yemek Hareketi (Slow Food)’ne dayanmaktadır. Yavaş Yemek Hareketi ise 1986 senesinde İtalya’nın sembolik alanlarından biri olan İspanyol Merdivenleri’nde (Piazza di Spagna) McDonalds açılışı yapılırken, Carlo Petrini’nin öncülüğünü yaptığı protesto hareketi ile ortaya çıkmıştır. Söz konusu protestonun amacı; fast food (hızlı yeme) kültürünü ortadan kaldırmak, doğal, sağlıklı, yöresel ve geleneksel gıdaların tüketilmesini sağlamak, yemek kültürlerini ve geleneklerini korumaktır. Mayer ve Knox’a (2006) göre; yavaş yemek, organik tarım aracılığıyla ve genetiği değiştirilmiş ürünlerin zararları ve biyolojik çeşitlilik açısından oluşturdukları tehditler hakkında bilincin artırılmasını sağlayarak çevreye duyarlı üretimi desteklemektedir.

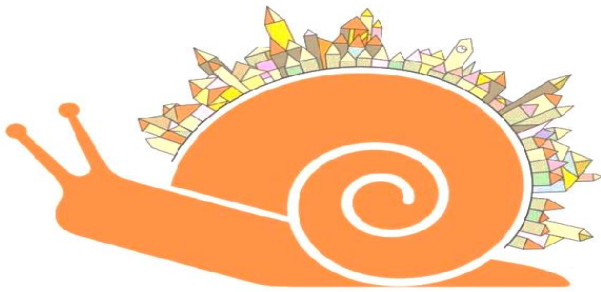
Cittaslow, 1999 yılında, İtalya’nın dört küçük kentinin [Bahse konu İtalyan kentleri; Bra, Greve in Chianti, Orvieto, Positano’dur. <https://www.cittaslow.org>, Erişim Tarihi: 20.12.2023] belediye başkanlarının bir araya gelmesiyle Greve in Chianti belediye başkanı olan Paolo Saturnini’nin girişimiyle kurulmuştur. Sanayi Devrimi ile başlayan ve küreselleşmeyle hız kazanan aşırı kentleşme, aşırı tüketim, aşırı hız olgularına bir tepki olarak ortaya çıkan “sakin kent” hareketi, yerel olanı evrensel olana dönüştüren ve tüm dünyayı ve tüm toplumları tektipleştiren küreselleşmenin aksine, yerel değerleri, kültürleri ve gelenekleri korumayı amaçlamaktadır. Küreselleşmeyle birlikte, kentlerde ortaya çıkan hızlı ve karmaşık yaşam, kalabalık nüfus, aşırı ve hızlı tüketim, sürekli koşuşturmaca, hayattan zevk almayı engellemektedir.

Hız, insan hayatını olumsuz yönde etkilemiş, bunun sonucunda da, hıza tepki olarak yavaşlamaya doğru bir eğilim ortaya çıkmıştır. (Ak, 2017). Her ne kadar yavaşlık hareketi, daha çok yeme ve içme gibi alanlarla ilgili olan yavaş yemek hareketine dayandırılrsa da, hayatın birçok alanında yavaşlık ilkelerinin uygulanmaya başlandığı görülmektedir. Yavaşlığa dair ilke ve uygulamaların yaşamın pek çok alanında hayata geçirilmesi, yavaş yaşamı ön plana çıkarmaktadır. Yavaş yaşam; doğal ve dengeli beslenme, stresin daha az olduğu sakin bir hayat, doğanın korunması, sağlıklı bireysel ve toplumsal iletişimin kurulması gibi birçok unsuru bünyesinde barındırmaktadır. Hızlı akan zaman; insanların yediği, içtiği, günlük olarak gerçekleştirdiği faaliyetleri nasıl yaptıklarına anlam verememelerine yol açmakta, dolayısıyla insan hayatında bir anlam kaybına yol açmaktadır. İşte yavaş yaşamın önemi tam da bu noktada önem kazanmaktadır. Yavaş yaşam, bireylerin faaliyetlerinin yavaş olmasının yanı sıra, bilinçli, düşünülerek, zevk alınarak da gerçekleştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu, modern hayatın koşuşturmacası içerisinde, bireylere düşünme fırsatı vererek, bireylerin kaybolmuş anlam ve değer dünyalarının yeniden kazanılmasına, ortaya çıkarılmasına olanak sağlar.

Farelnik (2020), uluslararası Cittaslow hareketinin, metropol telaşına ve ilerleyen küreselleşmeye alternatif olarak daha küçük şehirlerde iyi, uyumlu yaşam kültürünü teşvik etmek olduğu fikrine dayandığını ifade etmektedir. Bu ağa dahil olan kentler, ekonomik büyüme, çevre koruma ve sakinler için iyileştirilmiş yaşam kalitesi arasında uygun bağlantılar kuran iyi planlanmış bir kentsel politikaya dayalı sürdürülebilir kalkınma

yönünde efor sarfetmektedir. Cittaslow hareketi; şehirlerin yerel kaynaklara dayalı sürdürülebilir kalkınması, örneğin yeterli kentsel altyapı inşa ederek ve sakinlerin dinlenip rahatlayabileceği yerler geliştirerek yaşam standartlarının iyileştirilmesi, doğal çevrenin korunması ve kentli bireylerin çevre yanlısı tutumlar benimsemesinin teşvik edilmesi, tarihi kentsel yapıya özen gösterilmesi, tarihi binaların yenilenmesi, şehrin estetik kalitesine özen gösterilmesi ve misafirperverlik kültürünün teşvik edilmesi gibi temel hedeflere sahiptir. Bununla birlikte, bir ilke olarak, hem sakinlerin hem de ziyaretçilerin farklı kültürel ve boş zaman aktivitelerinden yararlanmasına yönelik fırsat sunulmasını sağlamayı da prensip edinmiştir.

Cittaslow felsefesine göre, bir kentin hayat kalitesinin artırılması ve kalkınması için kentin kendine has yapısı, mimarisi, gelenek ve göreneklere ve tarihi kimliği korunmalıdır. Cittaslow olan bir kent, o kentin dokusunun, renginin ve hikâyesinin uyumlu olarak, kentli bireylerin ve kenti ziyarete gelenlerin haz alacakları bir hızda yaşanmasını sağlayan bir kenti ifade etmektedir. Yerel zanaatın, tatların ve sanatların yalnızca eskilerin anımsayabileceği kavramlar olmasını önlemek amacıyla bunları yeni kuşaklarla ve kenti ziyaret edenlerle paylaşmaktır (Türkiye Belediyeler Birliği, 2021). Cittaslow, hızlı ve tüketime dayanan bir hayat biçiminin baskın olduğu kent hayatına alternatif getirme amacını taşımaktadır. Söz konusu amaca ulaşılabilmesi için, kentlerin kendilerine has özelliklerinin ortaya çıkarılması ve bu özelliklere yönelik stratejiler belirlenmesi, ayrıca yerel değerlerin korunması ve geliştirilmesine ihtiyaç vardır (Sırım, 2012). Sakin kent hareketinin logosu, Şekil 1'de de görüldüğü üzere, sırtında binaların yer aldığı bir salyangozdur. Bu logoda yer alan salyangoz, yavaş bir şekilde hareket etmektedir. Söz konusu logonun, sakin kentin logosu olarak seçilmesi tesadüf değildir. Bu tercihin temelinde, kentlerin de tıpkı bir salyangoz gibi yavaş hareket etmeleri, hayatın tadını çıkarılabileceği mekânlar olmaları gerektiği düşüncesi yer almaktadır. Çünkü salyangoz, aynı zamanda akıllılığa, yavaş tempoya ve sürdürülebilirliğe de göndermede bulunmaktadır.



Şekil 1. Cittaslow logosu

Kaynak: ekoIQ, 2021

2.1. Sakin Kentler İçin Başvuru ve Üyelik Süreci

Nüfusu 50.000'in altında olan kentler, Sakin Şehirler Birliği'ne üye olabilmektedir. Kent, birliğe üye olabilmek amacıyla birlik tarafından saptanan ölçütleri karşılamak için, bu doğrultuda proje ve uygulamalar gerçekleştirmelidir. Bu anlamda başvuru yapacak kentin kriterler bağlamında gerçekleştirdiği faaliyetler puanlandırılmakta ve kentlerin 50 ve üzeri puan almış olması gerekmektedir. Aday kentler için başvuru süreci, öncelikle başvuru mektubunun hazırlanması ile başlamaktadır. Hazırlanan mektubun, ülkenin Cittaslow Ulusal Ağı tarafından kabul edilmesi sonrasında, aday kent, başvuru dosyasını istenilen formatta hazırlamaktadır. Sonrasında, dosya söz konusu ulusal ağ tarafından

değerlendirilmekte ve başvuru dosyası olumlu sonuçlandığında, başvuru dosyası ziyareti gerçekleştirilmektedir. Başvuru dosyasının istenilen puanı alması halinde, 600 Euro başvuru bedeli, Cittaslow Genel Merkezi'nin hesabına gönderilmektedir. Başvuru dosyası, Cittaslow Genel Merkezi tarafından kontrol edilip onaylandıktan sonra, söz konusu aday kentin Cittaslow üyeliği kabul edilmekte ve kente sertifika verilmektedir (<https://cittaslowturkiye.org/tr/uyelik-sureci-ve-kriterler>). Burada unutulmaması gereken ve önemli olan bir nokta şudur: Cittaslow üyeliği için başvuru yapan kentlerin, başvurdukları esnada tüm kriterleri karşılayamaması durumunda, en azından ileride nasıl karşılamayı planladıklarına dair bir yol haritası sunmaları gerekmektedir.

Sakin şehirler ağına katılan kentlerin 5 yılda bir denetimi yapılmaktadır. Koordinasyon Kurulu, kentlerin ağ içerisinde ne kadar süre ile bulunacaklarına söz konusu denetimler doğrultusunda karar vermektedir. Ayrıca üyelik ücretinin en az iki yıl ödenmemesi, kentlerin ağdan çıkarılmasına ve sertifikanın geri alınmasına neden olmaktadır. Ödenen yıllık ücret, şehrin nüfusu doğrultusunda artış göstermektedir (Koç ve Baz, 2020).

2.2. Sakin Kent Ölçütleri

Sakin kentin üyelik sürecinde yerine getirmesi gerekli olan 7 başlık ve her bir başlık altında farklı sayıda maddeden meydana gelen ölçütler bulunmaktadır. Bahse konu 7 başlık şu biçimdedir: çevre politikaları, altyapı politikaları, kentsel yaşam kalitesini artırıcı teknolojiler ve araçlar, tarımsal-turistik esnaf ve sanatkarlara dair politikalar, misafirperverlik-farkındalık ve eğitim, sosyal uyum, slow food faaliyetlerine ve projelerine destek (ortaklık) şeklindedir. Aşağıda, bu başlıkların içerisinde hangi maddelerin yer aldığı açıklanmıştır (<https://cittaslowturkiye.org/tr/uyelik-sureci-ve-kriterler>):

Çevre Politikaları:

- Havanın ve suyun temizliğinin kanun tarafından belirlenmiş olan parametrelere uygunluğunun belgelenmesi,
- Halkın tükettiği suyun ulusal ortalamayla kıyaslanması,
- Kentteki katı atıkların ayrıştırılıp toplanması,
- Endüstriyel ve evsel kompostlamaya destek verilmesi,
- Kentsel veya toplu kanalizasyon için atık su arıtma tesisinin bulunması,
- Binalarda ve kamusal alanlarda enerji tasarrufu,
- Kamunun yenilenebilir enerji kaynaklarından enerji üretilmesi,
- Görsel kirliliğin ve gürültünün azaltılması,
- Kamusal ışık kirliliğinin azaltılması,
- Hane başına düşen elektrik enerjisi tüketimi,
- Biyoçeşitliliğin korunması,
- Yenilenebilir kaynaklardan enerjinin kendi kendine üretilmesi ve tüketilmesi için enerji topluluklarının kurulması.

Altyapı Politikaları:

- Kamu binalarına bağlı verimli bisiklet yolları,
- Bisiklet yollarının araç yolları ile kilometre üzerinden kıyaslanması,
- Metro ve otobüs duraklarında bisikletler için park alanları,
- Özel ulaşım seçeneği olarak eko ulaşım,
- Engellilere dair mimari engellerin kaldırılması,
- Aile yaşamı ve hamile kadınlara yönelik faaliyetler,
- Sağlık hizmetlerine erişim,
- Kent merkezlerinde malların sürdürülebilir dağıtımı,
- Şehir dışında çalışan birey sayısının oranı.

Kentsel Yaşam Politikaları:

- Kente direnç kazandırmaya yönelik planlama yapılması,
- Kent değerlerinin geliştirilmesi, kent merkezlerinin ve kamusal binaların değerlerini geliştirmeye yönelik programlar,
- Verimli bitki ve meyve ağaçlarından yararlanılarak sosyal yeşil mekânların oluşturulması ya da geliştirilmesi,
- Kentsel yaşanabilirliğin artırılması,
- Marjinal alanların yeniden değerlendirilip kullanıma sunulması,
- Vatandaşlar ve turistler için interaktif hizmetlerin geliştirilmesi amacıyla bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanılması,
- Sürdürülebilir mimariye yönelik hizmet masası kurulması,
- Kentte internet ağının bulunması,
- Kirleticilerin takibi ve azaltımı,
- Tele çalışmanın geliştirilmesi,
- Bireysel sürdürülebilir kent planlamayı teşvik etme,
- Sosyal altyapının desteklenmesi,
- Kamusal sürdürülebilir kentsel planlamanın teşviki,
- Kentteki kullanılabilir yeşil alanların verimli bitkiler ile değerlendirilmesi,
- Yerel ürünleri ticarileştirmeye yönelik alanların oluşturulması,
- Atölyeleri koruma ve değerlerini artırma, doğal/yerel alışveriş merkezlerini oluşturma,
- Yeşil alanlarda kullanılan beton miktarı.

Tarimsal, Turistik, Esnaf ve Sanatkârlara Dair Politikalar:

- Agroekolojiyi gerçekleştirmek,
- El yapımı ve etiketli ya da markalı esnaf/sanatkâr ürünlerini korumak,
- Geleneksel iş yöntemlerinin ve zanaatların değerini arttırmak,
- Kırsal bölgedeki insanların hizmet erişiminin artırılmasıyla kırsal alanların değerinin artırılması,
- Kamu restoranlarında (okul kantinleri, aş evleri vb.) olabildiğince doğal ürünlerden faydalanılması,
- Bireysel kullanımda ve yemek sektöründe tat eğitimleri vermek, olabildiğince doğal yerel ürün kullanımının teşviki,
- Yerel ve geleneksel kültür etkinliklerini korumak ve değerlerini arttırmak,
- Otel kapasitelerinin artırılması,
- Tarım alanında GDO kullanma yasağı,
- Önceden tarımda kullanılmış olan alanların kullanımı ile ilgili imar planlarına yönelik düşünceler.

Misafirperverlik, Farkındalık ve Eğitim İçin Planlar:

- İyi karşılama,
- Esnafın ve operatörlerin farkındalıklarının artırılması,
- Yavaş güzergâhlar,
- Önemli yönetsel kararlara tabandan tavana katılımı olanaklı kılacak yöntemlerin benimsenmesi,
- Eğitimcilere, yöneticilere ve çalışanlara Cittaslow konulu eğitimler verilmesi,
- Sağlık eğitimleri,
- Yöre halkının Cittaslow'un ne anlama geldiği ile ilgili eğitilmesi,
- Cittaslow'a yönelik mahalli yönetimler ile faaliyet gösteren aktif demeklerin bulunması,
- Cittaslow kampanyalarına destek verilmesi,
- Cittaslow logosunun internet sayfasında ve antetli kağıtta kullanılması.

Sosyal Uyum:

- Azınlıklara dair ayrımcılığı önleme faaliyetleri,

- Değişik etnik kökenlerden bireylerin aynı mahallede hayat sürmesi,
- Engelli bireylerin entegrasyonu,
- Çocuk bakımına destek verilmesi,
- Genç kuşağın istihdam durumu,
- Yoksulluk,
- Toplumsal ortaklıklar/sivil toplum kuruluşlarının varlığı,
- Çeşitli kültürlerin uyumu,
- Politikaya katılma,
- Belediyenin kamu konut yatırımı,
- Gençlik faaliyetlerinin gerçekleştirdiği alanlar ile bir gençlik merkezinin varlığı, şeklindeki ilkelerdir.

Ortaklıklar:

- Cittaslow aktivitelerinin ve kampanyalarının desteklenmesi,
- Doğal ve geleneksel gıdaları teşvik eden kuruluşlarla işbirliği,
- Gelişmekte olan ülkelerin kalkınması ve Cittaslow felsefesinin yaygınlık kazanması amacıyla gerçekleştirilen eşleştirme (twinning) projelerinin ve işbirliğinin desteklenmesi.

Sakin kent olmak için bu türden politikaların belirlenmiş olması, daha fazla sayıda kentin birliğe üye olması için kentler arasında bir rekabet ortamı oluşturarak bu konudaki çalışmaların artmasını sağlayabilir. Bu durum bir taraftan, dolaylı da olsa kentin yaşam kalitesini artırırken, diğer taraftan kentsel sürdürülebilirliğin sağlanmasına hizmet etmektedir. Günümüzde dünyada ve Türkiye'de Sakin Kentler Birliği'ne üye olan kentlerin sayısındaki artış ve henüz üyeliği tamamlanmamış olan ve bu konudaki çalışmalarını sürdüren kentlerin bulunması, bu iddiayı doğrular niteliktedir.

3. Dünyada ve Türkiye'de Sakin Kentler

Bu başlık altında, ilkin, dünyadaki sakin kentler ile ilgili bilgiler sunulmuş, ardından Türkiye'deki sakin kent örnekleri incelenmiştir.

3.1. Dünyada Sakin Kentler

1999 yılında, İtalya'da başlayan "Sakin Kent Hareketi", sonrasında dünyadaki birçok ülkede de benimsenerek, söz konusu ülke kentlerinde birliğe üye olmak için gerekli çalışmalar başlamıştır. Söz konusu çalışmalarla birlikte, pek çok kent, sakin kent kriterlerini karşılamış ve sakin kent ünvanını almıştır. Sakin kent sayısı, İtalya'da daha fazladır ve bu durumun nedeni de şudur: İtalya'daki kentler, az nüfusa sahip olduğu için sakin kent hareketi, bu kentlerde daha kolay bir şekilde hayata geçirilmektedir. Dolayısıyla, sakin kent olabilmeye en önemli ölçütlerden biri olan nüfusun az olması şartı, İtalyan kentlerinin birçoğunda kendiliğinden yerine getirilmiş olmaktadır. Tablo 1, dünya genelinde, ülkelere göre sakin kent sayısını göstermektedir.

Tablo 1. Dünyadaki sakin kentler

Ülke	Ülkede Bulunan Sakin Kentler
ABD	Sonoma Valley, Fairfax, Sebastopol
Almanya	Hersbruck, Waldkirch, Überlingen, Schwarzenbruck, Lüdinghausen, Marihn, Deidesheim, Wirsberg, Nördlingen, Bad Schussenried.
Avustralya	Goolwa, Katoomba, Yea
Avusturya	Enns, Hartberg, Horn.
Belçika	Chaufontaine, Enghien, Lens, Silly
Birleşik Krallık	Aylsham, Berwick Upon Tweed, Diss, Ludlow, Mold, Perth, Cockermouth, Sturminster Newton

Danimarka	Svendborg
Finlandiya	Kristinestad
Fransa	Labastide-d'Armagnac, Segonzac
Güney Afrika	Sedgefield, Western Cape
Güney Kore	Cheongsan Island, Jeungdo, Damyang, Yesan, Jangheung county
Hollanda	Midden-Delfland, Alphen-Chaam, Borger-Odoorn
İspanya	Begur, Bigastro, Lekeitio, Mungia, Pals, Rubielos de Mora
İsveç	Falköping

Kaynak: Tablo, yazarlar tarafından 16.06.2023 tarihinde <https://tr.wikipedia.org/wiki/Cittaslow> adresindeki bilgilerden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Sayıları kesin olmamakla birlikte; İtalya'da 69, Kanada'da 2, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde 5, Norveç'te 3, Polonya'da 6, Portekiz'de de 5 adet sakin kent bulunmaktadır (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Cittaslow>).

3.2. Türkiye'de Sakin Kentler

Sakin kent hareketinin Türkiye'de hayata geçirilmesi, ilk olarak 2009 yılında İzmir'in Seferihisar ilçesinin sakin kent olmasıyla başlamıştır. Seferihisar'ın ülkemizden Sakin kentler ağına katılan ilk kent olması, kentin "Sakin Şehir Başkenti" olarak adlandırılmasını da beraberinde getirmiştir. İlerleyen yıllarda, sakin kent olmak amacıyla Türkiye'nin farklı bölgelerinden kentlerin bu konudaki çalışmaları hız kazanmıştır.

2024 yılı itibarıyla, Türkiye'deki sakin kent sayısı, 25'e yükselmiştir. Türkiye'deki mevcut sakin kentler ve buldukları iller şu şekildedir: Vize (Kırklareli), Gökçeada (Çanakkale), İznik (Bursa), Seferihisar (İzmir), Foça (İzmir), Yenipazar (Aydın), Akyaka (Muğla), Köyceğiz (Muğla), Gerze (Sinop), Gönük (Bolu), Mudurnu (Bolu), Yalvaç (Isparta), Eğirdir (Isparta), Finike (Antalya), Gündül (Ankara), Perşembe (Ordu), Kemalîye (Erzincan), Uzundere (Erzurum), Şavşat (Artvin), Arapgir (Malatya), Ahlat (Bitlis) ve Halfeti (Şanlıurfa). Şarköy (Tekirdağ), Safranbolu (Karabük), Göynük ve Mudurnu (Bolu), Gündül (Ankara), Arapgir (Malatya), Ahlat (Bitlis) ve Daday (Kastamonu). Sakin kentlerin ülkenin farklı bölgelerinden seçilmesi, ülkedeki doğal, tarihi, kültürel zenginliğin tanınmasına da katkıda bulunmaktadır. Aşağıda Şekil 2.'de gösterilen ve farklı bölgelerden seçilen sakin kentlerin bazılarını, sakin kentleri daha iyi anlayabilmek adına açıklamakta fayda vardır.



Şekil 2. Türkiye'deki sakin kentler haritası

Kaynak: Harita, yazarlar tarafından, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Cittaslow> adresindeki bilgilerden yararlanılarak, 16.06.2023 tarihinde, https://www.canva.com/tr_tr/ adresindeki "Canva" adlı program kullanılarak hazırlanmıştır.

3.2.1. İzmir-Seferihisar

2009 yılında Cittaslow (Sakin kent) olan Seferihisar, Türkiye'nin ilk sakin kentidir. İlçenin sakin kent olmasında, sahip olduğu tarihi, doğal ve kültürel varlıklar önemli bir yere sahiptir.

Sakin kent olabilmek amacıyla 70 civarında kriteri yerine getirerek

sakin kent olan ilçenin geçmişi, M.Ö. 1000 yıllarına kadar geriye gitmekte olup, kent pek çok medeniyeti de bünyesinde barındırmıştır. Seferihisar'da bulunan Sığacık Mahallesi, ziyaretçiler için bir ilgi merkezi konumundadır. Sığacık'ta balık avcılığının yanı sıra yatlarla gezi imkânı da bulunmaktadır. Her Pazar kurulan pazarda, satılan tüm ürünlerin üretimi Seferihisar ve köylerde gerçekleştirilmektedir. Bölge kültürünün gelecek kuşaklara aktarılmasında önemli bir yeri olan Seferihisar Kültür Müzesi ve tarihi bir mekân olan 1816'da yapılmış olan Seferihisar Ulu Cami yer almakta, Seferihisar'dan 5 km mesafede Teos Antik Kenti bulunmaktadır. Akkum, Ekmeksiz ve Akarca plajları da ilçede mevcuttur. İlçenin yöresel lezzetleri arasında; gözleme, nohutlu mantı, samsades tatlısı, ekme dolması, enginar dolması, keşkek, tatlı tarhana, yuvalaça ve mandalina tatlısı yer almaktadır (Akşam, 2020).

3.2.2. Çanakkale-Gökçeada

Türkiye'nin batı köşesinde bulunan Gökçeada, dünyanın ilk Cittaslow adasıdır. Çanakkale'ye bağlı olan bu ada, biyolojik çeşitliliğinden dolayı oldukça doğal bir yaşama sahiptir. Türkiye'de en büyük ada olma özelliğine sahip olan adanın büyüklüğü bir coğrafyası vardır. Adada kentsel sit ilan edilerek koruma altına alınan yerler arasında; Rum köyleri olan Bademli, Zeytinli, Tepeköy ve Dereköy yer almaktadır. Organik tarımın ön planda olduğu adada; arıcılık, zeytincilik ve bağcılık faaliyetleri yapılmaktadır. Gökçeada'da 2009 yılı itibarıyla düzenlenen Gökçeada Organik Tarım Festivali'nin yanında, yöresel ürünleri tüketiciye en verimli şekilde ulaştırılmayı amaçlayan Yeryüzü Pazarı da bulunmaktadır (Daily Sabah, 2023).

3.2.3. Ankara-Gündül

Gündül, Türkiye'nin 18. ve Ankara'nın ilk sakin şehri olup, şehir merkezine yaklaşık olarak 90 km mesafede bulunmakta ve Ankara'nın kuzeybatısında yer almaktadır. İlçenin yakınında Kırmir Çayı'nın çevresinde, kayaların oyulmasıyla ortaya çıkmış mağaralar mevcut olup, söz konusu mağaralar, M.Ö. 2000 dolaylarında Hititlerden kalmadır. Daha sonra Frigler, Gündül ve çevresini hâkimiyeti altına almıştır. İn-Önü adı verilen mevkide Romalılar yaşamış. Sonrasında Bizanslıların yaşadığı tahmin edilmektedir. 1071 Malazgirt Zaferi sonrasında, Anadolu Selçukluları, Gündül ve çevresini ele geçirmiştir. Yaklaşık olarak 850 yıl önce Şehabüldevle Gündül Bey tarafından şu anki yerinde kurulmuş olan ilçede, İnönü Mağaraları, Sorgun Göleti ve Kırmir Vadisi bulunmaktadır (NTV, 2021). Gündül'de üreticiler, bahçelerinden topladıkları yerli ürünlerin satışını yapmakta, yerli ve yabancı turistlere, İnönü Mağaraları'nı gezdikleri sırada, odun ateşinde ve testide pişirilen "kapama" adı verilen yöresel yemeği tatma fırsatı sunulmaktadır. Ayrıca, Gündül'de, Ankara Üniversitesi Ankara Keçisi ve Tiftik Uygulama ve Araştırma Merkezi'nde, geleneksel el sanatları ile ilgili çalışmalar gerçekleştirilmektedir (Anadolu Ajansı, 2023).

3.2.4. Artvin-Şavşat

Şavşat, Artvin il merkezinin 71 km doğusunda yer almakta olup, yüksekliği 3 bin metreden fazla dağ sıralarıyla kuşatılmış, dar ve derin vadilerin arasında bulunmaktadır. Sahara Milli Parkı içinde yer alan koruma altına alınmış olan bölgede, ladin çam ve köknar ağaçlarının ortasında bulunan Karagöl, Şavşat'ın en büyük gölüdür. Ayrıca ilçe sınırları içerisinde Balık Gölü, Kız Gölü, Boğa Gölü ve Koyun Gölü de yer almaktadır. Arsiyan, Sahara ve Bilbilan yaylalarında çoğunluğu iki katlı, üç

tarafının ayvan isimli balkon ile çevrildiği, tümüyle ahşaptan yapılmış geleneksel Şavşat evleri mevcuttur. Cevizli köyünde yer alan Tibet Kilisesi, Köprülü köyünde yer alan Köprülü Kilise, Zor Mustafa Bey Camisi, Söğütlü Mahallesi'ndeki Şavşat Kalesi, Şavşat'taki kültürel varlıklar arasındadır (Atlas, 2020). İlçenin ekonomisi, çoğunlukla tarımsal üretime dayanmakta olup, ilçe, büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığın yanı sıra arıcılık için de oldukça elverişli şartlara sahiptir (Şavşat Belediyesi).

3.2.5. Erzurum-Uzundere

Uzundere, hayata geçirdiği çevre politikaları, alt yapısı, toplumsal entegrasyonu, kentsel yaşam politikaları, tarımsal ve turistik politikaları ve farkındalığı ile Artvin Şavşat'tan sonra 2016 yılının Mart ayında Türkiye'nin 11. sakin kenti seçilmiş, turizm yönünden birçok zenginliği bünyesinde barındırmaktadır. Tortum Şelalesi, Tortum Gölü, Öşvank Kilisesi, Yedigöller, Peri Bacaları, Köptek Mağarası, Engüzek ve Sapaca Kalesi, Uzundere Ahşap Evler ve Karlanguç Evler söz konusu zenginliklerdendir. Tarihi mekânlar arasında ise Kirazlı'daki (Otha) Küçük Kale ve Cevizli (Hartha) köyünde yer alan Cevizli Kaleleri bulunmaktadır. Ayrıca, mesire bölgeleri, camiler ve kilise kalıntıları da bulunmaktadır. (Bilgili vd., 2020).

4. Sakin Kent Halfeti

Bu başlık altında, öncelikle, Halfeti ile ilgili genel bilgilerin sunumuna yer verilmiş, ardından Halfeti'nin sakin kent olmasında önemli bir yeri bulunan, tarihi, doğal ve kültürel varlıklar ile sakin kent olma konusunda gerçekleştirdiği faaliyetler anlatılmıştır.

4.1. Halfeti Hakkında Genel Bilgiler

Halfeti; M.Ö. 855 senesinde Asur Kralı III. Salmanassar tarafından fethedildiğinde, Şitamrat ismine sahipti. Yunanlılar bu isimde değişiklik yaparak, Urima olarak isimlendirmişlerdir. Süryaniler de Kal'a Rhomeyta ve Hesna the Romaye isimlerini kullanmışlardır. Araçlar, şehri ele geçirdikten sonra Kal'at-ül Rum ismi verilmiştir. II. yy.'da Bizanslılar tarafından ele geçirilince de Romaion Koyla olarak isimlendirilmiştir. 1280 yılında Beysari komutasındaki Memluk ordusu şehri kuşatmış, bir netice alınamayınca, şehirdeki Hıristiyan mahalleleri yağmalanmıştır. 1290 senesinde Memluk Sultanı Eşref tarafından fethedilmiş, son defa Memlûkler'ce tamir edilen şehir, Kal'at-ül Müslimin olarak isimlendirilmiştir. Şehir, Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı İmparatorluğu'na geçerek, Urungala ve Rumkale isimlerine sahip olmuş ve Türkiye Cumhuriyeti'nde 1954 yılında ilçeye dönüştürülmüştür (T.C. Şanlıurfa Valiliği, 2023). 2000 senesinde, Fırat Nehri üzerinde inşa edilen Birecik Barajı'nın sularının yükselmesiyle beraber kentin büyük bir bölümü sular altında kalmıştır. Yerleşim yeri olarak "Yeni Halfeti" denen bir yerleşme yeri seçilirken, ilçenin sular altında kalan kısmı "Eski Halfeti" adıyla turistik bir cazibe noktasına dönüşmüştür.

1954 yılında ilçe statüsüne kavuşan Halfeti, Şanlıurfa merkez ilçesine 112 km. uzaklıkta yer almaktadır. İlçenin batısında Gaziantep ilinin Araban, Yavuzeli ve Nizip ilçeleri, kuzeyinde Adıyaman ilinin Besni ilçesi, doğusunda Bozova, güneyinde ise Birecik ilçesi yer almaktadır. Yüzölçümü 646 km.2, denizden yüksekliği ise 525 metredir. İlçe merkezinin Fırat sahili yeşil kıyı şeridi biçimindedir. İlçe merkezi, bu kıyı şeridi üzerinde ve sarp kayalıkların yamacında inşa edilmiştir. İlçede hububat, fındık ve üzüm üretimi önem taşımaktadır. Halfeti'nin bulunduğu arazide ekilebilir alanlar haricindeki taşlık ve kıraç arazilerde, küçükbaş

hayvan yetiştiriciliği yapılmaktadır. Fırat Nehri'nin etkisinden dolayı, ilçede Akdeniz ikliminin özellikleri görülmektedir (Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, 2017).

İlçenin sanayisi gelişme göstermemiştir. Birikimlerin talep azlığı sebebiyle, Halfeti yerine Birecik İlçesi ve Gaziantep iline yatırılmasından dolayı, ilçede küçük çapta un değirmenleri ve briket imalathanelerinden başka tesis bulunmamaktadır. İlçenin ekonomisi genel olarak tarım ve hayvancılığa dayalıdır. Toplam ekilebilir arazideki %98'lik kısımda kuru tarım, %2'lik kısımda ise sulu tarım gerçekleştirilmektedir. Buğday, arpa, mercimek, Antepfıstığı, bağ ve zeytin kuru tarımın ürünlerini oluşturmaktadır. Arazilerin taşlı ve engebeli bir yapıya sahip olması ve arazilerin küçük parçalara ayrılmış olmasından ötürü, makileşme düzeyi düşüktür (T.C. Şanlıurfa Valiliği, 2023). 2023 yılında, nüfusu 46.312 kişi olan Halfeti'de, bu sayının 23.030 kişisini erkek nüfus, 23.282 kişisini de kadın nüfus oluşturmaktadır. Söz konusu rakamların yüzdeler olarak karşılığın bakıldığında, nüfusun %49,73'ü erkeklerden, %50,27'si ise kadınlardan oluşmaktadır (https://www.nufusu.com/ilce/halfeti_sanliurfa-nufusu).

Bir kenti "sakin" yapan en önemli özelliklerinden biri de sahip olduğu doğal, kültürel ve tarihi varlıklardır. Özellikle kentin turizm alanında tanınmasında, yerel değerlere sahip çıkılması noktasında farkındalık yaratmada önemli payı bulunan bu varlıklar, sakin kent olma konusunda kentlere özgün bir kimlik kazandırmaktadır. Bu nedenle Halfeti ilçesinin sahip olduğu doğal, kültürel ve tarihi varlıkların aşağıdaki bölümde (Sakin Kent Halfeti) anlatılması daha uygun görülmüştür.

4.2. Halfeti'de Sakin Kent Olma Gereklilikleri ve Sakin Kent Olma Bağlamında Sahip Olunan Değerler ve Gerçekleştirilen Faaliyetler

Halfeti, 2013 yılında, Cittaslow Uluslararası Koordinasyon Komitesi'nce "Sakin şehir" olarak kabul edilmiştir (Anadolu Ajansı, 2018). Sakin kent Halfeti, doğal ve tarihi güzellikleriyle ön plana çıkmış, pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. 2000 yılında Birecik Barajı'nın taşmasıyla beraber birçok yerleşim alanının sular altında kalması ve nüfusun bir başka alana taşınması, Halfeti açısından olumsuz sonuçlar doğururken, bu durumun aslında dolaylı olarak Halfeti üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu da söylenebilir. Çünkü büyük bir bölümü sular altında kalan ilçe, su altında kalan yapılarıyla bir sahil beldesi görünümü sergileyerek turistlerin ilgisini çekmiştir. Halfeti'nin sakin kent olmasında, bu durumun bir başlangıç noktası olduğu ifade edilebilir.

2000 yılı sonrasında saklı cennet olarak zikredilen ilçede turist sayısında yaşanan artış ile birlikte, birden fazla etkinlik alanı oluşmuştur. Fırat Nehri üzerinde gerçekleştirilen tekne turu ile Çekem Mahallesi, Beresül (Savaşan) Köyü ve Rumkale (Aziz Nerses Kilisesi, Barşavma Manastırı, su sarnıçları ve su kuyuları) gezilebilmektedir. Söz konusu istikamette, su altında kalmış olan evler, ağaçlar, camiler, mağaralar (kız mağarası), çay bahçeleri ve mağara kafeleri yer almaktadır. Aynı zamanda, doğa yürüyüş parkurları ve dağ bisiklet parkurları gibi etkinlikler de düzenlenmektedir. Şabut Balığı Kebabı, Patlıcan Kebabı, Domatesli Kebap, Haşhaş, Urfa, Soğanlı Kebap, Çağırtlak Kebabı, Dolma Ezigi, Adana, Erik Tavası, İncir Kebabı, Mukaşşerli Pilav, Tarhana Çorbası, Sargı Burma Tatlısı, Sütlaç, Peynir Helvası, Semsek yöreye has yemek ve tatlılardır. Ev yapımı nar ekşisi, biber, kabak, patlıcan ve bamyaya kurutması, ünlü isot biberi, damıtma yoluyla elde edilen Zahter suyu, kurutulmuş üzüm, kayısı ve yöredeki en ünlü ürün olan fındık, Halfeti Kaymakamlığı Turizm Satış Noktalarında satışa sunulmaktadır. İlçedeki kurslar neticesinde elde edilmiş olan el emeği ürünler de bir başka satış noktasında sergilenmektedir (<https://cittaslowturkiye.org/tr/uye-kentler>).

Bir kentin sakin kent olabilmesi için, yukarıdaki bölümlerde de vurgulandığı gibi sağlaması gereken bir takım ölçütler söz konusudur. Halfeti'nin tarihi, kültürel, mimari varlıkları, yöreye özgü endemik türleri ve doğal güzelliklerinin yanı sıra özgün yemek kültürü ve folklorik yapısı, kentin Sakin Kentler Birliği'ne kabul edilmesini sağlamıştır. Dolayısıyla, çalışmada, Halfeti'nin seçilmesinin nedeni, söz konusu bu özelliklerinin yanı sıra, Halfeti ile ilgili yapılan sınırlı sayıda akademik çalışmaya nicel ve nitel yönden katkı sağlama amacıdır. Bu alt bölümde, Halfeti'nin söz konusu birliğe kabul edilmesini sağlayan özellikleri değerlendirilmiştir.

4.2.1. Hayalet Köy (Batık Köy/Savaşan Köyü)

Savaşan Köyü, Halfeti'nin yaklaşık 4 km kuzeyinde, Fırat'ın kıyısında yer almaktadır. Köy, Savaşan ismini, Osmanlı ve Kurtuluş Savaşı zamanlarında orduya çok sayıda askerin gönderilmesi dolayısıyla almıştır. Köydeki caminin mescidinin neredeyse tamamı, minaresinin ise yarısı suyun altında kaldığı için değişik bir görüntü arz etmiş, bu da Halfeti ve Rumkale'yi ziyaret eden turistler için merak edilen bir yer olmasına neden olmuştur. Eski Halfeti ilçe merkezinin kuzeyinde yer alan köy, tekne ile gerçekleştirilen turların güzergâhlarının saptanması açısından önem arz etmektedir. Hareket etmeye Halfeti'den başlayan tekneler, bu köye uğrayıp dönüşe geçerek buradan Rumkale'ye uğramaktadırlar. Roma döneminde papazlık ayinlerinin bu köyde gerçekleştirilmiş olması, köyün turistik değerini yükseltmiştir. Bölgeye ataması yapılacak Hristiyan din adamlarının bu köye gelmeden eğitimlerinin bitmiş sayılmadığı ve diploma şeklindeki tasdiklerin buradan alınmadan hizmete başlanamaması, bugün Hristiyan toplumunun bu köye ilgi duymasını sağlamıştır. Köyü ziyarete gelenler, köy için "Hayalet Köy", "Batık Köy" şeklindeki deyimlerle adlandırmaktadırlar (Boyras ve Bostancı, 2015).

4.2.2. Siyahgül (Yassıgül-Karagül)

Siyahgül Türkiye'de yalnızca Halfeti'de yetişmektedir ve bu gülün Fransa'dan Türkiye'ye getirildiği açığa çıkmıştır. İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Turhan Baytop'un gerçekleştirmiş olduğu araştırma neticesinde, siyaha yakın koyu kırmızı renge sahip olan Halfeti gülünün 1859 senesinde Fransız gül yetiştiriciliği yapan Guillot tarafından üretimi yapılan "14. Louis" türü olduğu saptanmıştır. Bahar ayında yetişen siyah güller, kesilerek yerleri değiştirildiğinde, rengi değişmektedir. Tohumunun başka bir bölgede ekilmesi durumunda, güller siyah renkte açmamakta olup, yalnızca Halfeti topraklarında siyah renkte açtığı bilinmektedir (Boyras ve Bostancı, 2016).

4.2.3. Mezopotamya Sümbülü

Halfeti'de kara gül ve yeşil gülün yanında Mezopotamya Sümbülü de yetişmektedir. Alman eczacı ve bitki toplayıcısı Paul Sintenis ilk defa 1888 yılında bu bitkiyi Halfeti'de toplamış, 1977 yılında "Speta" adlı yabancı bir araştırmacı, bitkiyi bilim dünyasına tanıtmıştır. 2004 yılında Harran Üniversitesi Biyoloji Bölüm Başkanı Prof. Dr. Hasan Akan, bitkiyi bir bölgede 116 yıl sonra tekrar tespit etmiştir. Yalnızca Halfeti'de yetişen bitki, divan şiirlerine de konu olmuştur. (Anadolu Ajansı, 2022).

4.2.4. Aziz Nerses Kilisesi

Kilise, 12. yüzyılın sonlarında Rumkale'de ölen Patrick Nerses (Nerses Şnorhali) tarafından ya da onun hatırasına kurulmuştur. Bu kişi, Urfa, İmadeddin Zengi tarafından ele geçirilince, yazmış olduğu Manzum

mersiyesiyle ün kazananmış, 1166-1173 yılları arasında Rumkale Ermeni Katolikosluğu görevini yapmıştır. Kilise, surun içerisinde, kalenin güneyinde yer almakta olup, Ermeniler 1292 yılına kadar kiliseyi Katolikosluk makamı olarak kullanmıştır. Türkler'in Rumkale'yi 17. yy.'da ele geçirmesiyle beraber, kilise camiye dönüştürülmüştür. Doğu cephesinin yamaca dayanmış olan kısmı dışında yapı bugün yıkılmış vaziyettedir. Yapının doğu cephesinde bulunan süslemeli iki levha, Ermeni Kaçkarları ya da Taş Levhaları'nın tipik bir örneğini oluşturmaktadır (<http://www.urfakultur.gov.tr/Eklenti/48670,halfetipdf.pdf?0>).

4.2.5. Barşavma Manastırı

Kalenin içerisinde kuzeyde bulunmaktadır. 13. yy.'da Yakubi Azizi Barşavma'nın kendi adına yaptırdığı manastırdır. Birbirine yapışık olan iki yapıdan meydana gelen manastırın bazı kısımları ayakta. Kuzey cephesi, kaya külesinden oluşan ve kare şeklinde planlanmış olan yapı, haç tonozlarla kaplanmıştır. Duvarlarda iri taş bloklar biçiminde kesme taşlar, payelerde ve batı mekânının kapısında düzgün kesme taşlar, kemerlerde ve örtü sisteminde tuğla görünümünde kesme taşlardan yararlanılmıştır. Yakınında bir kuyu bulunmaktadır (Gaziantep Büyükşehir Belediyesi).

4.2.6. Rumkale

Rumkale, Nizip-Birecik Baraj gölünün yanında, Fırat Nehri ile Yavuzeli'nden gelen Merzimen Çayı'nın birleştiği noktada yüksek kayaların kapladığı bir tepe üstünde yer almaktadır. Kale, Doğu'dan Fırat Nehri üzerinde ve Batı'dan Merzimen Çayı üzerinde iki ana girişe sahiptir. Fırat Nehri tarafında, 75 metre derinliğe sahip bir kuyu yer almaktadır. Nehirden ulaşımı olanaklı kılması, stratejik konumu ve ticaret yollarına yakınlığı sebebiyle bölge, pek çok dönemde önemli bir ticaret merkezi olarak yer almıştır. 3500 m.2'lik bir alana sahip olan kalenin bazı yönleri doğal uçurum olup, kalenin üç tarafı sularla çevrilidir. Kalenin güney tarafındaki kayalıklar, 12. yüzyılda, 30 metre derinliğinde oyulmuş, uçurum ve hendek haline dönüştürülmüştür. Bu özelliklerinin yanı sıra, kale dini açıdan da öneme sahiptir. Örneğin; 1100'lü yıllarda Şair Aziz Nerses, Hristiyan mezheplerini birleştirmek için kaleyi toplantı yeri olarak kullanmıştır (Alpar, 2021).

4.2.7. Kantarma Hanı

Kantarma mezrasında bulunan hanın ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmemektedir. Yöre halkı hana, "Selçuklu Hanı" adını vermiştir. Hanın kalıntıları, hanın, avlu ve kapalı bölümlerden meydana gelen karma türede bir han olduğunu göstermektedir. Süsleme unsurları kullanılmamış ve iri boyutlu kesme taşlardan yapılan yapının malzeme ve teknik özellikleri, hanın ortaçağa ait bir han olduğunu düşündürmektedir (Akçakale Belediyesi, 2020).

4.2.8. Feyzullah Efendi Konağı

120 yıllık bir geçmişi bulunan ve 2000 yılına kadar Fırat Nehri'nin kenarında yer alan Feyzullah Efendi Konağı, Birecik Barajı'nda suların yükselmesine bağlı olarak pek çok yapının sular altında kalmasıyla birlikte, 150 km. uzaklıktaki Harran Üniversitesi Osmanbey Yerleşkesi'ne (2000-2003) taşınmıştır. Konak, 1901 yılında, Halep Vilayeti maliye yetkilisi Hacı Feyzullah tarafından yapılmaya başlanmıştır. 1000 m.2'lik bir alan üzerinde yeniden inşa edilen ve inşası iki yıl devam etmiş olan konak, 15 odadan meydana gelmektedir (Urfa Değişim, 2022).

4.2.9. Yöresel Festival ve Projeler

Her yıl Mayıs ayının ilk hafta sonu gerçekleştirilen “Halfeti Meyve Yemekleri Festivali”nde yörede yetişen meyvelerle hazırlanan yemekler sunulmaktadır. Meyveli yemeklerden “erik tavası” ve “patlak (ham incir)” kavurması öne çıkmaktadır. Türkiye’de yalnızca Dicle ve Fırat nehir balığı olarak bilinen “Şabui”, karadutun kırmızı halindeyken toplanıp kurutulmasıyla elde edilen sos kullanılarak yağda pişirilmektedir. “Yenidünya kebabı” ise, kuzu etine yalnızca tuz ve karabiber eklenip, daha sonra çekirdeği alınmış yenidünya meyvesinin içine doldurulup fırında pişirilerek elde edilmektedir. “Soğan kebabı”, kuzu kıymanın tuz, karabiber ve kırmızı biber ile yoğrulmasıyla ve soğanların içine dizilip üzerine su ilaveli nar ekşisi dökülüp fırında pişirilmesi ile hazırlanmaktadır. “Cevizli köfte”, bulgur, haşlanmış patates, ceviz içi ve nar ekşisi ile hazırlanmaktadır. “Vişneli yaprak sarması”, çekirdeği çıkarılmış vişne, kuş üzümü ve nar ekşisi ile yapılmaktadır. Tencerenin içerisinde bulunan yapraklar üzerine vişne ve zeytinyağı dökülüp pişirilmektedir. “Nohut tava” da Halfeti’de önde gelen geleneksel yemeklerinden biridir. Tatlı olarak ise ceviz ile hazırlanan şerbetli tatlı “sargılı burma”, Halfeti’de en çok sunulan tatlılardan biridir (Gastronomi Turkey, 2023).

Gerçekleştirilen festival ile yöresel yemeklerin tanıtımını yapmak, Halfeti’nin yöresel lezzetlerine sahip çıkmasını sağlayarak bu lezzetlerin kaybolmasını engellemek, yerel halkın slow food hareketine daha çok ilgi duymalarını ve bu hareket doğrultusunda faaliyetler gerçekleştirmesini sağlamak, doğal ve sağlıklı gıdanın önemini ortaya çıkarmak gibi faaliyetlere büyük oranda katkı sağlandığı ifade edilebilir. Zaten sakin kent hareketine temel oluşturan slow food hareketi, tam da bu ilkelere atıfta bulunmaktadır. Dolayısıyla Halfeti İlçesi göz önünde bulundurulduğunda, ilçenin bu doğrultuda önemli adımlar attığı, gerçekleştirdiği faaliyetler ile de gözler önüne serilmektedir.

Halfeti’de Cittaslow etkinlikleri çerçevesinde gerçekleştirilen bir başka etkinlik olan “Koku Festivali” etkinliğinin amacı, Halfeti’nin gizemli doğasını ve bölgedeki değişik bitkilerin doğal kokularını keşfetmektir. Festival, doğa ve doğal olan üzerinde durarak, keşfedilmemiş çeşitli çiçeklerin kokusunu, dokusunu, rengini hissedip burayı ziyaret eden kişilerde doğanın hissedilmesini, zihinsel ve fiziksel açıdan rahatlamayı amaç edinmiştir. Festivalde insanlar, tepelerden, dağlardan toplanan çiçeklerden istediği kokuda parfümler oluşturabilmektedirler (Göker, 2020).

2013 senesinde Güneşoğlu’nun ilk sakin şehri olan Halfeti’de sakin şehir başvuru adaylık sürecinde ve birliğe kabul edilmesi sonrasında aşağıdaki projeler yürütülmüştür (Acar, 2016):

- 2012 senesinde Halfeti ilçesi Argı Belediyesi’nin düzenlediği olduğu “I. Fıstık Festivali”,
- 2013 senesinde yalnızca Halfeti’de yetişen karagülü tanıtmak amacıyla düzenlenmiş olan “I. Karagül Festivali”,
- 2014 senesinde Sakin Şehir Türkiye Koordinatörü Tunç Soyer’in başkanlığını yaptığı Cittaslow Türkiye Koordinasyon Komitesi Toplantısı,
- Halfeti Belediyesi ve Halk Eğitim Merkezi işbirliğiyle kadınlar için ücretsiz sedef kakma kursu faaliyetleri (Acar, 2016), olarak sıralanabilir.

8 Haziran 2018’de Halfeti’de açılışı gerçekleştirilen “Halfeti Organik Tarımla Kalkıyor Projesi”, ile Pınarbaşı Vadisinde üretim yapan tarım bilgi sisteminde kaydı bulunan yaklaşık 50 üretici ile antepfıstığı, badem, zeytin ve farklı tarımsal ürünlerde organik üretim yapılması planlanmıştır. Proje ile organik üretimin artırılması, eko-turizme yaygınlık kazandırılması, proje bölgesindeki üreticilerin sosyo-ekonomik açıdan kalkınıp gelirlerinde artışın sağlanması, tüketiciler için sağlıklı ve güvenilir ürünlerin sunulması, çevrenin ve doğal kaynakların korunması ve başka

illere örnek teşkil edecek bir havza bölgesinin oluşturulması amaçlanmıştır (T.C. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2018).Aslında böyle bir proje ile sakin kent olma kriterlerinden “tarımsal-turistik esnaf ve sanatkârlara dair politikalar”ın hayat bulmasına yönelik çalışmalar yapıldığı söylenebilir.

5. Sonuç

Dünya nüfusunun yarısından fazlasının kentlerde yaşadığı göz önünde bulundurulduğunda, bu kalabalık nüfusla birlikte kentlerde ortaya çıkan yoğun mobilizasyon, üretim ve tüketim, hızlı yaşam, küreselleşmenin kentlerin yapılarında, işlevlerinde ve bireyler arasındaki ilişkilerde ortaya çıkardığı “aynılık” durumu, kentin özgün değerlerinin, geleneklerinin görmezden gelinmesini ve bunların yok olmasını da beraberinde getirmektedir. Bu tür sorunların yanı sıra, kentler aynı zamanda hava, su ve toprak kirliliği, trafik gibi birçok kentsel problem ile karşı karşıya kalmışlardır. İşte Cittaslow (Sakin Kent), bu tarz kentsel problemlerin mümkün olduğu kadar en aza düşürülmesi, kentlerin kendine has özellikleriyle dünyada tanıtımının yapılması ve kent yaşamının iyileştirilmesi, yurtaşların daha sağlıklı, temiz ve sürdürülebilir bir çevrede yaşama olanağı sağlanması, küresel olandan çok yerel ve özgün olanın ön plana çıkarılması amacıyla 1999 yılında İtalya’da ortaya çıkmış küresel bir belediyeler ağına ifade etmektedir. Fast Food (hızlı yemek) kültürüne bir tepki olarak doğan Slow Food (Yavaş Yemek) hareketi, Cittaslow’un dayanak noktasını oluşturmaktadır. Nasıl ki yavaş yemek hareketinde, hazır gıdaların üretilmesine karşı çıkılıyor ve hızlı yeme kültürü reddediliyorsa, Cittaslow hareketinde de kentlerin hızlı biçimde büyümelerine karşı çıkmakta, yavaş tempoda, akıllıca ve sürdürülebilir bir biçimde ilerlemeleri gerektiği düşüncesi savunulmaktadır. Cittaslow hareketinin logosu olarak kabul edilen salyangoz, aslında bu hareketin temel felsefesini anlatmaktadır. Bu anlamda, kentler tpkı bir salyangoz gibi sakin, planlı, akıllı bir biçimde hareket etmelidir.

Türkiye’nin ilk sakin kenti kabul edilen Seferihisar’dan sonra ülkemizin değişik bölgelerinden ve illerinden kentler, sakin kent olmak için girişimlerde bulunmuştur. Türkiye’de sayıları 22’ye ulaşan sakin kentler arasında yer alan, 2013 yılında Cittaslow üyeliği kabul edilerek adını duyurmayı başaran Şanlıurfa’nın Halfeti İlçesi, doğal güzellikleriyle, tarihi ve mimari yapılarıyla yöresel yemek ve tatlılarıyla, gerçekleştirdiği projelerle, sakin kent olma ölçütlerinin çoğunu karşılamıştır. Birecik Barajı’nın taşması sonucu neredeyse yarısı sular altında kalan ilçe, günümüzde bu manzarasıyla, sessiz ve sakin görünümüyle turistlerin ilgi odağı haline gelmiştir. Yetiştiriciliğini yaptığı Karagül, Mezopotamya Sümbülü gibi bitkilerden, sahip olduğu tarihi yapılara kadar farklı özellikleriyle ön plana çıkan Halfeti, sakin kent olma yolunda ayrıca festivaller ve projeler de gerçekleştirmektedir. Halfeti; kendine özgü yemek ve tatlılarla bir yandan slow food ilkelerine uygun hareket ederken, diğer yandan sakin kent olma gereklerini yerine getirmektedir. Böylesi faaliyetlerin Halfeti için yalnızca sakin kent olmada değil, aynı zamanda kentin ve kentlinin yaşam standartlarının artırılmasında, kentin ulusal ve uluslararası düzeyde tanınmasında, kentin yerel ve özgün değerlerinin korunmasında da önemli bir rolünün olduğu ifade edilebilir.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

İki yazarlı olan çalışma, Şenol Adıgüzel ve Ayşegül Bulut tarafından ortaklaşa olarak gerçekleştirilmiştir.

Çatışma Beyanı

Çalışmada yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Acar, Y. (2016). *Turistlerin Sakin Şehirleri Tercih Nedenleri, Memnuniyet Düzeyleri ve Tekrar Ziyaret Etme Niyetleri: Türkiye'deki Sakin Şehirlerin Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray.
- Ak, D. (2017). Yavaş Kent (Cittaslow) Hareketi ve Türkiye Örnekleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Journal of International Social Research*, 10(52), 615-632. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2017.1944>
- Akcakale Belediyesi (2020). *Halfeti*. <https://www.akcakale.bel.tr/Icerik/90> (Erişim Tarihi: 03.07.2023)
- Akşam, (2020). *Türkiye'nin İlk 'Sakin Şehir' i Seferihisar*. <https://www.aksam.com.tr/cumartesi/turkiyenin-ilk-sakin-sehiri-seferihisar/haber-782824> (Erişim Tarihi: 19.12.2023)
- Alpar, G. (2021). Antropolojik Yönüyle Yaşayan Runkale ve Çevresi. *OPUS International Journal of Society Researchers*, 18(41), 3679-3704. <https://doi.org/10.26466/opus.879631>
- Anadolu Ajansı. (2018). *Sakin Şehir Halfeti'de Turizm Hareketliliği*. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/sakin-sehir-halfetide-turizm-hareketliliği-1111741#:~:text=Birecik%20Barajı%20nedeniyle%20bir%20b%20C3%B6l%C3%BCm%C3%BC,de%2C%20turizm%20sezonu%20h%C4%B1z%C4%B1%20ba%C5%9Flad%C4%B1> (Erişim Tarihi: 18.12.2023)
- Anadolu Ajansı. (2022). *Korumaya Alınan 'Mezopotamya Sumbülü' Görücüye Çıkıyor*. <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/korumaya-alinan-mezopotamya-sumbulu-gorucuye-cikiyor/2562374> (Erişim Tarihi: 25.06.2023)
- Anadolu Ajansı. (2023). *Başkent'in "Sakin Şehir" Ünvanlı İlçesi Gündül*. <https://www.aa.com.tr/pg/foto-galeri/baskentin-sakin-sehir-unvanli-ilcesi-gudul/13> (Erişim Tarihi: 14.04.2024)
- Atlas. (2020). *Türkiye'nin Sakin Şehirleri*. <https://www.atlasdergisi.com/kesfet/gezi/yavas-sehir-sakin-sehir-nedir-turkiye-yavas-sehir-listesi.html> (Erişim Tarihi: 19.06.2023)
- Bilgili, B., Uca, S. ve Karahan, S. (2020). Sakin Şehirler Yerel Halk İçin de Sakin mi? Uzundere Örneğinde Yaklaşma-Kaçınma Çatışması. *Uluslararası Kırsal Turizm ve Kalkınma Dergisi*, 4(2), 39-48.
- Boyraz, Z. ve Bostancı, M. S. (2015). Birecik Barajı Sonrası Yer Değiştiren Eski Halfeti'nin (Şanlıurfa) Turizm Potansiyeli. *Journal of World of Turks/Zeitschrift für die Welt der Türken*, 7(3), 53-77.
- Boyraz, Z. ve Bostancı, M. S. (2016). Kuruluş Yeri, Gelişimi ve Fonksiyon Özellikleri Bakımından Yeni Halfeti (Şanlıurfa). *ZJWT*, 8(1), 83-107.
- Daily Sabah (2023). *More Slow Cities in Western Türkiye to Make Clocks Tick Slower*. <https://www.dailysabah.com/life/travel/more-slow-cities-in-western-turkiye-to-make-clocks-tick-slower> (Erişim Tarihi: 19.06.2023)
- Deniz, T. (2017). Hızlı Dünyada Sürdürülebilir Mekanlar: Sakin Kentler. *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 6(3), 1399-1412.
- ekoIQ, (2021). Yavaş Kentler Hareketi. <https://www.ekoIQ.com/yavas-kentler-hareketi> (Erişim Tarihi: 17.12.2023)
- Farelnik, E. (2020). Cooperation of slow cities as an opportunity for the

- development: an example of Polish National Cittaslow Network. *Oeconomia Copernicana*, 11(2), 267-287.
- Gastronomi Turkey. (2023). *Halfeti Sessiz Şehrin Meyveli Yemekleri*. <https://www.gastronomiturkey.com/haber/halfeti-sessiz-sehrin-meyveli-yemekleri-h15699> (Erişim Tarihi: 03.07.2023)
- Gaziantep Büyükşehir Belediyesi. (2023). *Runkale*. <https://www.gaziantep.bel.tr/tr/tarihi-ve-kulturel-eserler/runkale> (Erişim Tarihi: 25.06.2023)
- Göker, H. (2020). *Sürdürülebilir Kalkınmada Cittaslow (Sakin Kent) Modelinin Kentsel Çekim Gücü Üzerindeki Etkisi: Halfeti Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa
- <https://cittaslowturkiye.org/tr/uye-kentler> (Erişim Tarihi: 21.12.2023)
- <https://cittaslowturkiye.org/tr/uyelik-sureci-ve-kriterler> (Erişim Tarihi: 13.06.2023)
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Cittaslow> (Erişim Tarihi: 16.06.2023)
- <https://www.canva.com/tr> (Erişim Tarihi: 16.06.2023)
- https://www.cittaslow.org/sites/default/files/content/page/files/246/cittaslow_2019_brochure_1.pdf (Erişim Tarihi: 20.12.2023)
- https://www.nufusu.com/ilce/halfeti_sanliurfa-nufusu (Erişim Tarihi: 11.04.2024)
- <http://www.urfakultur.gov.tr/Eklenti/48670,halfetipdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 25.06.2023)
- Koç, V. ve Baz, İ. (2020). Türkiye'de Sakin Şehir Hareketine Üyelik Süreci ve Üyelik Etkileri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Teknoloji ve Uygulamalı Bilimler Dergisi*, 2(2), 57-67.
- Mayer, H. ve Knox, P. L. (2006). Slow Cities: Sustainable Places in A Fast World. *Journal of Urban Affairs*, 28(4), 321-334.
- NTV, (2021). *Türkiye'nin Sakin Şehirleri (Seferihisar'dan Gündül'e 18 Sakin Şehir)*. https://www.ntv.com.tr/galeri/seyahat/turkiyenin-sakinsehirleri,ohwt_pSq6kSo2SNLJK9Hpg/k9SLD1085kuinDILoigEdw (Erişim Tarihi: 19.12.2023)
- Sırım, V. (2012). Çevreyle Bütünleşmiş Bir Yerel Yönetim Örneği Olarak Sakin Şehir Hareketi ve Türkiye'nin Potansiyeli. *Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 119-131.
- Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi. (2017). *Halfeti*. <https://www.sanliurfa.bel.tr/icerik/227/624/halfeti> (Erişim Tarihi: 23.06.2023)
- Şavşat Belediyesi. (2023). <https://www.savsat.bel.tr/p/620395610f406c0acc238e63/ekonomi> (Erişim Tarihi: 19.06.2023)
- T. C. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı. (2018). *Halfeti Organik Tarımla Kalkınıyor Projesi'nin Açılışı Yapıldı*. <https://www.tarimorman.gov.tr/BUGEM/Sayfalar/GormeEngellilerDetay.aspx?OgeId=468&Liste=Haber> (Erişim Tarihi: 03.07.2023)
- T.C. Şanlıurfa Valiliği. (2023). *Halfeti*. <http://www.sanliurfa.gov.tr/halfeti#:~:text=Halfeti'nin%20bilinen%20ilk%20tarihi,Romaion%20Koyla%20ad%C4%B1%20ile%20an%C4%B1m%C4%B1%20C5%9F%C4%B1r> (Erişim Tarihi: 20.06.2023)
- Türkiye Belediyeler Birliği. (2021). *Cittaslow*. https://www.tbb.gov.tr/Tr/icerik_cittaslow_92 (Erişim Tarihi: 14.06.2023)
- Urfa Değişim. (2022). *Karagül Diyarından Üniversiteye Yolculuk*. <https://www.urfadegisim.com/karagul-diyarından-universiteye-yolculuk/60833> (Erişim Tarihi: 21.12.2023)



Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aruiibfdergisi>



Terörle mücadele ve askeri operasyonların Türkiye-AB ilişkilerine olası etkileri

Potential impact of the counter terrorism and military operations on Türkiye-EU relations

Serra Namlu Çamlıbel^{a*}, Murat Ercan^b

^a Yüksek Lisans Öğrencisi, Anadolu Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Eskişehir, Türkiye, sernamlu@gmail.com, ORCID: 0009-0000-8618-2156

^b Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Eskişehir, Türkiye, muratercan@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1315-9200

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 16 Ocak 2024

Kabul: 31 Ocak 2024

Anahtar kelimeler:

AB-Türkiye İlişkileri,

Terör Sorunu,

Sınır Dışı Operasyonlar,

Terörle Mücadele

Makale türü:

Derleme makale

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 16 January 2024

Accepted: 31 January 2024

Keywords:

EU-Türkiye Relations,

Terror Problem,

Cross-border Operations,

Fight against Terrorism

Article type:

Review article

ÖZET

Türk dış politikası için AB ile ilişkiler kuruluşundan bu yana önemli bir yer teşkil etmektedir. Söz konusu ilişkiler karşılıklı bağımlılıklar sebebiyle daima devamlılığını muhafaza etmiş, lakin zaman zaman da Türk dış politikasında en tartışmalı alanlardan biri olmuştur. Özellikle gezi olayları, 15 Temmuz Askeri Darbe girişimi, onu takip eden OHAL süreci ve Türkiye'nin gerçekleştirdiği sınır dışı operasyonları ile gerilen ilişkilerde en önemli belirleyici unsurlardan biri de Türkiye'nin terör ile mücadele kapsamında girişimleridir. Bu çalışmada öncelikli olarak terör hususunun ilişkiler üzerindeki belirleyici rolü tartışılmıştır. Belirleyici ve gerilim unsuru olarak terörün açıklanmasında AB ile ilişkilerin tarihçesine değinilmiş, Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) dönemi özelinde derinleştirilmiştir. Akabinde AK Parti döneminde gerçekleşen sınır dışı operasyonların daha iyi anlaşılması için AK Parti'nin dış politikadaki paradigma değişimi ve Ortadoğu politikası ele alınmıştır. Son olarak terör konusuna girilmiştir AB ile ilişkilere etkisi bağlamında açıklmıştır.

ABSTRACT

Relations with the EU have been an important part of Turkish foreign policy since its establishment. It has always maintained its continuity due to interdependencies, but from time to time it has been one of the most controversial areas in Turkish foreign policy. Türkiye's fight against terrorism has been one of the most important determining factors in the strained relations, especially with the Gezi Park protests, the July 15 military coup attempt, the subsequent state of emergency and the cross-border operations carried out by Türkiye. In this study, first of all, the decisive role of terrorism on relations is discussed. The history of relations with the EU has been mentioned in the explanation of terrorism as a determining and tension element, and it has been deepened in the AK Party period. Subsequently, the paradigm shift of the AK Party's foreign policy and its Middle East policy were discussed in order to better understand the cross-border operations that took place during the AK Party period. Finally, the subject of terrorism has been introduced in the context of its impact on relations with the EU.

* Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: sernamlu@gmail.com

Atıf / Citation: Çamlıbel, S. N. ve Ercan, M. (2024). Terörle mücadele ve askeri operasyonların Türkiye-AB ilişkilerine olası etkileri. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(1), 57-66. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1421040>

1. Giriş

Türk dış politikasının en önemli ayaklarından birini şüphesiz AB ile ilişkiler oluşturmaktadır. Türk dış politikasının temel karakteristiklerinden biri olan Batıcılık, AB-Türkiye ilişkilerinin de temel dinamiğini ve motivasyonunu oluşturmaktadır. AB ile ilişkileri AB'nin kuruluş anlaşmalarına kadar dayanan Türkiye-AB ilişkileri dönemsel ve konjektürel olarak ekonomik ve siyasi gerekçelerle aksamaya ve duraksamaya kadar evrilsen bile Türkiye birliğe entegre olma amacından hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Türkiye-AB ilişkileri inişli çıkışlı bir seyirde ilerlese de özellikle jeo-politik konum itibari ile karşılıklı bağımlılıklar ilişkileri daima ayakta tutmuştur. Sadece ikili ilişkilerinden sağladığı özgül ağırlık ile değil politik ve ekonomik birçok noktaya dokunan AB ile ilişkiler bu niteliği ile de Türk Dış Politikası için belirgin bir rol oynamaktadır. Türk dış politikası için elzem konumda olan AB ilişkileri bu ehemmiyeti sebebiyle kimi zaman tartışmalı bir niteliğe de sahip olmuştur. Her daim önemini ve dinamiğini koruyan bu ilişki kimi zaman gerilimlerin de odağı olmaktadır. Özellikle terör ile mücadele daima ikili ilişkileri etkileyen hatta belirleyen unsurlardandır. Bu doğrultuda Ankara Anlaşması ile ekonomik bir ortaklığa girişen AB-Türkiye ilişkileri 80 darbesi ve akabinde gerçekleştirilen askeri operasyonlarla sekteye uğramış, bu sekteye uğrama hali soğuk savaşın bittiği küreselleşmenin ivme kazandığı tarihlere kadar devam etmiştir. Öncelikle 1999 Helsinki zirvesi ile başlayan sonrasında 2005 tam üyelik müzakereleri ile devam eden süreçte yeni bir boyut kazanmış, lakin bu kazanılan yeni boyut dış politikada değişen paradigmanın ve iç hukukta girişilen reform hareketlerinin de yeterli olmayacağı bir sürece evrilmiş, GKRY krizinden, 2016 darbe girişimi ve askeri operasyonların olduğu krizlere kadar artarak devam etmiştir. İlişkilerin hep aynı ikilemde çıkmaza girdiğini söylemek mümkündür. Bu ikilik problematiği, Türkiye'nin ekonomik ve jeo-stratejik açıdan ortaklığa ihtiyaç duyulan bir ülke konumunda olması ama güvenlik ile alakalı endişelerinin benimsenemeyiş iş birliğinin AB ve üye devletlerin menfaatlerinde sınırlı kalması ile ilişkilidir. Bu ikilemin temelinde terör ile mücadele açmazının yer aldığı söylemek yanlış olmayacaktır, zira gerek ekonomik gerekse politik menfaatler söz konusu olduğunda partner haline gelen Türkiye aynı samimiyeti ve iş birliğini terör ile mücadelesinde göremeyecek, bilakis terör ile mücadelesinde sürekli parmak sallayan ve üyelik üzerinden ultimatoma söylemini benimseyen bir AB karşısında bir dizi hayal kırıklığına uğrayacaktır. Örneğin mülteci krizi ile ilgili bir yığın diplomasi trafiğinde ziyaret edilen Türkiye 2016 darbe girişimi sonrasında demokrasi namına 251 vatandaşı şehit olmuş bir ülke muamelesi görmeyecek ziyaret edilmek bir kenara dursun darbe sonrası gerçekleştireceği mücadele girişimleri ile ilgili derse ve kınamaya tabi tutulacaktır. AB'nin ikircikli ve çifte standart uygulayan tavrı Türkiye siyasalında AB'ye karşı güvensizlik oluşturacak, AB tarafından ise Türkiye'nin özellikle 2016 sonrası daha reel bir politikaya dönen tavrı totaliter olarak algılanacak, bölgesel ortaya koyduğu irade normatif tavidan uzak, ofansif ve kontrol edilemez olarak görülecektir. Bu karşılıklı aleyhte gelişen algısal ilişki sorunsallaşması özellikle terör konusu etrafında gelişmektedir.

“Terörle Mücadele ve Askeri Operasyonların Türkiye-AB İlişkilerine Olası Etkileri” başlıklı bu çalışmada, AB-Türkiye ilişkilerinde terör konusu bir etken olarak ele alınmaktan ziyade, belirleyici unsur olarak ele alınacaktır, bir başka ifade ile bu çalışmada, terör konusunun AB-Türkiye ilişkilerine etkisi, AB-Türkiye ilişkilerinde terör konusunun temel ve belirleyici unsur olduğu tezi bağlamında tartışılacaktır. Bu bağlamda ilk olarak AB-Türkiye ilişkilerinin tarihsel arka planına değinilecek, akabinde güncel askeri operasyonların etkisini görmek açısından Adalet ve Kalkınma

Partisi (AK Parti) dönemi özelinde ilişkiler bir kez daha ele alınacaktır. Ayrıca çalışmada AK Parti dönemi dış politikaya ilişkin paradigma değişimi incelenecek ve bu paradigmal değişimin saha alanlarından biri olan ve askeri operasyonların politik saiklerini anlamak açısından AK Parti'nin Ortadoğu politikasına değinilecektir. Akabinde de Türkiye'nin bir iç sorunu olarak terör konusu buna müteakip gerçekleştirdiği sınır dışı operasyonlar analiz edilerek terör konusunun AB ile ilişkilere etkisi tartışılacaktır.

2. 1959-2002 Yılları Arası Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri

Türk dış politikasının temel karakteristiklerinden biri olan Batıcılık/Batılılaşma Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren batı ile ilişkilerinde belirleyici motivasyon olmuştur. Böylelikle normların ve medeniyetin yegâne sahiplenicisi olarak görülen Batı ve cumhuriyetin ilanı itibari ile kendine çağdaşlaşmayı misyon edinen Türkiye arasındaki ilişkilerin en önemli ayaklarından biri AB ile ilişkiler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır, zira Türkiye Cumhuriyeti'nin çağdaşlaşma sürecindeki dış politikasında en önemli ve belirleyici unsur Avrupa Birliği ve kurumlarına tam katılım olarak görülmektedir.

AB-Türkiye ilişkilerinin evveliyatının resmi olarak, Türkiye'nin, o zamanki adı ile Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)'na ortaklık başvurusu tarihi olan 1959 yılına dayandığını söylemek mümkündür (Kaya, 2013). Böylelikle AB-Türkiye kurumsal ilişkilerininin 1964 yılında yürürlüğe giren Ankara Anlaşması ile başladığını söylemek mümkündür (Yıldız, 2014). İlgili Anlaşmanın temel saiki, madde 2 uyarınca, AET ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiyi güçlendirmektir. Ankara Anlaşması ile Türkiye'nin AET'ye entegrasyonu için hazırlık, geçiş, nihai dönem olmak üzere üç dönem belirlenmiştir. Aslında öngörüldüğü üzere 1973 yılında yürürlüğe giren Katma Protokol ile hazırlık süreci bitmiş, geçiş süreci başlamıştır. Geçiş süreci ile Gümrük birliği ve tam serbest dolaşım ihtimalleri öngörülmüştür (TC. Dış İşleri Bakanlığı, 2022; Kaya, 2013). Lakin Türkiye'nin kendi içindeki siyasal bütünlük ile alakalı sorunları ve siyasi istikrarsızlığı AB ile ilişkilerini de etkilemiştir. Özellikle 1980 darbesi sonrası ilişkilerin ciddi anlamda kesintiye uğradığını söylemek mümkündür. Sivil iradeye geri dönüş ile özellikle Özal hükümetinin liberal politikaları dış politikada da kendine yer bulmuş, ilişkiler tekrar canlandırılmıştır. Özal hükümeti ile geçmişine nazaran proaktifleşen Türk Dış politikası Avrupa Topluluğu (AT) ile ilişkilere de yeni boyut kazandırmış, lakin hızlı ve alt yapısal hazırlığı yeterli olmayan adımlara da sebebiyet vermiştir, bunun en önemli nişanelerinden biri de Ankara Anlaşması'nın referans ettiği dönemlere uygun olmadan girişilen tam üyelik başvurusudur. Türkiye'deki insan hakları sorunları devam etmekteydi ve Türkiye ekonomisi AT gibi bir yapının içerisine girmeye henüz hazır değildi, diğer bir yandan Yunanistan ile devam eden sorunlar ve AT'ın kendi içindeki entegrasyon sorunları bu başvurunun aleyhte dönütüne sebep olacaktı. Pek tabi Ankara Anlaşması tarafından öngörüldüğü gibi hareket edilmeyen tek gösterge tam üyelik başvurusu ve Türkiye'nin aktif hızlı adımları değildi. AT cephesinden de Ankara Anlaşmasının öngördüğü ekonomik iş birliğine eğilim görülmeyecekti, keza serbest dolaşımı öngören iş birliği ne vatandaşlar bazında ne de ekonomik kerte de uygulanmamıştı. Bilakis AT bu serbest dolaşma engel olma yolunda adımlar atmaktaydı (Ercan, 2021). Böylelikle Türkiye'nin siyasi, ekonomik, hukuki olarak Topluluğa katılmak için uygun ve yeterli olmadığı cevabı ile ilişkiler ortaklık anlaşmasının öngördüğü şekilde geliştirilmesi misyonu ile devam etmiştir. Bu misyon AB-Türkiye ilişkilerinde en önemli mihenk taşlarından biri olan 01.01.1996 tarihinde yürürlüğe giren Gümrük Birliği ile neticelenecekti. Genişleme sürecinin en önemli adımlarından biri

olan Lüksemburg zirvesinde Türkiye bu genişlemenin dışında bırakılmasına rağmen, 1999'da gerçekleşen Helsinki zirvesinde Türkiye adaylık statüsünü resmileştirmiş ve bu zirve belirli kriterleri yerine getirmesi koşulu ile ilişkiler adına adaylık sürecinde çok önemli bir adım olarak tarihe geçmiştir (Kaya, 2012).

1999-2002 yılları arası Türkiye-AB ilişkilerinde önemli gelişmeler yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Türkiye, aday ülke statüsüne yükseltilmiş ve ilişkilerin derinleştirilmesi adına çeşitli adımlar atılmıştır. Ancak, bu süreçte ekonomik ve siyasi zorluklarla karşılaşan Türkiye, bazı alanlarda istenen ilerlemeyi kaydetmekte zorlanmıştır. Özellikle siyasi reformlar, insan hakları ve ekonomik kriterlerdeki yetersizlikler sıkça gündeme gelmiştir. Bu dönemde yaşanan gelişmeler, Türkiye'nin AB üyeliği perspektifi açısından hem zorlu hem de önemli bir aşama olarak değerlendirilmektedir.

3. Adalet ve Kalkınma Partisi Dönemi AB-Türkiye İlişkileri

AK Parti (Adalet ve Kalkınma Partisi) dönemi, Türkiye-AB ilişkileri çeşitli dinamiklerin etkisi altında geçmiştir. AK Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte, Türkiye'nin AB üyeliği konusunda reform girişimleri ve politika değişiklikleri dikkat çekmiştir. Bir önceki bölümde de belirtildiği üzere Helsinki zirvesi ile Türkiye tam üyelik statüsü kazanmış, Kopenhag zirvesi ile de AB tarafından Kopenhag kriterlerini yerine getirmesi halinde 2004'te üyelik müzakerelerinin başlatılacağı vaadi alınmıştır. AK Parti dönemi değişen dış politika anlayışı AB ile ilişkilerde de tezahür etmiş, ilişkiler ivme kazanmış, Kopenhag kriterlerini hayata geçirme noktasında bir dizi reform hareketleri başlamıştır. Belirli siyasi, ekonomik sorumluluklar yükleyen Kopenhag kriterleri kapsamında, 17 Aralık 2004 tarihli Brüksel zirvesine kadar kapsamlı bir reform hareketi ve "Sessiz Devrim" sürecine girilmiştir. AB'nin Türkiye'ye ödev olarak verdiği bir diğer husus ise AB müktesebatına uyum çalışmalarıdır. Bu bağlamda reform çalışmaları olarak karşımıza çıkan bir dizi Anayasa değişiklikleri, uyum yasa paketleri ve reform paketleri 3 Ekim 2005'te başlayan tam üyelik müzakereleri süreci ile taçlanmış ve hız kazanmıştır. Sivilleşme, insan hakları, demokrasi gibi nosyonlara açılım sağlayan bu reformlar ile Türkiye'nin, Avrupa standartlarına bir diğer deyişle, AB müktesebatına uygun bir şekilde yaklaştırıldığını, hukuk devleti namına önemli bir evrilmeye yaşandığını söylemek mümkündür (Özdemir ve Çiftçi, 2015). Lakin işler tam da Türkiye'nin öngördüğü doğrultuda ilerlemeyecek, Türkiye'nin tam üyelik sürecinde gösterdiği itinalı politik girişimlere rağmen ilişkiler vetolar dönemine evrilecektir. Bu evrilme sürecinin, yayınlanan müzakere Çerçeve Belgesinde beyan edilen ikircikli tavır ile başladığını söylemek mümkündür. Zira belgede nihai amacın Türkiye'yi tam üye yapmak olduğu belirlense de bunun garanti olmadığı yönünde olumsuz hava estirilmeye başlanmıştı. Bu evrilmenin bir diğer ayağı ise Güney Kıbrıs Rum Yönetiminin Gümrük Birliğine dahil edilişi ile ilişkilidir. Türkiye adanın tek temsilcisi olarak GKRY'nin görülmesine diplomatik bir tepki göstermiş, Ek Protokolün öngördüğü şekilde Gümrük Birliğine üye olan GKRY ile anlaşmayı imzalamamıştı. Böylelikle Avrupa Komisyonu'nun önerdiği şekilde Avrupa Genel İşler ve Dış İlişkiler Konseyi 29 Kasım 2006'da Türkiye'nin Ek Protokol tarafından yüklenen sorumlulukları yerine getirmediği gerekçesini sunarak 8 müzakere faslının GKRY'nin Gümrük Birliğine dahil edilmesiyile ilgili ek protokolün uygulanması koşulu ile askıya almıştır (Ercan, 2021). Benzer gerekçeleri sunarak GKRY 6 faslı bloke etmiştir (Demir, 2014). Bu konuya ilişkin AB komisyon başkanı Barroso (Aras ve Akdoğan, 2017):

"Türkiye, bütün kriterleri yerine getirmek zorundadır. Bu kriterlerden biri de AB üyesi ülkelerin hepsini tanımaktır." ifadesini kullanmıştır.

Böylelikle ilişkilerde ultimatomların ve güvensizliklerin hâkim olduğu bir ilişki dönemine geçilmişti. Bu ilişki döneminin en büyük gerekçesi AB tarafından GKRY üyeliğinin Türkiye tarafından diplomatik kabul edilmeyişi iken Türkiye cephesinde durum farklı algılanmaktaydı, zira Türkiye, mevzu bahsin ek protokolün gerekliliklerini yerine getirmekten kaynaklandığına inanmamakta, Türkiye'nin dış politikada uzun yıllardır hassas noktası Kıbrıs ile Türkiye'nin adaylık süreci için olumsuz bir gerekçe ortaya çıkartılabilmemiş, bir başka deyişle müzakerelerin durması için gerekli sebep türetilenmiş olduğuna dair bir güvensizlik yaşamaktaydı. Bu durum tam olarak böyle olmasa bile Türkiye cephesinde hissedilen, durumun daha dini ve kültürel istemlerle ilişkili olduğuydu. Öyle ki dönemin başbakanı Erdoğan 2004'te birliğin dini öğelerden beslenmediğine, normatif bir çatı altında toplandığına, bu normatif çatı altında birleştirici ve iş birliğine açık tavra dair umudunu şu sözlerle ifade etmişti (Sunar, 2013, s.434):

"Bazı çevreler, 11 Eylül'ü "medeniyetler ve dinler savaşının habercisi olarak göstermeye çalışmaktadır. Türkiye AB'yle bütünleşmesini tamamladığında, tüm dünya Doğu ile Batının, Hristiyanlık ile Müslümanlığın bir arada ahenk içinde var olabileceğini görecektir."

Bu umut dönemin iktidarını birliğe katılma motivasyonu ve ülkede topyekün bir değişim istemi ile bir dizi reforma sürüklemişti, AK Parti için ülkedeki laik reflekse karşılık gördüğü güvencelerden biri de zaten o normatif birlikti, keza o normların karşısına yerleşen güvenlik ihtiyacı ve devletçi laik reflekslerin karşısına konumlandığı bir siyasi propaganda ile iktidara gelmişti. Erdoğan'ın yaşadığı ya da o şekilde yorumladığı hayal kırıklığı çok geçmeden 2005'te cümlelerine şu şekilde yansımıştı (Sunar, 2013, s.435):

"AB bir Hristiyan kulübü değildir, olmamalıdır. Biz AB'yi başından beri bir değerler bütünü olarak gördük. Ancak Türkiye, AB'ye katılmadıkça, AB bir değerler bütünüdür denilemez. Biz, İslam kültürü ile demokrasi kültürünün Türkiye'de örneğini verdik. Batı dünyası ile İslam dünyası arasında Türkiye güzel bir köprü görevini oynayabilir. Bu gerçekleşirse 1,5 milyarlık İslam dünyası ile Avrupa birleştirme imkanını yakalayabiliriz. Bu çok önemli bir fırsattır."

GKRY sorunu ilişkilere damgasını vururken TDP'de bir paradigma değişikliğine gidilen AK Parti Türkiye'si 2007'de AB'den istediği sonucu alamaması ile üyelik sürecindeki hevesini kaybetmiş, dış politikasını çeşitlendirme yoluna gitmişti. Bu çeşitlendirme Osmanlı mirası coğrafyalar ile organik bağı tekrar inşa etmek saiki de taşımaktaydı, bu doğrultuda Kafkasya, balkanlar, Kuzey Afrika, Orta Doğu ile ilişkiler canlandırılmaya başlandı. Böylelikle sağ partilerin Avrupa'da güçlenmesi, GKRY ve Fransa'nın vetoları, Almanya tarafından çözüm olarak sunulan "imtiyazlık ortaklık" önerilerinin Türkiye'de oluşturduğu güvensizlik ile dış politikada AB üyeliğinin eskisi kadar önemsenmemesi gibi bir dizi değişken ilişkilerin daha mesafeli olmasına sebebiyet vermiştir, bu durağanlık Orta Doğuda yaşanan Arap Baharı ve Türkiye'de yaşanan darbe girişimi ile ilişkilere dahil olan bir dizi yeni gündeme, böylelikle de yerini gerilim hattına bırakmıştır.

4. Türk Dış Politikasında Paradigma Değişimi

"Türk Dış Politikasında Paradigma Değişimi" başlıklı bu bölümde Türk dış politikası sınırlı bir ölçüde ele alınacaktır, zira makalenin konusu itibari ile odaklanılan husus AK Parti dönemi Türk dış politikası olacaktır.

Dolayısıyla çalışmada Türkiye'nin genel dış politikasının tarihsel incelemesi amaçlanmamıştır. Çalışmada Türkiye'nin AB ile ilişkilerinde terör konusunun etkisini daha iyi anlamak için AK Parti döneminde Türkiye'nin dış politikasının kendine özgü dinamikleri ortaya konacaktır. Böylece bu bölümde Türkiye'nin dış politikasının temel özellikleri ve dinamikleri hakkında da analiz yapılması öngörülmektedir. Prensipl olarak bu bölümde AK Parti döneminin dış politikasındaki paradigma değişikliği akabinde terör konusu ve sınır ötesi operasyonlarla bağlantısı hasebiyle Türkiye'nin AK Parti dönemi Ortadoğu politikası ele alınacaktır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana, Türk dış politikası genel olarak statüko yönelimi ve Batıcılık/Batı bağları ile karakterize edilmiştir. Statüko yönelimi, mevcut sınırları ve dengeleri korumak olarak tanımlanabilir. Batıcılık ise Türk dış politikasının ikinci temel özelliği olarak, herhangi bir coğrafi bölgeye değil batı ekonomisine, bilimine ve medeniyetine vurgu yapmaktadır.

Özal ile başlayan dış politika değişiminin AK Parti iktidarı ile hem iç hem de dış politikada ivme kazandığını ve sürece yeni boyutlar kattığını söylemek yanlış olmayacaktır. Pek çok uzman, AK Parti'nin 2002'de iktidara gelmesiyle dış politikanın odak noktasının değiştiği konusunda hemfikirlerdir. 2000'li yıllara kadar klasik Türk dış politikası statükocu, tabiri caizse edilgen tek boyutluluk ve Batıcılıkla karakterize edilirken, AK Parti hükümeti proaktif ve çok boyutlu dış politika yönelimini benimsemiştir. Mevcut dış politika yönelimi, özellikle dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu tarafından açıklanan stratejik derinlik kavramına dayanmaktadır. Ayrıca stratejik derinlik nosyonu ile Kemalist diplomatik gelenekten ve güvenlik odaklı dış politikadan kopulmuştur. Murinson, Davutoğlu yönetimindeki Türk dış politikasını incelerken ağırlıklı olarak yumuşak güç diplomasisi, komşularla sıfır sorun politikası, merkez devlet, örnek ülke, proaktif dış politika ve neo-Osmanlılık gibi kavramları kullanmaktadır (Murinson, 2012).

Stratejik derinlikte dini, kültürel ve tarihi kimlik ve yumuşak güç vurgulanmaktadır. Bu kavram altında Türkiye, yumuşak güç diplomasisi yoluyla komşularıyla "sıfır sorun politikası" doktrini aracılığıyla bölgesel istikrarı inşa ederek, kendisini Avrupa ile Kuzeydoğu arasında merkezi bir devlet olarak konumlandırmaya çalışmaktadır. Dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, bir basın toplantısında Türkiye'nin tarihi ve coğrafi kimliğini bulduğunu, tüm küresel ve bölgesel aktörlerle dengeli bir ilişki kurmak ve tüm bölgesel aktörlerle daha güçlü ekonomik ilişkiler için çaba sarf edildiğini söylemiştir. Türkiye'nin bu çok boyutlu ve proaktif dış politika yönelimini sürdürürken Batı ile iyi ilişkilerini tehlikeye atmaktan da kaçınması gerektiğini belirtmiştir.

"Evet, önceliğimiz AB ama bu, Orta Doğu'yu, Balkanlar'ı ve Kafkasya'yı gözden çıkaracağımız anlamına gelmiyor" (Timurtaş, 2012). Diyerek aslında batıya entegre olma üzerinden şekillendirilen dış politikanın artık çeşitliliklere yöneleceğini, Batıya bağımlı kalmayacağını altını çizmektedir. Özetle AK Parti'nin, özellikle Davutoğlu döneminde, 2009-2013 yılları arasındaki dış politika ilkeleri şu şekilde sınıflandırılabilir:

- Merkezi Devlet Doktrini
- Yaratıcı güç
- Çok boyutlu
- Proaktif
- Ekonomik liberalizm --> siyasi liberalizm
- Neo-Osmanlılık
- Sivilleşme

Yeni yüzyılda, 2000'li yılların hemen başlarında Türk dış politikasında

değişim yaşanmaya başlamıştır. Bu değişimi de en iyi açıklayan ilke ise dönemin dışişleri bakanı Ahmet Davutoğlu'nun sıklıkla kullandığı "özgürlük ve güvenlik dengesi" ilkesi olmuştur. Davutoğlu'na göre istikrar sadece güç ile sağlanamazdı. Barış ve istikrar ancak siyasi meşruiyete sahip olan ve özgürlüklere saygı gösteren hükümetlerle sağlanabilirdi (Bal, 2013). Bu düşüncelerle Ahmet Davutoğlu döneminde Türkiye, dış politikasında önemli bir paradigma değişimi yaşadı. "Stratejik Derinlik" adlı kitabıyla tanınan Ahmet Davutoğlu'nun etkisi altında, Türkiye daha aktif ve bölgesel bir dış politikayı hayata geçirmeye çalışmıştır. Bu dönemde Türkiye, "komşularla sıfır sorun" politikasını benimsendi ancak zaman içerisinde Arap Baharı ve bölgesel istikrarsızlıklar gibi bazı zorluklarla karşılaştı. Bilhassa Arap Baharı süreci ve bölgesel istikrarsızlıklar Türkiye'nin dış politikasını olumsuz etkilemiş ve birtakım sıkıntılar yaşanmasına neden olmuştur.

Son yıllarda, Türkiye'nin dış politikasında Suriye, Libya, Doğu Akdeniz gibi konularda artan gerilimler ve çeşitlenen uluslararası ilişkileri dikkat çekmektedir. Aynı zamanda da Türkiye, geleneksel Batı müttefikleriyle olan ilişkilerini sürdürürken, diğer taraftan Orta Doğu, Afrika ve Asya ile olan ilişkilerini güçlendirmeye çalışmaktadır. Ayrıca, Rusya ve Çin gibi güçlerle ilişkileri de önem kazanmış durumda olduğu ifade edilebilmektedir.

5. AK Parti Döneminde Türkiye'nin Orta Doğu Politikası: Yeniden Şekillendirme ve Zorluklar

2002 yılında meydana gelen iktidar değişikliği, Türkiye'nin Orta Doğu politikasında belirgin bir evrimi beraberinde getirmiştir. Bu dönemde, Türkiye yeni bir strateji benimseyerek bölgesel etkileşimlerini artırmaya odaklandı. Bu çalışmanın bu bölümünde, AK Parti döneminde uygulanan ve proaktif dış politikanın önemli bir yönü olan Türkiye'nin Ortadoğu politikası detaylı bir şekilde incelenecektir. Çünkü terörle mücadele ve askeri operasyonların siyasi motivasyonlarını anlamak için, AK Parti'nin Orta Doğu politikasının izlediği yolu bilmek kritik bir öneme sahiptir.

Türkiye'nin Ortadoğu ile ilişkileri, 2000'li yıllara kadar genellikle "güvenlik ve savunma" gibi yüksek siyaset konularıyla sınırlıydı. Ancak, bu durumda önemli bir değişim, 1990'lı yıllara dayanan ve 2000'li yılların başında daha belirgin hale gelen bir dönemde ortaya çıkmıştır. Türkiye, Körfez Savaşı'nda aktif bir rol oynadığı halde, savaş sonrasında ABD tarafından diplomatik anlamda ciddiye alınmamış ve aynı dönemde AB'de aday statüsünde değerlendirilmeyerek katılım başvurusu reddedilmiştir. Batı ile beklenen iş birliğini bulamayan Türkiye, daha sonra Ortadoğu politikasını yeniden düzenlemek adına Suriye ile imzalanan "Adana Mutabakatı" anlaşmasını başlatmıştır. 11 Eylül 2001 terör saldırıları sonrasında ABD'nin Ortadoğu'ya yönelik açıklamaları ve tutumları, Türkiye'yi olduğu kadar diğer Orta Doğu ülkelerini de endişelendirmiştir (Ercan, 2017). Bu dönemde Türkiye, bölgedeki sorunlarla baş etmenin, uzak durarak değil, aktif bir rol oynayarak mümkün olabileceğini anlamıştır. Bu bağlamda Türkiye, Ortadoğu'daki sorunlara çözüm getirme ve barışı teşvik etme politikasını benimsemeye başlamıştır. 2000'li yılların başından itibaren Türkiye Ortadoğu'ya yönelmiştir. Demir'e göre Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelmesini tetikleyen sebepleri şu şekilde sınıflandırmak mümkündür (Demir, 2014).

- Türkiye'nin üyelik sürecinin beklediğinden zayıf ilerlemesi. Türkiye'nin AB'ye olan inancının AB'nin bu konuda çifte standart politikası izlediği yönünde kırılması.
- Amerika'nın Irak'ı işgali ve bunun sonucunda Türkiye ile Amerika arasındaki güven bunalımı.
- ABD'de 2009 ekonomik krizi nedeniyle ekonomik çekiciliğinin

görece kaybı.

- İsrail-Filistin meselesi gibi çözülmemiş yeni ve eski meseleler.

- Tüm bölge halkının İsrail politikasına yönelik eleştirileri ve Türkiye'nin İsrail'e yönelik eleştirel tutumundaki lider tutumu

- Türk dış politikasındaki paradigma değişimi. Bu yeniden düzenlemenin güvenlik odaklı dış politika yerine kültüre ve ekonomiye özgü dış politikayı içermesi. (yumuşak güç, stratejik derinlik).

Bu bağlamda, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve bölgedeki Sovyet etkisinin ortadan kalkması, Türkiye'nin Ortadoğu politikasında temel bir dönemeç olmuştur. Bu süreç, yeni siyasi elitlerin sahneye çıkmasıyla birlikte, bölgede kaçınılmaz değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Recep Tayyip Erdoğan, Beşar Esad, Mahmud Abbas gibi lider figürlerin yükselmesi, bölgesel siyasi yeniden yapılanmanın önemli aktörleri haline gelmelerine sebep olmuştur. Türkiye'nin Ortadoğu politikasındaki evrim, sadece faaliyetlerde değil, aynı zamanda liderlerin kullanmış olduğu söylemlerde de belirgin hale gelmiştir. Özellikle, "iş birliği, entegrasyon, kalkınma, ortaklık" gibi terimlerin öne çıkması, Türkiye'nin bölgedeki stratejik hedeflerinde gözlemlenen yeni bir yaklaşımın yansımasıdır. Bu değişimlerin, bölgedeki Türk siyasetçilerinin açıklamalarına nasıl yansıdığı da önemli bir analiz konusudur. Türkiye'nin bölgedeki önemli bir sorun çözücü oyuncu haline gelmesi, bu değişimlerin etkili bir şekilde iletişimle birleştirilmesi ve bölgesel diplomasiye yönelik net ve yapıcı bir tavır benimsemesiyle mümkün olmuştur. Bu durum ise Türkiye'nin bölgesel dinamiklere aktif bir şekilde müdahil olma ve çözüm odaklı bir liderlik sergileme kapasitesini vurgulamaktadır.

AK Parti hükümeti döneminde proaktif bir politika izleyen Türkiye, Ortadoğu'daki yeni siyasi düzende önemli bir rol kazandı. Ankara, bölgesel istikrarın gelişmesine katkıda bulunmaya başladı ve aynı zamanda Ortadoğu çatışmasında arabuluculuk görevi üstlendi. Türkiye'nin jeopolitik konumu ve kültürel benzerliklerinden kaynaklanan etkisi, Arap dünyasındaki Türk etkisini artırdı. Türkiye, "sıfır sorun politikası" ile ilgili olarak, farklı devletlerle iş birliği seçenekleri aramış ve böylece bölgedeki dış ilişkilerini daha da geliştirmiştir. Ayrıca Türkiye'nin Batı ile İslam dünyası arasındaki arabulucu rolünü destekleyerek İslam İş birliği Teşkilatı'ndaki (İİT) konumunu güçlendirdiği söylenebilir. Türkiye'nin Ortadoğu'daki etkin rolü, özellikle güvenlik ve terör konularında stratejik bir önem arz etmektedir. Türkiye'nin bölgesel politikadaki aktif katılımı, sınırları içinde ve çevresindeki terör tehditleriyle başa çıkma, bölgesel istikrarı güçlendirme ve genel anlamda güvenlik dinamiklerine müdahale etme kapasitesini vurgulamaktadır. Bu bağlamda, Türkiye'nin Orta Doğu'da üstlendiği rol, bölgesel güvenlik zorluklarına karşı etkili bir yanıt verme amacını taşımaktadır.

Arap Baharı Aralık 2010'da Arap bölgesindeki iktidardaki otoriter rejimlere ve toplumsal yapılara karşı bir dizi protesto, ayaklanma ve devrimdir. Bu hareket Tunus'ta bir devrimle başladı. Terimin başlangıçta olumlu çağrışımları vardı: İnsanlar, ilgili ülkelerde insan hakları durumunun iyileşmesini ve demokratikleşmeyi umuyordu. Ancak beklenilenin aksine günümüze kadar devam eden bir çatışma ve kaos dönemi başlatacağı. Arap Baharı, Türkiye'nin dış politikasının neo-Osmanlılık ve komşu ülkelerle sıfır sorun politikası gibi stratejilerle şekillendiği bir dönemde dış politika parametrelerinde değişikliğe neden olmuştur. Özellikle sıfır sorun politikası çerçevesinde komşularıyla barış ve refah içinde olan bölge, savaş alanına dönmüştü. Arap Baharı, küresel ekonomi açısından da son derece önemli gelişmelere sahne oldu. Rejimlerin güç kaybetmesinin sadece bölgesel değil, küresel etkileri de oldu. Arap Baharı tüm bu özellikleriyle uluslararası siyasetin pek çok alanında çok sayıda veri ve analiz üretilmesini gerektirmiştir. Bu noktada nedensellik ve sonuçlar açısından Türk dış politikasının Arap Baharı söylemi oldukça

önemlidir.

Türk hükümeti, Arap ayaklanmaları dalgası karşısında hazırlıksız ve şaşkıncı derecede sakindi. Nitekim Türkiye başlangıçta Tunus ve Mısır'daki siyasi protestoları demokrasi ve barış adına desteklemiş ve bu ülkeleri demokratikleştirmek için siyasi reformların gerekliliğini vurgulamıştır (Duran ve Özdemir, 2011). Örneğin Mısır konusunda Erdoğan, Mısır'da göstericiler ile ordu arasındaki anlaşmazlığın barışçıl yollarla çözülmesi gerektiğini vurgulamış, hatta Mısır'da laik bir devlet kurulmasını umduğunu da beyan etmiştir (Gözen, 2011). Diğer yandan Suriye'de şiddetin patlak vermesi, Ortadoğu'ya yönelik Türk dış politikası için en büyük ikilem ve tehlikeydi. Uzun ortak sınırları nedeniyle, Suriye ayaklanmalarının Arap Baharı'nın Türkiye'nin dış politikası için ana meydan okuması olduğunu ve bu nedenle Suriye'deki her krizin Türk siyasetini etkilediğini söylemek mümkündür. Suriye örneğinde "sıfır sorun" politikasını uygulamak, Türkiye'nin ekonomik bütünleşme ve istikrarlı bir komşuya olan ilgisi nedeniyle o kadar kolay olmayacaktı. Türkiye'nin bir ikilemden daha kurtulması kaçınılmazdı. Türkiye, ekonomik bağlarının kopma olasılığını düşünmek zorundaydı. Bir başka olası bozulma, mülteci dalgasıydı. Ayrıca Türk hükümeti, PKK ve terör konusu açısından da Suriye'deki siyasi istikrarsızlığı bir tehdit olarak görmekteydi. Böylelikle aslında Türkiye'nin 2016 sonrası dış politikasındaki değişimin bir paradigma değişiminden ziyade konjonktürel bir değişim olduğunu söylemek mümkündür, zira Türkiye bölgede aktif olma motivasyonunu kaybetmemiş sadece bu konuda enstrümanlarını koşullara göre yeniden düzenlemiştir. Neo-Osmanlılık ile bölgede tarihsel bağlamda kurduğu organik ilişkiler ile lider ülke, merkez ülke olmayı hedefleyen Türkiye bölgedeki vekalet savaşları ve iç çatışmalarda üstlendiği rol itibarı ile merkez ülke olma saikinden vazgeçmemiştir. Daha reel politik ve ofansif bir dış politikaya yöneldiği iddiaları ise devam eden sivil diplomasi, kültürel ilişkiler ve ekonomik ilişkileri açıklamada yetersiz kalmaktadır, zira Türkiye askeri operasyon yaptığı bölgelerde güvenli bir toplulu inşası için STK'lar ve devletin yardım kuruluşları ile aktif çalışmalarına devam etmektedir. Komşularla sıfır sorun gibi bir politikanın Suriye gibi Irak gibi iç çatışması yüksek ülkelerle gerçekleştirilmesi mümkün değildir, keza komşunun kendisi sıfır sorundan çok uzakta bir iç bunalıma sahiptir.

6. Terör Sorunu ve Türkiye'nin Sınır Dışı Operasyonları

Terör kavramının tanımlanması öncelikli olarak bir kavram karmaşasının çözülmesinde büyük bir öneme sahiptir. Terör ve terörizm terimlerinin anlamlandırılmasında yaşanan karmaşa özellikle gerilla savaşı kavramı ile sıkça karıştırılmasıyla ortaya çıkan bir sorunsalı içermektedir (Kaya, 2023a). Bu nedenle terörizm ve gerilla savaşı arasındaki ayrımın netleştirilmesi Türkiye'nin terör sorunuyla başa çıkma stratejilerini geliştirmek ve uygulamak açısından önemlidir. Mutabık kalınmış genel bir terör tanımının olmayışı, silahlı örgütsel yapıların amaçlarını meşrulaştırmak ve onaylatmak politik güdülenmesi ile başvurduğu terör tanımından kaçınma hususu, terörün devletler tarafından devlet dışı aktörlere atıfta bulunmak için kullandığı bir kavram olmasına yol açmıştır (Beşe, 2002; Kaya, 2023b). PKK terör örgütü gibi yapıda etnik unsurları barındıran politik hedefli örgütlerin hukuksal ve psikolojik avantaj gayesi ile eylemlerini terörizmden ziyade ulusal kurtuluş hareketi olarak tanımlamaya gayret ettikleri herkeşce bilinen bir gerçektir. Diğer yandan teröre alternatif kullandıkları gerilla kimlikleri uluslararası hukukun gerillaya tanıdığı savaşan statüsüne dayanarak yaptıkları terörizme hukuki bir çerçeve kazandırma gayesidir (Akutay ve Ateş, 2013). Pek tabii bu gayretin arkasında hukuki zemin kazanmamış bir terörizme, devletlerin

güvenlik açısından pragmatik önlemler alma serbestisi kazanma isteğinin önüne geçme güdüsü de yatmaktadır, zira terörleşmiş bir örgütlenme gayri insani bir konuma gelmekte, sempatisini ve ulus içi/uluslararası politik, ekonomik aldığı desteğin hukuki ve vicdani meşruiyetini kaybetmektedir. Bu bağlamda terör ve gerilla statüsü arasındaki farkın netleştirilmesi PKK terör örgütünün eylemlerinin terör karakteristiği taşıdığı tezini kanıtlamak için önemlidir. PKK kendini ulusal bir gerilla hareketi olarak tanımlamasına karşın Türkiye Cumhuriyeti için PKK tanımı çok farklıdır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin iç hukukunda düzenlenen 3713 Sayılı Terörle Mücadele Kanunu (TMK)'nın 1. maddesi terörü şu şekilde tanımlamaktadır (Terörle Mücadele Kanunu, 1991):

“Terör; cebir ve şiddet kullanarak; baskı, korkutma, yıldırma, sindirme ve tehdit yöntemlerinden birisiyle, anayasada belirtilen cumhuriyetin niteliklerini, siyasi, hukuki, sosyal, laik, ekonomik düzeni değiştirmek, devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünü bozmak, Türk devletinin ve cumhuriyetin varlığını tehlikeye düşürmek, devlet otoritesini zaafa uğratmak veya yıkmak veya ele geçirmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, devletin iç ve dış güvenliğini, kamu düzenini veya genel sağlığı bozmak amacıyla bir örgüte mensup kişi veya kişilerce girişilecek her türlü suç teşkil eden eylemlerdir.”

Terörün Fransız ihtilaline ve Sovyet devrimine dayanan politik güdülenme doğrultusundaki nitelikleri, siyasi değişim ve mücadele unsurlarını içinde barındıran karakteristiği bu kavram karmaşasının başlıca nedenlerindedir. Bu kavram karmaşasında boğulmadan sentezlenmiş genel bir tanımı refere ederek terörü, meşru veya insani görebileceğimiz silahlı herhangi bir mücadeleden ayıran unsurun hedef kitlesi olduğunu söylemek mümkündür. Bu doğrultuda Akutay ve Ateş (2013, s.115)'e göre terör:

“Gizli ya da yarı gizli birey, grup ya da devlet aktörleri tarafından, kişisel, kriminal ya da politik sebeplerle, korku ve endişe kaynağı olan tekrarlanmış şiddet eylemleridir. Suikastlar hariç olmak üzere, bu eylemlerin doğrudan hedefleri, asıl mağdurları değildir... Teröristler, doğrudan mağdur ve hedef kitle arasında tehdit ve şiddet üzerine kurulu bir iletişim süreci oluşturmak isterler... Yıldırma, zorlama ya da propaganda amaçlarından hangisine ulaşmak isteniyorsa; buna uygun olarak hedef kitle terörün, taleplerin veya ilginin odağı haline getirilir.”

Terör tanımı ile Akutay ve Ateş'in terörizmi devlet dışı aktörlerle özdeşleştirmedeği görülmektedir. Özellikle Anglo-Amerikan perspektifinde birçok terörizm tanımı, terör eylemlerini “askeri olmayan gruplarca sivillere ve askeri personele” yönlendirilen eylemler olarak tanımlayarak, terörizmi resmi ve yasal oluşumların dışında tutmaya yönelik bir yaklaşım benimsemiştir. Bu, terörizmin genellikle devletlerle bağlantısı olmayan, sivil ve askeri hedeflere karşı düzenlenen saldırılar olarak algılanmasını vurgulamaktadır.

BM Genel Kurulu'nun 40/61 sayılı kararına göre ise terör, “masum insanların hayatına son veren, temel hak ve özgürlükleri tehlikeye atan, kişinin şeref ve haysiyetini ciddi şekilde ihlal eden eylemlerdir.” (Birleşmiş Milletler, 1998). BM Genel Kurulu tarafından teşekkül edilmiş Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun terörizm tanımı ise şu şekildedir: “*Hedef toplumdaki söz konusu toplumu saldırganların politik amaçlarını karşılamaya zorlamak için korku ve endişe yaratmaya yönelik şiddet kullanma veya kullandırma tehdidinde bulunur*” (Birleşmiş Milletler Antlaşması, 1945). Bu tanıma göre terörizm, sadece şiddet içeren bir eylem olarak değil, aynı zamanda toplumda korku ve endişe yaratma amaçlı bir strateji olarak da ele alınmaktadır. Teröristlerin politik amaçlarına ulaşmak için toplumda kargaşa ve kaos yaratma niyeti, bu tanımda vurgulanmaktadır. Ayrıca, terör eylemlerinin temel hak ve özgürlükleri tehlikeye atan, masum insanların yaşamına son veren ve bireyin şerefini ihlal eden bir nitelik taşıdığı

vurgulanarak, terörizmin ahlaki ve hukuki boyutlarına da dikkat çekilmektedir. Diğer yandan bu tanım, terörizmin sadece fiziksel zararlarla sınırlı olmadığını, aynı zamanda toplumsal, psikolojik ve hukuki etkileri de içeren karmaşık bir olgu olduğunu ifade etmektedir.

Bu tanımlarda dikkat edilmesi gereken husus, terörizm eylemlerinin hedeflerinin asıl mağdurlar olmayışıdır. Terörü diğer silahlı mücadelelerden ayıran en önemli nitelik terörün korku amaçlı sivilleri hedef almasıdır. PKK ise tarihinde sayısızca sivil yönelik yaptığı silahlı eylemlerle bilinen bir örgüt olarak bu tanıma uymaktadır. PKK'nın ilk eylemi olan 29 Temmuz 1979'da, Bucak Aşireti liderlerinden AP milletvekili Celal Bucak'a Urfa'nın Silvan ilçesine bağlı bir köyde suikast girişimi bile bunu kanıtlar niteliktedir. Terörist başı Öcalan'ın kendi tanımlamasına göre terör “*insanları korkuyla yönetmek amacıyla uygulanan şiddettir*” (Akutay ve Ateş, 2013, s.120). Bu tanım ile PKK'nın gerçekleştirmiş olduğu köy baskınları, sivil katliamlar, canlı bombalar gibi sayısız eylemler bağdaştırıldığında PKK terör örgütünün bir terör örgütü olduğu terörist başı Öcalan'ın yaptığı tanımın da terör niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır [Bu makalenin konusuna temas etmesine karşın aynı derecede önem taşımaması hasebiyle bu makalede PKK'nın eylemlerine ve PKK'nın tarihçesine değinilmeyecektir.].

Terör örgütü PKK'nın politik güdülenmelerinin temelinde etnik unsurları kullanması ve dört mevcut ülkenin sınırlarını kapsayan bir devlet tahayyülü ortaya koyması sebebiyle, PKK terör örgütü ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki siyasal, askeri sorun sınır ötesi bir niteliktedir. Suriye-Irak-İran ve Türkiye'nin sınırlarını ortak tehdit eden bu sorun Iraktaki ve akabinde Suriye'deki siyasal bütünlüğün bozulması sebebiyle daha da büyük bir tehdit haline gelmiştir. Son kertede “Failed State” olarak adlandırabileceğimiz Suriye ve Irak terörün yuvası haline gelmiş ve önem alabilecek, iş birliğine gidilebilecek bir devletin noksanlığı devletleri kendi önlemlerini alma zorunluluğuna itmektedir. Türkiye'nin sınır dışı operasyonları terör yuvasının başlangıcı olarak kabul edebileceğimiz Kuzey İrağa yönelik çeşitli operasyonların gerçekleştiği 1983 yılına kadar dayanmaktadır. Sonrasında da Türkiye 1999 yılına kadar çeşitli aralıklarla ikili anlaşmalardan doğan sıcak takip hakkı ve meşru müdafaa hakkı kapsamında sınır dışı operasyonlara devam etmiştir (Akutay ve Ateş, 2013). Arap Baharına müteakip patlak veren Suriye iç savaşının çıkması ile birlikte Kuzey Irak tehdidine Suriye sınırı da eklenmiştir. Bu bağlamda Türkiye sınır güvenliğini korumak gayesi ile terör örgütü olarak tanıdığı DAESH ve PKK'nın Suriye'deki yapılanması olan PYD, YPG'ye karşı bir dizi sınır dışı operasyon düzenlemiştir. Son olarak Türkiye İdlib'de yaşanan olaylar karşısında Bahar Kalkanı Harekâtı başlatmıştır. Bu askeri operasyonlar ile Türkiye İdlib, Cerablus, El-Bab, Azez, Rasulayn, Tel Abyad gibi şehirler Türk ordusunun müttefiki ÖSO kontrolüne geçirilmiştir. Hala küçük çaplı operasyonlar bölgede devam etmektedir. Bu operasyonlar ışığında Türkiye özellikle Batı menşeli birçok eleştirinin, bazen de mesnetsiz iddiaların muhatabı olmuştur. Böylelikle Türkiye'nin sınır dışı operasyonlarında tuttuğu hukuki zemin ihtiyacı hiç olmadığı kadar artmaktadır. BM'nin kurulduğu konjonktür devlet dışı aktörler ile ilgili yasal düzenlemeye ihtiyaç duyulmayan koşullara sahip olması sebebiyle BM'nin yasal düzenlemesinde refere aktör devlettir. Böylelikle meşru müdafaa tanımı ise silahlı saldırıyı devlet arası düzeyde öngörmektedir. Terörü kapsayan meşru müdafaa tanımı ise Nikaragua Davası kararları ve 11 Eylül olayları sonrasında devlet dışı aktörlerin tehdidi ile ihtiyaç hasıl olması üzerine çıkmıştır. Bu bağlamda silahlı saldırının devlet dışı aktörlerce de kullanabileceği, devletin güvenliğini tehdit eden unsurların yalnızca devlet aktörü ile gerçekleşmeyeceği ortaya çıkmıştır. Böylelikle Türkiye sınır dışı askeri operasyonları için kuvvet kullanmaya ilişkin hukuki zemini üyesi olduğu BM'nin meşru müdafaa

hakkını düzenleyen kararın istisna hali olan 51. Maddesinden almaktadır. Türkiye siyasal ilgili kararın BM güvenlik konseyine bildirim şartını çiğnediğine dair eleştirilere ise meşru müdafaa koşullarının aciliyeti ilkesine dayanarak cevap vermekte, BM güvenlik konseyi tarafından herhangi bir kınama almaması da, hatta bu kınama teklifinin bizzat ABD ve Rusya tarafından veto edilmesi bu prosedürler ile ilgili Türkiye siyasalının tezini doğrulamaktadır (Habertürk, 2019). Daha özel bir yorum yapacak olursak, kendilerinin çok daha yetersiz argümanlar ile sınır dışı operasyonlarının var olduğu bir tariheye sahip olup Türkiye'ye kınama vermeleri, kendi sınır dışı politikalarını etkileyecek bir argümanın varlığına evrilmesini kaçınılmaz kılacaktır, zira ABD ve Rusya belirli politik güdülerle bölgede vekalet savaşlarını yürüten aktörlerdir, hatta ABD'nin bölgedeki DAES tehdidine karşı terör örgütü PYD/YPG ile organik bir bağı bulunduğu herkesçe malum bir gerçektir.

7. Terörle Mücadele ve Askeri Operasyonların Türkiye-AB İlişkilerine Etkisi

Terörle mücadele ve askeri operasyonlar, Türkiye-AB ilişkilerini karmaşık bir bağlamda etkileyen önemli faktörlerdir. Türkiye, terörle mücadele kapsamında ulusal güvenliğini koruma ve sınırlarını güvence altına alma amacıyla çeşitli askeri operasyonlar düzenlemektedir. Ancak, bu operasyonlar beraberinde AB ile ilişkilerde çeşitli dinamikleri de tetiklemektedir. Türkiye'nin terörle mücadelede attığı adımlar, AB ile vize serbestisi, katılım müzakereleri ve ekonomik işbirliği gibi konularda görüş ayrılıklarına neden olabilmektedir. AB, terörle mücadelede kullanılan yöntemleri ve bu operasyonların insan haklarına etkilerini yakından izlemekte ve eleştirmektedir. Bu durum, Türkiye-AB ilişkilerinde zaman zaman gerilimlere yol açabilmektedir. Özellikle Suriye ve Irak gibi komşu bölgelerdeki terör tehditleri, Türkiye'nin askeri operasyonlarını tetikleyen önemli unsurlardır. Fakat Türkiye'nin Suriye ve Irak'ta gerçekleştirdiği sınır ötesi operasyonlar ve bu bölgelerde sahip olduğu askeri üstleri AB tarafından zaman zaman sert dille eleştirilmektedir.

AB, “İmtiyazlı Ortaklık” statüsü adı altında herhangi hak ve yetki sunulmadan iş birliğinden faydalanılmak istenilen Türkiye nezdinde güvensiz ve ikircikli bir tavır olarak yorumlanırken, AB tarafında ise bölgede güçlenen Erdoğan rejiminin artan devletçi, reel politik yaklaşımları bir tehdit unsuru olarak görülmektedir. Böylelikle AB ilişkileri belirli bir durağanlık seviyesinde sürerken, Arap baharı ve onun kaçınılmaz sonuçlarından biri olan mülteci krizi Türkiye ve AB'yi ilişkileri tekrar canlandırmak ve mecburi masaya oturmak konusunda teşvik etmiştir, zira mülteci krizi başta Avrupa ve Türkiye olmak üzere küresel bir sorundur ve bu noktada bir iş birliği zaruridir. Avrupa için en büyük sorunun artan düzensiz göç dalgası olması ve bu düzensiz göç dalgasında sınırda tampon görevini üstlenecek bir Türkiye Avrupa için kaçınılmaz bir iş birliğine işaret etmektedir. Böylelikle Türkiye mülteci krizinde AB nezdinde kilit oyuncu haline gelmiştir. İlişkiler bu kilit rol ışığında tekrar kurulmaya başlanmış, Aralık 2013'te Geri Kabul Anlaşması imzalanmış ve 18 Mart 2016 tarihinde Ortak eylem planı hazırlanmıştır. İlişkileri tekrar canlandırması ve devletlerin dünyanın ortak sorunu ile alakalı iş birliğine girişmesi için bir fırsat olan Geri Kabul Anlaşması doğrultusunda Türkiye, Suriyeli mültecilerin AB'ye kaçak yollar ile girmesini engelleme görevi üstlenecek, AB ise bu iş birliğinde, mültecilerin yaşam koşullarını arttırmak ve Türkiye'nin mülteci sorununu tek başına göğüslemesinin önüne geçilmesi amacı ile 6 milyar Euro değerinde ödeme görevini yerine getirecekti, lakin işler gene Türkiye'nin istediği gibi gitmedi ve AB taahhüt ettiği 6 milyar Euro payından yalnızca 179 milyonunu ödemişti. Avrupa Türkiye'nin çok önemli bir görev üstlendiğini ve Türkiye devleti ile

işbirliğine yanaşmamanın verilen sözlerin tutulmamasının Avrupa'nın zararına olacağına farkındaydı, öyle ki Juncker Kasım 2016'da Türkiye'nin 3 Milyondan fazla mülteciyi misafir ettiğini bu nedenle Avrupa'nın göç konusunda Türkiye'ye ders vermektan vazgeçmesi gerektiğini dile getirmişti (Euronews, 2016), lakin Avrupa Türkiye ile işbirliği yapmak bir yana ilişkileri daha da gerekecek adımlar atmaya devam etmekte veya bu adımları önleyici bir siyasi birlik kur(a)mamaktaydı. Buna en büyük örneklerden biri Geri kabul anlaşması ile gündeme gelen vize serbestisi hususu ve bu hususta AB'nin takındığı tavrıdır, zira vize muafiyeti gibi bir konuda bile terörle mücadele konusu gündeme gelmiştir. Öyle ki Juncker Temmuz 2016'da Türkiye ile AB arasındaki vize muafiyeti gerçekleştirilmesini terörle mücadele kanununun öngördüğü sorumlulukların yerine getirilmesi şartını vurgulamıştır. Türkiye ise vize muafiyeti uygulaması gerçekleştirilmeden geri kabul anlaşmasının uygulanmasının zor olacağı kanaatindedir (Çelik ve Şemşit, 2020). Değınildiğı üzere vize muafiyeti hususu ilişkilerdeki güvensizliğı bir daha ortaya koymuş, Avrupa'nın her mevzuu terörle mücadele konusuna getirmesi ve bu konuda Türkiye devletinin güvenlik ihtiyacını ve menfaatlerini hiçe sayması gerilimli ilişkinin temelini oluşturmaktadır. Avrupa'nın kendi kanlı tarihine bakmadan sürekli tekrar politik bir mevzu olarak masaya koyduğu Ermeni soykırımı ve Kıbrıs mevzusundaki ısrarcı tavrı, Türkiye nezdinde Avrupa'yı Türkiye devleti menfaati için iş birliğı yapılması gereken bir birlik olmaktan uzak tutmaktadır. Bu süre zarfında bir diğeri gerilim hattı olarak Türkiye'de gerçekleşen 15 Temmuz darbe girişimi karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye'nin güncel bir diğeri iç-dış sorunu terör yapılanması olarak tanımlanan FETÖ (Fethullahçı Terör Örgütü) paralel yapılanmasıdır. Fethullahçı terör örgütü beraberinde birçok güvenlik sorununu içinde barındıran bir mevzu olması sebebiyle hem Türkiye'nin bir iş sorunu hem de örgütsel yapının birçok ekonomik-politik dış kaynaktan beslenmesi, PKK terör örgütü ile olan kripto bağlantısı ve Türkiye devletinin kendi kaderini tayin etme hakkına uyguladığı dış bağlantılı gaspı sebebiyle dışsal bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'nin her terörle mücadele konusunda yaşadığı nihai sonuç olan AB ile ilişkilerin gerilmesi, FETÖ terör örgütü ile mücadele kapsamında uygulanan girişimlerde de kendini göstermiştir. Her ne kadar başlangıçta AB tarafından, sivil iradede, seçilmiş hükümetten ve demokratik kurumlardan yana olunduğı beyan edilmişse de de facto yansması görülmemiştir, zira Türkiye'nin FETÖ ile mücadele kapsamında bütün girişimleri muhtemel olarak darbe girişiminin kınanmasından daha sert bir dil ile kınanmıştır. AB Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikaları Yüksek temsilcisi ve Avrupa Komisyonunun Komşular ve Genişlemeden sorumlu komiserinin darbe sonrası gerçekleştirdiğı ortak ilk beyanı dahi bunu kanıtlar niteliktedir, zira dünya siyasal tarihinde benzeri görülmemiş bir sivil direniş ve verilmiş 251 şehidin acısının tazeliğı ile Türkiye AB tarafından, darbe girişiminin kısa bir kınanması akabinde, demokrasiye ve anayasal düzene dönüşe ilişkin uyarıların muhatabı olmuştur. Hukuk'un üstünlüğü ile ilgili dersini daha ilk açıklamasında dahi es geçmeyen AB, Türkiye Devleti'nin Suçluların geri verilmesi çağrısında hukuki iş birliğine yanaşmamış, hatta OHAL kapsamındaki yargı süreçlerine politik kereden aleyhte dahil olmuştur. AB'nin demokrasi ile ilgili büyük bir mücadele fakat aynı zamanda travma yaşayan Türkiye ile empatiye yanaşmayıp, sonrasında gerçekleşecek girişimlerle ilgili darbecilere karşı geliştirdiğı empati Türkiye nezdinde, AB'nin menfaatleri doğrultusunda geliştirdiğı çifte standartlı tavrına karşı bir güvensizliğe daha sebebiyet verecek niteliktedir. OHAL kapsamında gözaltı kararları ve medya kuruluşlarına yapılan müdahalelere karşı kaygısını dile getiren Avrupa'nın, Türkiye'nin 251 vatandaşının şehit olması ile neticelenen darbe girişimi ve beraberinde ortaya çıkan

FETÖ'nün devlet içindeki yapılanmasının oluşturduğu sonuçlar ile ilgili taşıdığı kaygıya ortak olmaması, AB ve Türkiye'nin iş birliği yapma noktasında kaygılarının ortak olmadığı tezini güçlendirmektedir. Benzer şekilde askeriye içindeki tasfiyeler akabinde NATO ve AB'nin muhataplarının kalmadığı noktadaki endişeleri (Ercan, 2021) böylelikle Türkiye devletinden ziyade cuntacı ordu mensuplarını muhatap görmeleri darbe girişimi ve FETÖ yapılanmasının arkasında Batı'nın olduğuna dair tezlerin kamuoyunda ses bulmaya başlamasına sebebiyet vermiştir. Diğer yandan FETÖ terör örgütü ile mücadele kapsamında gerçekleştirilen her türlü girişim AB tarafından destek bulmadığı gibi AB ülkelerinin darbecilere kapısını açması ve sığınmaları kabul etmesi Türkiye nezdinde bir diğer güven kırıklığı olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki dönemin AB bakanı Ömer Çelik Yunanistan'ın darbeci sığınmacıları kabul etmesini bir ülke için en büyük utanç olarak değerlendirmiştir (TRT Haber, 2018). Demokrasi normunun yegâne sahiplenicisi pozisyonunda olan AB'nin Türkiye demokrasisini ortadan kaldırma suçu istinat edilen sığınmacılara kapısını açması, kendini normların koruyucusu olarak gören AB ve üye ülkeleri için de bir utanç olarak tarihe geçtiğini söylemek çok da yanlış olmayacaktır. Ayrıca Avrupa medyasının dili ve söylemleri oluşturduğu kamuoyu da gerilimi tımandıran konulardan bir diğeridir. Bu duruma en güzel örneklerden biri Der Spiegel'de yer alan haberlerde üzerinden zaman geçmesine rağmen darbe ile ilgili oluşturulan haber metinlerinde darbenin arkasında kimin olduğunun bilinmediğinin yazılmasıdır ("BND zweifelt", 2016). Böylelikle FETÖ'nün lobi faaliyetlerinin en önemli ayaklarından birinin Avrupa olduğu ve buna halen devam etmesine müsaade edildiği geçeceği gün yüzüne çıkmaktadır.

Türkiye siyasalı tarafından da benzer sert söylemler ile gerilen ilişkiler Türkiye'nin FETÖ'den arındırılan ordunun daha da güçlenmesi ve sınır ötesi operasyonlara girişmesi ile Avrupalı devletlerce kullanılan benzer medya ve siyasi dil, ilişkilerde gerilimin daha da artmasına sebebiyet vermiştir. Avrupalı devletlerce YPG/PYD'ye karşı, DAES ile mücadelesi öne sürülerek ılımlı bir tavır gösterilmesi menfaatler kesiştiğinde terör örgütlerine bile gösterilen ılımlı tavrın meşru ve birçok yapılamada ortaklıkları bulunan Türkiye devletine gösterilmemesi, Türkiye tarafınca güveninin tekrar tesis edilmesinin önüne geçmektedir. Özellikle NATO yapılanması ile ortak güvenlik birliği içinde buldukları Türkiye'ye karşı terör ile mücadelede iş birliği gösterilmemesi Türkiye'nin AB'ye karşı takındığı tavır sertleştirmekte ilişkileri sorgulamaya sevk etmektedir. İlgili askeri operasyonlara karşı AB ve üye devletlerin tutumu gene eleştirel bir eğilimde olmuştur. Buna örnek olarak Avrupa Parlamentosu'na hitaben yaptığı konuşmada Federica Mogherini, Zeytin Dalı Operasyonu'nu DAES ile girilen mücadeleyi zayıflatan ve de Afrin'de yaşayan sivilleri hedef aldığı iddiası ile kaygılandırıcı bir gelişme olarak değerlendirmiştir (Avrupa Birliği Dış İlişkiler Hizmet Birimi, 2018). AB'nin, Türkiye'nin güvenlik endişeleri ile ilgili ortak kaygı gütmeyeceği artık aşikâr olmuş bir gerçekliktir, lakin sivillerin hedef alındığına dair mesnetsiz iddiaları, AB'nin politik bir güdülenme ile Türkiye aleyhinde propaganda yaptığına dair endişeleri oluşturmaktadır. Avrupa Parlamentosu da Afrin Operasyonu ile ilgili benzer eleştirileri sunmuştur (Avrupa Parlamentosu, 2018). AB'nin güncel bir gündem olan Osman Kavala mevzusundaki tutumu da benzer bir çizgide seyretmektedir. Böylelikle ilişkilerdeki temel dinamiğin terör ile mücadele ve AB'nin bu mücadele kapsamında gösterdiği aba altından hukuk sopası çevresinde geliştiğini söylemek mümkündür. Her ne kadar mecburi iş birlikleri olsa da AB-Türkiye ilişkisi er ya da geç bir güvenlik tehdidi ve bu tehdidin müdafaası noktasında tıkanmaktadır. Türkiye'nin güvenlik eksenli her türlü yaklaşımı AB nezdinde bir kınama ve üyelik tehdidi ile karşılanmaktadır. İlişkilerde geçici canlanmalar, iniş çıkışlar olsa bile gündem dönüp dolaşıp terör ile

mücadele konusuna gelmektedir.

Türkiye, bölgesel terör tehditleri ve örgütlerle mücadele etme çabalarıyla ön planda olan bir ülkedir. Ancak, Türkiye'nin terörle mücadele stratejileri, zaman zaman AB ülkeleri ve kurumlarıyla gerginliklere yol açmaktadır. Türkiye, terörle mücadele stratejisinin merkezine PKK ve FETÖ gibi örgütleri ile mücadeleyi yerleştirmiştir. Bu strateji doğrultusunda Türkiye PYD, YPG ve PKK'nın silahlı saldırılarına ve FETÖ'nün 2016'daki darbe girişimine karşı sert önlemler alınmıştır. Ancak, AB'nin PKK'yı terör örgütü olarak tanıma konusundaki ağırlığı, Türkiye ile AB arasında görüş ayrılıklarına sebep olmaktadır.

Ayrıca Türkiye, Suriye ve Irak'taki terör örgütleriyle mücadele adına askeri operasyonlar düzenlemektedir. Özellikle Fırat Kalkanı, Zeytin Dalı ve Barış Pınarı Harekâtları, Türkiye'nin terörle mücadele stratejilerini yansıtmaktadır. Ancak, AB, bu operasyonlara dair tutumunu eleştiri ve endişelerle dile getirmekte, sivil kayıplar ve insani sorumluluklar konusunda Türkiye'yi sıkça sert dille eleştirmektedir. Zira AB, Türkiye'nin terörle mücadelesinde insan hakları ve demokratik standartlara uyum konusunda endişelerini dile getirmektedir. Bu doğrultuda tutuklamalar, basın özgürlüğüne müdahale ve sıkıyönetim uygulamaları, hak ve özgürlükler ihlal edildiği iddiası ile AB tarafından eleştirilmektedir. Zaman zaman eleştirilerin dozunu artıran AB, Türkiye'nin AB üyeliği müzakereleri ve vize serbestisi konularında ilerleme kaydetmesi, terörle mücadeledeki politikaların AB normlarına uyumlu olmasına bağlı olduğunu ileri sürerek ilişkilerin gerilmesine ve hatta kopma noktasına gelmesine neden olmaktadır.

Türkiye, AB ile olan ilişkilerinde sadece eleştiri değil, aynı zamanda AB'nin Türkiye'nin terörle mücadelesine daha etkin bir destek sağlamasını beklemektedir. Türkiye'nin temel argümanına göre, Türkiye'nin bölgesel güvenliği arttıkça, AB'nin de bu güvenlikten pay alacağı yöndedir. Zira Türkiye'nin terörle mücadeledeki başarıları, AB'nin genel güvenlik ve istikrarına olumlu bir katkı sağlaması kaçınılmazdır. Bu çerçevede, Türkiye, terörle mücadelesinde AB'nin daha proaktif bir rol üstlenmesini, bilgi ve istihbarat paylaşımında daha etkili olmasını, ortak operasyonlara katkıda bulunmasını beklemektedir. Türkiye'nin tezine göre, bölgesel terörle mücadeledeki başarılar, AB'nin sınırlarını da daha etkili bir biçimde koruyacak ve ortak güvenlik çıkarlarına hizmet edecektir. Ayrıca Türkiye'nin bu beklentisi, AB'nin Türkiye'yi sadece eleştirmek yerine, ortak bir güvenlik çerçevesinde işbirliğine daha fazla odaklanmasını içermektedir. Türkiye, AB ile daha yakın bir iş birliği içinde olduğunda, terörle mücadelede daha etkili bir strateji izleyebilecek ve bölgesel istikrara daha fazla katkı sağlayacaktır.

8. Sonuç

AB ile ilişkiler, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş doktrinlerinden biri olan Batıcılık sebebiyle yarım asrı aşkın bir tarihe sahip ve bu haliyle elzemliğini muhafaza etmiş bir konumdur. Osmanlı'nın son dönemlerine kadar dayandırılabilen çağdaşlaşma misyonunun temel tezahürlerinden biri olarak görülen AB ile bütünleşme, Türk siyasal tarihinde daima temel gündem olmuştur. Ankara Anlaşması ve Gümrük birliği ile kurumsal statü kazanan AB-Türkiye ilişkileri Helsinki zirvesi, akabinde 2002'de gerçekleşen Kopenhag zirvesi ve tam üyelik müzakerelerinin başlaması ile yeni bir boyut kazanmıştır. Bu kazanılan yeni boyut GKRY'nin adanın tek temsilcisi olarak üye yapılmasını takip eden gerilimlere kadar sürecektir.

Karşılıklı bağımlılıklar sebebiyle asla tamamen yok edilemeyen, lakin daima inişli çıkışlı bir seyirde ilerleyen AB-Türkiye ilişkileri farklı gerekçelerle zaman zaman sorunları bünyesinde barındırmıştır. Bu gerekçelerin başında Türkiye'nin GKRY'ye limanlarını açmak istemediği

dönem gösterilmektedir. Türkiye nezdinde ise bu hadise AB'nin Kıbrıs'ı bir bütün olarak üye kabul etmemesi ve vaadini yerine getirmeyerek Kuzey Kıbrıs üzerindeki izolasyonu kaldırmaması etrafında ele alınmaktadır. Böylelikle AB'nin çifte standart uyguladığı ve güven inşa etmek yerine güvensizlik oluşturduğu Türkiye siyasalınca konuşulmaya başlanmıştır. Türkiye ile tam üyelik müzakerelerinin öngörülen şekilde ilerlememesinin pek tabii tek nedeni Kıbrıs sorunu değildir. Bu noktada Türkiye'nin nüfusunun niceliksel büyüklüğü, entegrasyonda ortaya çıkabilecek yapısal sorunları ve istikrarsız bölgelere olan sınır teması, AB'nin genişleme kapasitesi ve hazmetme kapasitesi, genişleme yorgunluğu gibi bir dizi neden sunulabilmektedir, lakin aslında paravan olarak sunulan dönemsel bir sürü sorunun temelinde Türkiye'nin ulusal kimliğe, ekonomik bağımsızlığa, ulusal egemenliğe ve üniter devlet yapısına olan bağlılığı ve bu bağlılıkları ile AB'nin Türkiye'yi yönetilemez bir ülke olarak değerlendirerek tehdit olarak algılaması yatmaktadır. Bu tehdit algısı ise kendini terör ile mücadele sorunu ile açmaz hale getirmektedir. Bütün çalışmalarda AB-Türkiye ilişkileri, ilişkilerdeki kilometre taşları üzerinden bir tarihsel okumaya özne olmaktadır, lakin asıl üzerinde durulması gereken husus kırılmış taşlarda gizlidir, bir başka deyişle metodolojik olarak tersten bir tarih okuması ile ilişkilerin gerildiği dönemlerin ortak noktası ele alınmalıdır. Bu ele alma bizlere ilişkilerin gerildiği noktalarda güncel gündem paravanların arkasında yatan terörle mücadele hususuna ışık tutacaktır. AK Parti hükümetinin iktidara gelmesi ile, ilk dönemlerinde girişilen reform hareketleri ve ilişkilerde erişilen en yüksek aşamaya rağmen bir sonuç alınamaması bunun en güzel göstergelerinden biridir.

AB müktesebatına uyumda ve Kopenhag kriterlerinde AB tarafınca Türkiye'ye yüklenen ödevlerden biri de terör ile mücadeledir. Hukuki birçok reform paketini hayata geçiren AK Parti teröre daima bir parantez açmıştır. Bu parantezlerden bazıları; Terörle mücadele kapsamında her türlü propaganda değil yalnızca terör yöntemlerini başvurmaya özendirilecek şekilde örgütle ilgili propaganda yapmak eylemini cezai yaptırımına uygun hale getirmiştir. “İdeolojik ya da anarşik eylemler” nedeniyle hüküm giyenleri kapsayan milletvekili seçilme yasağı, sadece “terör eylemlerine” katılanlarla sınırlandırılmıştır (Özdemir, 2015). Böylelikle her ne kadar demokratikleşme ve insan hakları noktasında ciddi adımlar atılmış olsa da teröre daima bir istisna hali konulmaya devam edilmiştir. Diğer yandan AB'nin devam eden süreçte de her ne kadar mülteci krizi ile Türkiye'yle tekrar masaya oturmak zorunda kalsa da Gezi olayları, 15 Temmuz Darbe girişimi ve sonrasında askeri operasyonlara karşı geliştirdiği tutum, kullandığı medya dili ve siyasi dil daima aynı eğilimde olmuştur. İmtiyazlı Ortaklık gibi fikirlerin ortaya atılması ise bu güvensizlik atmosferini Türkiye tarafınca güçlendirmiştir. AB ve üye devletlerin menfaati söz konusu olduğunda masaya oturulup mevzu bahis olan Türkiye'nin menfaati olunca verilen sözlerin tutulmaması, vize muafiyetinde ve geri kabul anlaşmasında olduğu gibi, bu güvensizlik ilişkisini bir ilişki karakteristiği haline getirmektedir. Avrupa'nın bu güvensiz tavrı Türkiye'yi dış politikasında yeni arayışlar içerisine itmiş, dış politikasını çeşitlendiren Türkiye bölgesel bir güç olarak ortaya çıkma yolunda ilerlemektedir. Bu bağlamda önemli bölgesel aktör olan Türkiye AB'nin küresel aktör ve bölgesel güç olma yönündeki gayelerinde önemli bir partner olarak mı görüleceği yoksa AB'nin bölgesel güç olma yolundaki saikleri için, bölgesel güç olma potansiyelindeki Türkiye, bir tehdit olarak mı algılanacağı temel tartışma eksenini oluşturmaktadır. Aslında Türkiye'nin güvenlik talebi gerçekten AB'nin beyan ettiği gibi demokrasi, özgürlük, insan hakları noktasında normatif eksikliklere sebep olduğu için mi AB tarafında endişe yaratmaktadır, yoksa siyasal bütünlüğü sağlam, güçlü bir Türkiye AB'nin menfaatleri ile çelişmekte midir? Bu ikili açmazların cevabını bugünden vermek zor gözükmemektedir, lakin AB'nin DAES ile

mücadele etmesi adı altında PYD/YPG'ye gösterdiği ılımlı tavrın yarısını, ekonomik ortağı, bölgesel partneri ve enerji gibi bir çok alanda jeopolitik mecbur olduğu meşru devlet olan Türkiye'ye göstermemesi bu problematiklere olumlu bir cevap vermeyi zorlaştırmaktadır.

Dış politika vatandaşların menfaatlerinin ülkeler arası gözetildiği alanlardan biridir. Türkiye devletinin pozitif hakkının temeli olan güvenlik menfaatlerini bir dış politika konusu haline getirmesi ise gayet doğal bir süreçtir. İş birliğinin, savaşmaktan daha kalıcı, garanti bir güç oluşturduğu tezi ve deneyimi üzerine kurulan AB yapısının, önemli partnerlerinden biri olan Türkiye ile iş birliğini diğer bütün örgütlerden ve lobilerden daha önemli görmesi bu çıkmaza muhakkak bir açılım yaşatacaktır. Diğer taraftan AB Türkiye üzerindeki ikircikli tavrında bir değişim göstermezse kısa vadede ilişkilerin bu dar boğazdan çıkmasının zor olduğunu söylemek mümkündür. Bu ikircikli tavra örnek olarak mülteci krizinde sorumluluğu Türkiye'ye verip Türkiye'nin bu mülteci krizi ile daha kökten bir mücadele alanı olarak bölgenin güvenliğini sağlaması, bölgenin yeniden inşa edilip mültecilerin topraklarına geri gönderilmesi ile ilgili yapılan her türlü girişimi kınaması verilebilir. Diğer yandan ilişkilerin tam kopma noktasına gelmesi de söz konusu değildir, zira Türkiye hem küresel hem bölgesel olarak AB'ye, AB de aynı şekilde hem bölgesel hem de küresel olarak Türkiye'ye muhtaçtır, lakin bir önceki bölümde de belirtildiği üzere AB; Türkiye'yi çıkarlarından bağımsız iş birliği içinde bulunabileceği, yönetmekten ziyade, sadece ekonomik değil, siyasal olarak da faydalanabileceği bir partner olarak görmediği ve bu doğrultuda Türkiye'nin güvenlik endişelerini anlayıp benimsemediği müddetçe, Türkiye ise AB'nin görmek istediği ılımlı iradeyi göstermediği, Avrupalı kimliğine entegre hareket etmediği müddetçe ilişkiler kısa vadede, terör geriliminin üstünde bir retorik ile iyileşecek gibi gözükmemektedir.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Veri, Murat Ercan ve Serra Namlu Çamlıbel tarafından toplanmıştır. Analiz, Murat Ercan tarafından gerçekleştirilmiştir. Literatür taraması, Murat Ercan ve Serra Namlu Çamlıbel tarafından yapılmıştır. Sonuç ve tartışma bölümü yazarlar tarafından ortak olarak yazılmıştır.

Çatışma Beyanı

Çalışmada yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Akutay, S. S. ve Ateş, D. (2013). Türkiye'nin sınır ötesi operasyonlarının hukuki çerçevesi. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3, 109-146.
- Aras, İ. ve Akdoğan, M. (2017). Avrupa Komisyonu başkanlarının Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileriyle ilgili söylemleri: Barroso ve Juncker dönemleri. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*. 15(3), 194-219.
- Avrupa Dış İlişkiler Hizmet Birimi. (2016). https://eeas.europa.eu/headquarters/headquartershomepage/7283/statement-high-representativevice-presidentfederica-mogherini-andcom-missioner-johannes-hahn_en (Erişim Tarihi: 09.12.2022).
- Avrupa Dış İlişkiler Hizmet Birimi. (2017). https://eeas.europa.eu/headquarters/headquartershomepage/29890/statement-federica-mogherini-and-johan-nes-hahn-year-after-coupattempt-turkey_en (Erişim Tarihi: 09.12.2022).
- Avrupa Dış İlişkiler Hizmet Birimi. (2018). <https://eeas.europa.eu/headquarters/headquartershomepage/39509/speech-high-representativevice-president-federica-mogherini-european-parliament>

- plenary_en (Erişim Tarihi: 20.12.2022).
- Avrupa Parlamentosu. (2017). <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P8-TA-20170306+0+DOC+PDF+V0//EN> (Erişim Tarihi: 20.12.2022).
- Avrupa Parlamentosu. (2018). <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=%2F%2FEP%2F%2FTEXT%2BMOTION%2BP8-RC-2018-0082%2B0%2BDOC%2BXML%2BV0%2F%2FEN&language=EN> (Erişim Tarihi: 20.12.2022).
- Bal, A. (2013). *Türkiye dış politikası: ilkeler, aktörler, uygulamalar*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Beşe, E. (2002). *Terörizm, Avrupa Birliği ve insan hakları*. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- BND zweifelt an Güdens Verantwortung für Putschversuch. (2017). *Der Spiegel*. <https://www.spiegel.de/politik/ausland/tuerkei-putschversuch-laut-bnd-chef-wohl-nur-vorwand-fuer-radikalen-kurs-erdogans-a-1139271.html>
- Birleşmiş Milletler Antlaşması (1945). <https://paylasim.ombudsman.gov.tr/dokuman/document/mevzuat/6535501-Birlesmis-Milletler-Antlasmasi.pdf>
- Çelik, D. Ş. ve Şemşit, S. (2020). Türkiye – Avrupa Birliği geri kabul anlaşmasının uygulanmasında Suriyelerin etkisi ve rolü. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (TBMM 100. Yıl Özel Sayısı), 66-84.
- Demir, İ. (2014). *Türkiye'nin dış politikası: yeni eğilimleri, yeni yönelimleri, yeni yaklaşımları*. İstanbul: Dora.
- Duran, H. ve Özdemir, Ç. (2011). Türk Dış Politikasına yansımalarıyla Arap Baharı. *Akademik İncelemeler Dergisi*. 7(2), 181-198.
- Ercan, M. (2021). *Batılı ülkelerin dış politikalarında Türk ve İslam karşıtlığının yansımaları*. İstanbul: Efe Akademi Yayınları.
- Ercan, M. (2017). Avrupa Birliği'nde yükselen sağ ve ırkçı politikalar: 21. yüzyıl barış projesinin sonunu mu getiriyor? *Akademik Bakış Dergisi*, 61, 42-58.
- Gözen, R. (2011). Türkiye ve Arap Baharı: değişimi açıklamak ve anlamak. *Adam Akademi*. 2, 1-25.
- Habertürk. (2019). *Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde Türkiye'yi kinama oylamasına veto*. <https://www.haberturk.com/birlesmis-milletler-guvenlik-konseyi-nde-turkiyeyi-kinama-oylamasına-veto-2529865> (Erişim Tarihi: 20.12.2022)
- Kaya, B. (2013). *Türkiye-AB müzakere süreci*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Kaya, B. (2023). *21. yüzyıl dünyasında küresel terörizm sorunsalı: terörizmin uluslararası bir sorun haline dönüşmesi*. İstanbul: Efe Akademi Yayınları.
- Kaya, B. (2023). *İnsanlığa karşı suçlarda terör ve terörizm sorunsalı*. İstanbul: Efe Akademi Yayınları.
- Kaya, B. (2012). *3 Ekim 2005 müzakere süreci*. İstanbul: Nobel Yayınevi.
- Murinson, A. (2012). Turkish foreign policy in the twenty-first century. Von The Begin-Sadat Center For Strategic Studies. <https://besacenter.org/mideast-security-and-policystudies/turkish-foreign-policy-in-the-twenty-first-century-3-2>
- Özdemir, H. ve Çiflikçi, A. (2015). Avrupa Birliği (AB)'ne üyelik sürecinde Türkiye'de hukuk devletinin dönüşümü: Helsinki Zirvesi'nden günümüze iç hukukta yapılan düzenlemeler üzerine. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(1), 123-144.
- Sunar, B. (2013). Adalet ve Kalkınma Partisi'nin dış politika söyleminde temalar: Türkiye bülteni üzerine bir inceleme. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi*, 18(3), 431-454.
- T.C. Dış İşleri Bakanlığı. (2022). https://www.ab.gov.tr/turkiye-ab-iliskilerinin-tarihcesi_111.html (Erişim Tarihi: 12.10.2023).
- Terörle Mücadele Kanunu. (1991). *Resmî Gazete* (Sayı: 20843) <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=3713&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- Timurtaş, O. (2012). *Türk Dış Politikası öne çıkanlar*. Ankara: Ak Parti Gençlik Kolları Dış Politikası Dış İşleri Başkanlığı.
- TRT Haber. (2018). *AB Bakanı ve Başmüzakereci Çelik: "Bir ülke için olabilecek en utanç verici karar"*. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/ab-bakani-ve-basmuzakereci-celik-bir-ulke-icin-olabilecek-en-utanc-verici-karar-366811.html> (Erişim Tarihi: 08.12.2022).
- Yıldız, A. (2014). Türkiye Avrupa Birliği ilişkileri, D. D. Demir (Ed.), *Türkiye'nin Dış Politikası*, Bursa: Dora.



Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aruibfdergisi>



Sanat piyasasının görünmeyen krizleri

Invisible crises of the art market

İkbal Begüm Kösemen^{a*}

^a Dr. Öğretim Üyesi, Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İstanbul, Türkiye, begum.kosemen@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4997-508X

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 26 Nisan 2024

Kabul: 23 Mayıs 2024

Anahtar kelimeler:

Sanat Ekonomisi,
Sanat Nesnesi,
Sembolik Sermaye,
Covid-19,
Sanat Alanı Krizleri

Makale türü:

Derleme makale

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 26 April 2024

Accepted: 23 May 2024

Keywords:

Art Economy,
Art Object,
Symbolic Capital,
Covid-19,
Art Field's Crisis

Article type:

Review article

ÖZET

Çağdaş kapitalizmde sanat nesnesini ve onun değerlendirme mantığını anlamak ve ardından bu değerlendirme mekanizmalarının sanat alanının ve üreticisinin aşınmalarını nasıl görünmez kıldığına dair gözlemleri paylaşmak, bu çalışmanın en önemli amaçlarıdır. Bilindiği gibi, sanat çok geniş bir alanı kapsar ve her dalındaki dinamikler birbirinden oldukça farklı olabilmektedir. Bu nedenle sanat olarak ifade edilecek olan -son bölümdeki örnekler dışında- resim olacaktır. Yukarıda bahsedilen değerlendirme mekanizmalarının en rahat gözlemlenebildiği ve bu ölçüde sermayenin ilgisini de çekmiş alan çağdaş sanat olduğu için, çağdaş sanat çalışmanın odağı olacaktır. Çalışmanın bir diğer amacı da içinde bulunduğumuz krizler döneminde, sanat alanının görülmeyen, duyulmayan ve haliyle önemi anlaşılmayan sorunlarına ve bunların neoliberalizmin krizleriyle gösterdiği paralelliklere dikkat çekmektir.

ABSTRACT

The most important aims of this study are to understand the art object and its valuation logic in contemporary capitalism and then to share observations on how these valuation mechanisms make invisible the erosion of the art field and its producer. As it is known, art covers a very wide area and the dynamics in each branch can be quite different from each other. For this reason, what will be expressed as art - except for the examples in the last section - will be painting. Contemporary art determines the scope, as contemporary art is the field in which the above-mentioned valuation mechanisms can be observed most easily and which has attracted the attention of capital to this extent. Another aim of the study is to draw attention to the unseen, unheard and therefore understood problems of the art field in the current crisis period and the parallels these show with the crises of neoliberalism.

* Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: begumkosemen@gmail.com

Atıf / Citation: Kösemen, İ. B. (2024). Sanat piyasasının görünmeyen krizleri. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(1), 67-75. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1474113>

1. Giriş

Özellikle çağdaş sanat alanı sürekli yüksek fiyatlardaki satışlara konu olmasıyla gündemdedir. Müzayede evlerinde, dünyanın en zengin insanların genellikle ölmüş bir ressamın bir eserini almak için nasıl yarıştıkları bilinir. Dünyanın belli başlı yerlerinde yapılan sanat fuarlarında rekor satış rakamlarına imza atan galeriler tanınır. Alışverişe konu olan eserin hangi iş insanının koleksiyonundan geldiği ve hangi kurumun koleksiyonuna gittiği haber olur ancak sanat üreticilerinin giderek nasıl güvencesiz hale getirildiği görülmez. Bazı eserler olağanüstü değerlenirken sanatçının ya da sanat emekçisinin emeği değer kaybeder. Bu ilişkiye konu olan nesnenin değerini belirleyenler bizzat, içinde yer aldıkları kapitalist sistemin göz alıcı, parıltılı bir dünyası olduğu için olmalı ki, piyasa, nesneyi üreten ya da nesnenin üretildiği üretim koşullarına adeta kördür. Dünyada en yüksek fiyata satılmış olan sanat eseri Leonardo da Vinci'nin Salvator Mundi'sidir. Eserin mülkiyeti 2017'de 450 milyon \$ karşılığında, Rus bir oligarktan Suudi bir iş adamına geçmiştir. Yaşayan ressamalarda ise rekor Jasper Johns'un Bayrak (Flag) adlı çalışmasıdır. 2010'da sanatçının komisyoncusunun oğlu tarafından, Amerikalı bir hedge fon yöneticisi ve beyzbol kulübü sahibine 110 milyon \$'a satılmıştır (Galambosova ve Ganbold, 2022). Sanat piyasasının satışlarının 2022'de 67,8 milyar \$'a ulaşmış olması tahmin edilmektedir (McAndrew, 2023). Ayrıca farklı gelir kaynakları (bireyler, şirketler ve diğerleri) tarafından kullanılan medya hakları, ticari satışlar, biletler ve sponsorluklar göz önüne alındığında global sanat piyasasının büyüklüğü, %31,4'lük bir artışla 2022'de 441,02 milyar \$'dan 2023'te 579,52 milyar \$'a yükseldiği ifade edilmektedir (The Business Research Company, 2023). Bu "etkileyici" rakamları piyasanın büyüklüğünü tahayyül etmek için ortaya koyuyorum. Sanat piyasası büyüktür büyük olmasına ancak büyüklüğünün niceliksel değişimlerden ziyade niteliğinden ileri geldiğini düşünüyorum. Niteliği ise piyasaya konu olan nesneden ve o nesneden anlıyor olmanın bilgisinin yaydığı soyluluktan kaynaklanır. O halde bu nesneyi biraz incelemekte fayda vardır.

2. Sanat Nesnesi Nedir?

Sanat nesnesinin kapitalist çağda artık bir meta olduğu, metalaştığı iddia edilmektedir. Marksist analizde, meta her şeyden öte, bizim dışımızda bir nesnedir ve taşıdığı özellikleriyle insan ihtiyaçlarını gideren bir şeydir. İhtiyaçları gideren şeyin "yararlı" olduğu kabul edilir ve şeyin yararlılığı ise onu kullanım değeri haline getirir. Maddenin kullanım değeri, ancak kullanım ya da tüketim yoluyla gerçekleşir. Yararlı nesnelere niceliğini ölçmek için kullanılan ölçüler birbirinden farklıdır. Bunun nedeni, kısmen ölçülecek nesnelere niteliklerindeki farklılıklardan, kısmen de alışkanlıklardan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla nesnelere yararları da görelidir. Maddelerin değişim değeri ise, bir nicel ilişki olarak birbirleriyle değiştirilen farklı türden kullanım değerlerindeki oran olarak zamana ve yere göre durmadan değişen bir ilişkiyi ifade ederken değişim değeri olarak meta, hiç kullanım değeri içermez. Bu yolla, yani metaların kullanım değerleri dışarıda tutulduğunda, onların emek ürünleri olma özelliği ortaya çıkacaktır. Marx'a göre (Marx, 2011, s.50):

"Emek ürünü, kullanım değerinden soyutlarsak, aynı zamanda onu kullanım değeri yapan maddi öğelerden ve biçimlerden de soyutlanmış oluruz; artık o masa, ev, iplik ya da herhangi yararlı bir şey değildir. Maddi bir şey olarak varlığı, yok olmuştur. Ve artık kendisine, bir doğramacının, eğerinin ya da başka bir türden belirli bir üretici emeği ürünü olarak bakılamaz. Ürünlerin yararlı nitelikleri ile birlikte, hem bunlarda şekillenmiş çeşit çeşit emeğin yararlı niteliğini, hem de bu emeğin somut biçimlerini yok etmiş oluruz; hepsinde ortak olan başka bir şey kalmamıştır; hepsi de tek ve aynı tür emeğe, soyut insan emeğine indirgenmiştir".

Bununla beraber, metanın üretimi sırasında harcanmış olan insan emek gücü, onun meta değerini belirleyecektir. Değer, emek ürünlerinin üretimi için harcanan insan emeğinin maddi ifadesidir (Marx, 2011). O halde değer büyüklüğü nasıl belirlenecektir? Nasıl ölçülecektir? Metanın değeri, onda cisimleşen emek demek olduğuna göre, metanın değerini belirlemek için onun üretimi için harcanan emek gücünü ölçmek gerekmektedir. Bu, emek-zaman ölçütüdür. Emek-zaman ölçütü de hafta, gün, saat olarak ifade edilir (Marx, 2011). Bu çıkarım, eşit miktarda emek içeren ya da aynı sürede üretilebilen metaların değerinin de aynı olacağını anlatmaktadır.

Emek-zaman, emeğin üretkenliğindeki her değişimle birlikte değişir. Bu üretkenlik de çeşitli koşullar tarafından belirlenir: İşçilerin ortalama beceri düzeyi, bilimin durumu, onun pratikte uygulanma derecesi, üretimin toplumsal örgütlenmesi, üretim araçlarının boyutu ve etkililiği, fiziksel koşullar gibi. Mesela uygun mevsim koşulları, emeğin üretkenliğini etkileyebilmektedir. Genel olarak, "emeğin üretkenliği ne kadar büyükse, bir malın üretimi için gerekli emek zamanı o kadar kısa, o malda billurlaşan emek miktarı o kadar az ve değeri o kadar az olacaktır" ya da tam tersi. Yani bir metanın değeri, o metada maddeleşmiş emeğin miktarı ile doğru, üretkenliği ile ters orantılıdır (Marx, 2011).

Meta üretmek, öncelikle başkaları için kullanım değeri yani toplumsal kullanım değeri üretmeyi ve bunu da kullanım değerine sahip olacağı başka bir kimseye değişim yoluyla devretmeyi gerektirmektedir. Bir meta sahibi, metasını kendisi için yararlı olacak başka metalar ile değiştirmeye karar verdiğinde, değiştirmeye amaçladığı meta kendisi için kullanım değerine sahip değilken; söz konusu meta ona sahip olmayanlar için kullanım değeri taşımaktadır (Marx, 2011). Zaten Marx'a göre metalar bu nedenle el değiştirmek zorundadır. Metaları değiştirilebilir yapan şey, sahiplerinin bunları elden çıkarma konusundaki karşılıklı istekleridir (Marx, 2011). Dolayısıyla Marksist meta üretimi analizinin konusu onların değiştirilebilir olmasına dayanır. Metalar doğrudan değişim amacıyla üretildikleri takdirde meta olmaktadır. O halde bu nokta, sanat nesnesi üretimi ile meta üretimi arasındaki ilişkiyi aydınlatması açısından önemli bir yerdir. Zira sanat nesnesi salt metaya indirgenerek değerlendirilmemelidir. Böylesi indirgemeci bir yaklaşımla, sanat nesnesinin üretim dinamikleri gözden kaçırılacaktır. Belki şöyle ifade edilebilir: Sanat nesnesi sadece bir meta değildir, ancak günümüz toplumunda aynı zamanda bir meta olduğuna da hiç kuşku yoktur (Godbout, 2003). Demek ki burada günümüz toplumuna yön veren neoliberal kapitalist sistemin ve onun değerler sisteminin nesneyi metalaştırdığını düşünebiliriz. Sanat nesnesinin üretimine bakmak bize yardımcı olacaktır.

3. Sanat Nesnesi Nasıl ve Neden Üretilir?

Sanat nesnesinin üretiminden ve bu üretim için harcanan emekten söz edebilmek için öncelikle sanat nesnesinin diğer nesnelere farklı olduğunun kabul edilmesi gerekir. Baudrillard'ın dediği gibi, bir sandalyeyi (ya da bir et ürününü veya araba kaportası parçasını) sıradan –aynı özelliklerle farklı şekilde yinelenmiş- yapan şey, tüm diğer benzer ya da ufak tefek değişiklikler gösteren sandalyelerin seri bir şekilde üretildiği bağlamdır (Baudrillard, 2004). Oysa sanat -bazı istisnalar olsa da- seri üretim amacıyla üretilmez¹.

[¹ Bunun bazı istisnaları mevcuttur. Pop Art'ın en önemli temsilcisi Andy Warhol, seri üretimi ve seri üretim nesnelere kullanarak popüler kültür ve tüketim toplumu ilişkisine dair dolaylı eleştiri üretmiştir. İki tablo üreten bazı ressamlar da mevcuttur. Mesela Rauschenberg'in Factum I ve Factum II adlı tablolarının böyle olduğu iddia edilir (Baudrillard, 2004, s.122) ya da Edward Munch'un "Çığlık" adlı

tablosu dört adettir. (<https://aposto.com/s/ciglik-edvard-munch>) Neşet Günal'ın "Bağbozumu" adında ikiz tablosu Ankara Resim Heykel Müzesi ve Hacettepe Sanat Müzesi'nde sergilenmektedir. <https://www.milliyet.com.tr/gundem/ayni-ressam-ayni-tablo-iki-farkli-muzede-1569136>). Ancak Baudrillard'a göre, ressam birbirinin ikizi olan iki tablo ürettiği zaman bile bunların farklı şeyler olduklarını bilmektedir; zira bunlar iki ayrı zaman dilimi içinde üretilmiş nesnelere dir.]

Diğer farklılıklara gelince, sanatın her şeyden önce liriklik içeren bir görüş ya da seziş olduğuna inanılır (Corce, 2004). Sanat eseri; işlevsel, ahlâki ya da felsefi olma ya da yarar gözetme kaygısıyla yaratılmamalıdır. Yarar gözetici bir etkinlik daima bir hoşnutluk yaratmaya yani acıyı yok etmeye yöneliktir dolayısıyla kendi öz doğası bağlamında düşünüldüğünde sanat, yarar gözetken bir etkinlik olamaz (Croce, 2004). Sanatın ne bir ahlâk anlayışını düzeltmek gibi, ne de güzel/çirkin, iyi/kötü, zevk/acı veren şeklinde sınıflandırmalar yapmak gibi bir kaygısı vardır. Bunun yanı sıra eserde betimlenen figür, kişi için çok değerli ve güzel, eserin kendisi ise çok çirkin olabilir veya eser güzeldir, fakat betimlenen figür çirkin, iç karartıcı bir şey olabilir (Croce, 2004). Burada sanat eseri için önemli olan şey, Baudrillard'ın sandalye örneğinde yatmaktadır: "*Tuvalde taşınan sandalye, sıradanlığına son verilmiş bir nesne olmanın yanı sıra tuvali de sıradan bir nesne olmaktan çıkarılmaktadır*" (Baudrillard, 2004, s.127). İşte, tuvali sıradanlıktan kurtaran şey, sanatın kendine yeten varlığıdır ve bu kendine yeten varlığı sayesinde sanat eseri, daha çok kendiliğinden biçim alabilen ve kendi halinde olan salt şeye benzemektedir (Heidegger, 2004). Şeylerin içindeki cevher (madde) onları hem tutarlı, etkili ve özlü kılan hem de belirli duyuşsal baskı biçiminin kaynağı haline getirendir. Dolayısıyla sanat eserindeki şeye içkin unsur da açıkça kendisinden oluştuğu maddedir (Heidegger, 2004). Sanat nesnesini diğer nesnelere ayıran ve ona kalıcılık sağlayan bu madde, onu diğer nesnelere dünyasından ayırmaktadır. Diğer nesnelere sanat eserine özgü bu kendine yeterlikten yoksundur (Heidegger, 2004).

Kendine has bir yeterliği olan, kendinden menkul sanat nesnesi insanın ihtiyaçlarını karşılayış biçimi olarak da diğer -sıradan- nesnelere ayrılmaktadır. Sıradan nesnelere insanın maddi ihtiyaçlarına cevap vermek için yani onun yaşamsal ihtiyaçlarını doğrudan karşılamak için üretilirken, sanat nesnelere insanın maddi ihtiyaçlarının karşılıkları değil, manevi haz ihtiyaçlarını karşılamak için üretilirler.

Sanatın kendine yeten ve ona kalıcılık sağlayan gerçekliğini yaratan sanat üreticisinin imgeleminde eserini önceden tasarlamış olması, sanat nesnesini diğer canlıların içgüdüsel olarak yarattıkları ve bizde manevi haz uyandıran doğal "güzellik"lerden de ayırmaktadır. "*Bir balarısı peteğiyle birçok mimarı utandırır. Ama en kötü mimarı, en iyi balarısından ayırt eden şudur: Mimar yapısını gerçeklikte kurmadan önce imgeleminde kurar. Her emek sürecinin sonunda, emekçinin imgeleminde başlangıç halinde önceden var olan bir sonuç elde edilir*" (Marx ve Engels, 1995, s.125). Bu yüzden doğa bizi çok etkilese bile, doğada olagelmüş şeyler, yapılar için sanat nesnesi diyemeyiz. Sanatta, imgeleme, tasarlama ve yapım aşamaları, sanatçının üretim sürecine içkindir. Peki ya bu nesnenin değerlendirme süreci nasıl işlemektedir? Sanat nesnesinin fiyatının, onun üretim aşamalarına, üretilecek nesnenin maliyetine, üretim süresine, kullanılacak girdilerin çeşitliliğine vs. bağlı olduğu söylenebilir mi?

4. Resmin Üretilmesi ve Değerlenmesi Arasındaki İlişki(sizlik)

Bu son vurgunun daha belirgin hale gelmesinde fayda vardır; zira sanatın "üretimi" aşamasından söz edilmektedir. Sanat nesnesinin üretim ve dolaşım süreçlerindeki halleri aynı değildir. Sanat nesnesinin doğrudan

doğruya metaya indirgenmesine neden olan şey, dolaşım aşamasındaki sanat nesnesinin, üretim aşamasındaki nesnenin öntüne geçirilmiş olmasıdır. Sanat nesnesinin üretim aşaması ihmal edilmektedir. Bir başka deyişle, sanat nesnesinin dolaşım aşamasında konu olduğu ilişki ağları ve sanat nesnesinin sembolik değeri, onun üretim sürecini görünmez kılmaktadır. Marksist emek değer teorisine göre "değer, emek ürünlerinin üretimi için harcanan insan emeğinin maddi ifadesi" olduğuna göre, emeğin ressamın resmini üretirken harcadığı emeğin niceliğiyle, bunun değeri arasında bir ilişki kurulabilir mi?

Böyle bir ilişkiyi kurma çabası pek de anlamlı olmayacaktır. Zira iki ayrı işleyiş söz konusudur: Bunlardan biri resim olarak bir kullanım değeri olan bir sanat nesnesi üretimi sürecine ilişkindir; diğeri ise belli bir değişim değeri için dolaşıma sokulan resmin bir meta olarak değerlendirilmesi sürecine ilişkindir. Sanat nesnesi olan resmin, meta olan resmin değerlendirilme mekanizmasını açıklaması mümkün değildir. Sanat nesnesi olan resim için harcanmış emek-zaman ölçütü, onun değerlendirilme(k)me kriterlerine ışık tutmaz. Bunun dışında, "eşit nicelikte emek içeren ya da aynı sürede üretilebilen metaların değerleri aynıdır" önermesi de sanat nesnesi için geçerli değildir. Böylelikle konu, sanat nesnesi olunca, emek-değer teorisi doğrultusunda herhangi bir metaya indirgeme yaparak süreci kavrama çabası sonuçsuz kalmaktadır.

Bilindiği gibi, ürünler sadece değiştirilebilmek amacıyla ürettikleri zaman üretim maliyetleri, fiyatlarının anlamlı bir belirleyicisi olmaktadır (Kliman, 2006). Dolayısıyla, değişim amacıyla "üretilmemiş" bir sanat nesnesine görece olarak daha az veya daha çok fiyat biçilmesiyle üretim maliyetlerinin, üretim süresinin, girdilerinin bir ilişkisi olmadığı söylenebilir. Şayet böyle olsaydı, belli bir sanat eserinin neden 100 değil, 100 bin değil de, 100 milyon \$ ettiği açıklanabilir ya da bir diğer resme göre daha az fiyatlandırılan bir resimde üretim maliyetlerinin daha düşük olduğu türünden bir yorum yapılabilir. Ancak, bir sanat eserinin fiyatı nadiren eserin kendisiyle ilintilidir. Fiyat, ne kullanılan malzeme, ne işçilik, ne zorlukla ilintilidir (Shiner, 2010). Bunun yanı sıra, ne üretim süresi, ne teknolojik etkinlikler, ne de verimlilikteki artışlar eserin fiyatıyla ilişkilendirilemez. Öyle olsaydı, her bir resmini tamamlamak için kendini bir günün saatleriyle sınırlayan ve 1996'dan beri iki bin tane "gün tablosu" yapan (Thompson, 2011) Kawara²'nın tüm eserlerinin aynı fiyatta olabileceği söylenebilirdi.

[² Kawara, özellikle tablolarına belli bir tarihi atmosferi ünlüdür. "Apr. 22, 1967" ya da "Feb. 10, 1982" gibi. Bkz. <https://www.christies.com/artists/On-Kawara?lotavailability=All&sortBy=relevance>]

Bu durumda, bir sanat nesnesinin değerlendirilmesi sürecinde emek-değer teorisi geçerli değilse, ne geçerlidir? Bu soru özellikle çağdaş sanatı ilgilendiren bir soru. 1950'lerin sonlarından itibaren, yaşayan sanatçıların eserleri için kamuya açık satışların yapılmaya başlamasıyla (Thornton, 2012) çağdaş sanatın görünürlüğü artmıştır. Bununla beraber, bir estetik imge olarak sunulan sanat eseri de tıpkı bir fantasmagoria³ misali tartışılmaz, dokunulmaz, sorgulanmaz ve erişilmez bir konuma yerleşerek, sanatla ilgili her dal, yüce bir uğraş haline gelmiştir (Shiner, 2010). Lazzarato, bir sanat işinin değerinin onun için sarf edilen emekten ya da getirdiği faydadan değil, sanatçıyla kamu arasındaki ilişkide belirlendiğini ifade eder. Pek tabii ki burada "kamu" olarak tanımlanan topluluk da kültür otoritelerinin ve kültür endüstrisinin bir ürünüdür; kamu seyircidir; seyrederek işi gerçeğe taşır ve ona (esere) toplumsal değerini bahşeder (Lazzarato, 2017). Yani ona göre değeri yaratan ilişkilere ve bu ilişkide başrolü para oynar. Bu anlamda bir tablonun asli ve nihai bir değeri olmadığını, çünkü estetik değerinin paranın değerine göre değiştiğini savunur (Lazzarato, 2017). O zaman tablonun estetik değerine kaynaklık eden bu

ilişkilere (ağlar) ve tablonun sembolik değerine bakmakta fayda var.

[³ Hayalgücü gösterisi, üst üste hayali görüntüler, fantazmalar âlemi olarak tanımlanan fantasmagoria, Baudelaire'in kullandığı bir kavramdır. (Bkz. Charles Baudelaire, Modern Hayatın Ressamı, Çev. A. Berktaş, İletişim Yayınları, 2003)]

5. Sanatın Sembolik Değeri ve Birikimi

1911 yılında Leonardo da Vinci'nin ünlü Mona Lisa adlı eseri Paris'teki Louvre Müzesi'nden çalınmıştır. Bu olay ve ardından gelişen süreç, bir hırsızlık olayından çok sanatın anlamına ve değerine ilişkin çarpıcı bir örnek oluşturur. Çünkü dünyanın her yerinden insanlar “Mona Lisa'dan boş kalan yeri” görmek için Louvre Müzesi'ne akın etmeye başlamıştır. Yani yaşanan şey, bir sanat eseri orada olduğu için değil, tam aksine orada olmadığı için görmeye gitme durumudur (Leader, 2004). Eser, adeta yokluğuyla paha biçilmezliğini daha da gözler önüne sermesine oradadır. Nitekim bu boşluğun yarattığı talep, eser bulunduktan sonraki süreci de etkilemiştir. Mona Lisa bulunup, Louvre Müzesi'ne iade edilmeden adeta “turmeye çıkmıştır”: Önce İtalya'yı dolaşmış, ABD ve Japonya'da geçici sürelerle sergilenmiştir. Hatta esere gösterilen ilgi öylesine yoğun ki, ziyaretçilerin eser önünde bekleme süreleri dahi kısıtlanmıştır (Leader, 2004).

Yokluğunun dahi, varlığını pekiştirmişçesine meşru kıldığı böyle bir başka nesne var mıdır? Bu çarpıcı örnek, Thornton'un işaret ettiği gibi, bir düzlemde inanç ekonomisine göre biçimlenen sanat piyasasının işleyişiyle ilgilidir: Bu, “sanatçının kültürel anlamda önemine ve önemli olmaya devam edeceğine, eserin iyi bir eser olduğuna ve başkalarının [ona] verdikleri finansal desteği çekmeyeceklerine dair olan inanç”tır (Thornton, 2012). Yukarıda söz edildiği gibi, hangi resmin sadece bir “eser”, “şaheser” ya da “paha biçilemez” olduğuna karar vermek de bu inancın ve inancın pekiştirilmesi amacıyla birleşen bir ağın ürünüdür. Daha da önemlisi eserin değerini belirleyen de bu inanç ve bu ağın hâkimiyetidir.

Özellikle çağdaş sanatta, herhangi bir resmin “eser” olduğuna karar verenler ve eserin de ne pahada olduğunu belirleyenler, sanat piyasasını kontrol edenlerdir: Sanat simsarları, koleksiyoncular, müzayede evleri, galeriler, müzeler, küratörler, sanat eleştirmenleri, sanat ödülleri organizatörleri, sanat yayıncıları, yazarları vs. Yani eserin değerine karar verenler bu sayılanların birkaçını ya da çoğunu kontrol eden kapitalist girişimcilerdir. Bir ressamın ürettiği resmin değerini belirleyenler, çağdaş sanat piyasasının bu oyuncularındır. Belirlenen değer ise, sanatçının ününe ve tacir ile müstakbel alıcının statüsüne işaret eder (Thompson, 2011).

Resmin “değerli” olduğu konusunda anlaşmış olmak, söz konusu resmin – üreticisine, alıcısına ve satıcısına- statü sağlayacağına dair inançla mümkündür. Bu da resmin sembolik değeriyle ilintilidir. Baudrillard bunu imza ile ifade eder: “Söz konusu olan şey, yapının görülmesini değil, belli göstergeler sistemi içinde kime ait olduğunun anlaşılmasını ve değerlendirilmesini sağlayan karşıt anlamlara sahip gösterge (= imza) aracılığıyla kazandığı farklı değerdir” (Baudrillard, 2004). Benzer şekilde Lazzarato da imza, tekrar ve numaralandırmanın sanat işinin piyasaya girişi için koyulan koşullar olduklarına inanır ve sanatçının imza atarak eserini ticari bir nesne olarak tasdiklemiş olduğuna dikkat çeker (Lazzarato, 2017).

Buradan hareketle, çok önemli bir noktaya gelinmektedir. Daha önce sanat nesnesi olan resimle, meta olan resmin birbirlerinden farklı olduğu ifade edilmişti. Değişim değerinden ibaret bir meta olarak resme meta özelliğini veren, sembolize ettiği statüdür. Meta olan şey, resmin kendisinde değil, resmin sembolize ettiği “şey”dedir. Bu şey kimi zaman ayrıcalık, itibar, soyululuk; kimi zaman ünvan, şöhrat, ödül; kimi zaman da kalıcılık, ölümsüzlük nişaneleri olarak ortaya çıkmaktadır. Mona Lisa'dan

boş kalan yerin bile bir değişim ilişkisine konu olması, yine Mona Lisa'nın sembolize ettiği şeyde saklıdır. Onu meta haline getiren de bir resim olması değil, Leonardo da Vinci'nin Paris'teki Louvre Müzesi'nde asılı olan Mona Lisa'sı olmasıdır. Bu gibi kodlarla işaret ediliyor olmak bir sembolün yokluğunda dahi, meta olabileceğinin kanıtıdır.

Bunda, söz konusu edilen alanın sanat alanı olması da etkilidir. Çünkü bu durumda, Bourdieu'ye göre sanatın meşrulaştırıcı özelliği devreye girmektedir. Ona göre, sanatsal formlarla sanatın meşrulaştırıcı etkisi arasında hiyerarşik bir ilişki vardır ve resim – klasik müzik ve edebiyat-kutsanmış sanatların hâkim olduğu meşruluk bölgesinde yer almaktadır (Göker, 2007). Dolayısıyla çağdaş sanat piyasası, bu ilişki ağına erişenlere kutsanmış sanat nesnelere vaat etmektedir. Ayrıca, sembolik değere sahip bu kutsanmış sanat nesnelere dolaşımı sayesinde ki, “tanınmış olmanın sermayesi” olan sembolik sermaye bu nesnelere alıcısına, satıcısına ve dolaşımına aracılık eden tüm aktörlere yayılmaktadır.

Sanat nesnesinin eser -hatta şaheser- olduğuna karar vererek benimsetmeye çalışan kişi, sanat piyasasını düzenleyen ve denetleyen, sanat nesnesine geçerlik kazandırandır. Bourdieu'ye göre bu kişi şöyle açıklanabilir (Bourdieu, 2002, s.264):

“Savunduğu yazarı tanıtır benimsettirerek ona değer kazandırır: Yazara güvence olarak edindiği sembolik sermayeyi sunarak yaptının yayınlanmasını (kendi güvencesi altında, galerisinde veya tiyatrosunda vd.) sağlar ve böylelikle de onu benimseme çevrimine katar. Bu yolla yazar, giderek daha seçkin topluluklara ve daha değerli ve aranan (örneğin ressamların durumunda toplu sergiler, kişisel sergiler, saygın koleksiyonlar, müzeler) yerlere girer.”

Çağdaş sanat piyasasında bu görevi, bu alanı –ağı- oluşturarak, bu alana giriş ve çıkışı da denetleyen ve dolayısıyla alanın sembolik kodlarını da yerleştiren aktörler yapmaktadırlar. Örneğin bir sanatçı için Gagosian⁴ tarafından temsil edilmek büyük bir prestij olarak kabul edilmektedir. Dünyada etkili sanat satıcılarından biri olarak kabul edilen Gagosian'ın bir sanatçıyı temsil etmeye başlamasının, “eserlerin fiyatını yüzde elli oranında artırdığı” ifade edilmektedir (Thornton, 2012). Başka bir örnek olarak da çağdaş sanatçı Damien Hirst verilebilir. Hirst'ün Charles Saatchi tarafından sanat dünyasına tanıtıldıktan üç yıl sonra Turner Ödülü'nü almış olması Hirst'ü sanat piyasasının yıldızı, Saatchi'yi ise sanatçı kâşifi yapmıştır (Granet ve Lamour, 2010). Kurumların da bu ilişkide rolü olduğu çok açıktır. Mesela eser satışlarında MoMA'nın esere ilişkin talebe atır yapılması bile, eserin büyük bir itibarı olduğunu düşündürmektedir (Thompson, 2011).

[⁴ Larry Gagosian, sanat galerileri zinciri sahibi, ABD'li sanat simsarıdır.]

[⁵ New York'taki Modern Sanat Müzesi (The Museum of Modern Art).]

Görüldüğü gibi, eserden –ve onu hazırlayan süreçten- çok bazı semboller tarafından işaret ediliyor olmak sanat piyasası için daha mühimdir. MoMA tarafından talep edilmiş olmak ya da Turner Ödülü'nü almış olmak gibi sembolik kodlar, sanat nesnesinin değerinin ve aynı zamanda metalaştığının göstergeleridir. Dolayısıyla sanat eseri sadece simgelerden –imza, ona destek olan kurum, kim tarafından temsil edildiği veya kim tarafından satışa çıkarılmış olduğu gibi- ibaret görünmektedir. Çünkü bu süreçte üretimin berisindeki güçlere ve koşullara ait izler tamamen silinmiştir (Adorno, 1981). Dolayısıyla çalışmanın başında ifade edilen üretim süreci sanki yoktur, keza üretici ve sahip olduğu üretim koşulları da. Bu sembolik kodların geçerliğini kabul eden, benimseten ve bundan yarar sağlayanlar, aynı zamanda tanınmış olmanın sermayesi olan sembolik sermayenin sahipleridir. Çünkü bir sermaye türünün değeri, bu sermayenin kullanılabilmesi bir alanın varlığına bağlıdır (Bourdieu ve Wacquant, 2003). Bu kodların anlamlı olmayacağı bir alanda, bunlara sahip olmak da anlamlı olmayacaktır. Sanat alanında sanat nesnesine sahip

olmakla gelen ayrıcalık ve itibarın kendilerine sağlayacağı yararın farkında olanlar, bu sembolik kodları oluşturan ve aynı zamanda meşrulaştıranlardır.

Bununla beraber, yukarıda vurgulanan “yarar” kavramını da göz önüne almak gerekmektedir. Çünkü belli başlı semboller tarafından işaret edilerek, bir değişim ilişkisine sokulmuş olan sanat nesnesi, ona sahip olana, onun yeni sahiplerini bulmasına aracılık edene, onu bağışlayana ya da kurumunda gösterilmesini sağlayana kuşkusuz bazı yararlar sağlamaktadır. Bu Baudrillard’ın dediği gibi, estetik bir form olan sanat eserinin aynı zamanda, bu “form yoluyla hâkim olması”ndan kaynaklanmaktadır (Baudrillard, 2010) ve doğal olarak esere sahip olana ve/veya bu ilişkinin kurulmasına aracılık edene bir tür tahakküm gücü vermektedir. Bu güç, sembolik sermayenin meşrulaştırdığı ve meşrulaştırdığı ölçüde görünmez kıldığı ekonomik sermayeyle ilgilidir. Bourdieu şunu ifade etmektedir (Bourdieu, 2002, s.238):

“Ekonomik sermaye, alanın sunduğu özgül kârları – ve aynı zamanda, genellikle vade sonunda getireceği ekonomik kârları- ancak sembolik sermayeye dönüştüğünde sağlayabilir. Yazar olduğu kadar eleştirmen için de, tablo satıcısı için olduğu kadar yayıncı veya tiyatro yöneticisi için de geçerli tek birikim, olguları ya da kişileri topluma benimsettirme, dolayısıyla bir değer verme ve bu işlemin sonuçlarından yararlanma gücünü içeren tanınmış olmanın sermayesi niteliğinde bir ad, benimsemiş ve ünlü bir ad edinmeye dayanır.”

O halde buradaki en büyük yarar, sembolik değeri itibarıyla sahip olana isim (ünvan, nam, şöhrat, marka vs.) vererek ya da ismin (ünvanın, namın, şöhratin, markanın vs.) benimsemesini sağlayacak sanat nesnesine yatırım yapma, bu yatırıma aracılık etme, sanat üretimini destekleme, sanat kurumları açma, sanat ödülleri dağıtma gibi işlemlerle kârlılığı “konuşulmaz” kılmaktır. Bu Bourdieu’ye göre söz konusu alanla ilgilidir ve “özellikle bilimsel, sanatsal vb. alanlarda çıkarıcı görünmek yerine çıkar gütmek görünmenin, bencil görünmek yerine cömert ve özgeci görünmenin evrensel olarak daha işe yarar olmasından kaynaklanmaktadır” (Bourdieu, 2006a). Sanat alanında sanatçıların, aracılıkların ve yatırımcıların “parasal” ifadelerden ısrarla kaçınması da bununla açıklanabilir.

Günümüzde kapitalist girişimcilerin sanat ve kültür alanında kendilerini var etme çabaları bu anlamda daha da fazla önem kazanmaktadır. Zira bu alanda yer alarak, bir yandan “salt maddi varlıklara sahip olmaktan ileri gelen ekonomik farkları, sanat eseri gibi simgesel [sembolik] varlıklara sahip olarak ya da bu (ekonomik ya da simgesel) varlıkları kullanma tarzıyla birtakım farklılıklar edinerek ikiye katlarlarken” (Bourdieu, 2006b), diğer yandan da bu şekilde tanınmanın ve onaylanmanın meşrulaştırıcı etkisinden faydalanırlar. Aynı zamanda bu kurumlar, ekonomik kârın açıkça geçerli olduğu -yadsınmadığı- faaliyetlerin maliyetlerini azaltmış ve bunlara yönelik tepkileri de yumuşatmış olurlar⁶.

[⁶ Örneğin bir petrol şirketi olan BP yıllarca birçok prestijli sanat kurumuna sponsor olarak sanata yatırım yapmıştır. Dünyaya petrol üretiminin verdiği zararın maliyeti kurumsal sosyal sorumluluk çerçevesinde sanat sponsorlukları ile silinebilmişcesine BP sanatı desteklemeye devam eder. Küresel ısınma tehdidinde karşı bazı kurumlar BP ile anlaşmalarını bitirmiştir. Ancak küresel ısınmaya karşı gerçekleştirilen protestolarından korkan çoğu sanat kurumu petrol şirketleriyle anlaşmalarını bitirse de yeni sponsorları arasında otomotiv sektörü, yat gibi lüks tüketim malları üreten firmalar vardır. Yani bunlar doğrudan olmasa da dolaylı olarak petrole bağlı şirketlerdir. Daha fazlası için İ. Begüm Kösemen, Eyvah! Yetişin! Sanata Saldırıyorlar! <https://kulturmeclisi.com/eyvah-yetisin-sanata-saldiriyorlar/>

Dolayısıyla, kapitalistlerin sanat ve kültür yatırımları bu yönüyle okunmalıdır. Sanat üretimini desteklemek yoluyla sanata yatırım yapmak, sanatın gerek sosyal sorumluluk, gerek hayırseverlik için, gerekse politik amaçlarla kullanımının önünü açmakta ve yukarıda söz edilen statünün sağladığı ayrıcalık ve itibarın maddi üretim sürecinden ve dolayısıyla kâr amacından bağımsızmış gibi algılanmasına neden olmaktadır. Halbuki, söz konusu olan kârdan öte bir şeydir. Gramsci’nin ifade ettiği gibi “kapitalist

işletme sahibi, kendisiyle birlikte endüstri teknisyenini, ekonomi bilginini yaratırken, aynı zamanda yeni bir kültürün, yeni bir hukukun vb. örgütleyicisi olmaktadır” (Gramsci, 1967). Alanlar birbirine tâbidir, sanat alanında sanat için “veriyor” görünmek, kurumun kendi iktidar alanında ona güç katar. Bu anlamda sanat alanını da onları öz faaliyetleri arasında görmeliyiz. Rekabet orada da sürmektedir. Çünkü (Bourdieu ve Wacquant, 2003, s.26),

“... bu alan aynı zamanda çatışma ve rekabet mekânıdır, bu bir savaş analogisidir, bu savaşa katılanlar, bu alanda etkili olan özgül sermaye türü – sanatsal alanda kültürel yetke, bilimsel alanda bilimsel yetke, dinsel alanda papazların yetkisi vs- üzerinde tekel kurma ve iktidar alanında farklı yetke biçimleri arasında dönüşüm oranlarına ve hiyerarşiye karar verme gücünü elde etme amacıyla birbirleriyle rekabet etmektedirler.”

Bu doğrultuda söz konusu çatışma ve rekabet alanında, gücü pekiştirmek için çıkar gütmek görünerek ekonomik olduğu kadar kültürel, bilimsel iktidarlar kurmanın ne kadar önemli olduğu ortadadır. Günümüzde zengin aileler varlıklarının önemli bir kısmını sanata yatırmaktadır. Dünya çapında, net serveti 30 milyon \$’ı aşan yaklaşık 200.000 ultra yüksek net servete sahip bireyler, portföylerinin ortalama % 5’ini sanat ve diğer lüks koleksiyon parçalarına ayırmaktadır (The Wealth Report, 2023). Ayrıca rapora göre, sanatın 2022’de enflasyona karşı, hisse senetlerinden ve altın da dahil olmak üzere ana akım yatırım araçlarından daha iyi bir performans gösterdiği belirtilmektedir. Global Koleksiyonerlik Araştırması’nda sanat koleksiyonerlerinin neredeyse %30’unun temel motivasyonlarının finansal yatırım olduğu ifade edilir. Ekonomik belirsizliklerin yatırımcıları daha çok gerçek varlıklara yatırım yapmaya ittiği bilinmektedir. Bu yüzden enflasyon ve faiz oranları dalgalanmaları sanat yatırımlarını olumsuz etkiler. Daha yüksek faiz oranı sanatı elde tutmanın alternatif maliyetini yükseltecektir. Bu nedenle reel faiz oranlarının arttığı zamanlarda sanat eserleri fiyatlarının genel olarak düştüğü kabul edilir. Bu anlamda post-Covid dönemi gibi ekonomik belirsizliklerin çok arttığı bir dönemde, Servet Raporu’yla benzer şekilde sanat koleksiyonculuğunun rekor enflasyona karşı tahvil gibi finansal araçlara karşı çok daha iyi koruma sağladığı konusu öne çıkmakta ve bu yatırım aracı övülmektedir (McAndrew, 2023). Yani sanat çok güçlü bir sembolik sermaye birikimi sağlayarak, bir yandan kültürel iktidarın kurulmasına yardımcı olurken, bir yandan da özellikle kriz zamanlarında kapitalistlerin belirsizliğin risklerinden korunmasına fayda sağlar. Bir yanda sanat yatırımları sayesinde ekonomik belirsizlik koşullarında kayıplarını azaltma imkanına sahip kapitalistler varken, diğer yanda bu “yatırım araçlarını” üreten veya üretilmesi sürecinde çalışan sanatçılar ve sanat emekçileri vardır. Bu koşullardan onlar nasıl etkilenmiş olabilir?

6. Kriz ve Belirsizlikler Döneminde Sanat

Ekonomik anlamda COVID-19 salgını, kapitalizm tarihindeki en keskin ve en derin ekonomik daralmayı tetiklemiştir (Roubini, 2020). Bunun bir de ekonomik krizlerin küreselleşmesinin tek önemli örneği olan 2007-8 Global Finans Krizi’nin (GFK) (Arslan, 2010) ardından süregelen durgunluk ortamının üzerine geldiği unutulmamalıdır. Ve tıpkı GFK’dan sonra ortaya sürülen Post Keynesyen görüşler gibi, Covid-19 Krizi’nin ardından da benzer görüşler tartışılmaya başlanmıştır. Gerek Modern Para Teorileri, Küresel Keynesçilik gibi Keynesyen yaklaşımlarla, gerekse Green New Deal⁷ gibi anlaşmalarla durgunluktan çıkmamanın, işsizliği azaltmanın, talebi canlandırmanın yolları aranmaktadır. Aslında her biri neoliberalizme alternatif üretmenin yollarını aramak olarak da yorumlanabilir. Ancak şu da unutulmamalı ki Arslan’ın ifade ettiği gibi 1980’lerden bu yana gerçekleşen birçok ekonomik krizde olduğu gibi,

GFK'da da Keynesçi politikaların yalnızca bir can simidi olarak kullanıldığı görülmektedir (Arslan, 2010). Saad-Filho'ya göre de Covid-19 Krizi'nin ardından Keynesçiliğe alalecele çekilmek, önü alınmayan kayıplara karşı geliştirilen umutsuzluktan dolayıdır. İş kayıpları, işlerini kaybetmeyenlerin ücret kayıpları, iş kaybından dolayı sağlık sigortalarının kaybı, ticaret hacminin daralması, sınırların kapanması, tedarik zincirinin bozulması, enflasyonun artması, GSYH daralmaları, şirketlerin müşterileri, çalışan, kredi limiti kayıpları, iflaslar gibi nedenlerle bir kamu politikası zorunluluğu, yeniden Keynesyen teorilerin gündeme gelmesine neden olmuştur (Saad-Filho, 2020).

[7 1929 Büyük Dünya Buhranı'ndan çıkmak için ABD Başkanı Roosevelt tarafından imzalanan New Deal'e gönderme yapar. Devletlere iklim değişikliğini ele almanın yanı sıra istihdam yaratma, ekonomik büyüme ve ekonomik eşitsizliği azaltma gibi diğer sosyal hedeflere ulaşma çağrısında bulunur.]

Post-Covid döneminin sancıları belki de neoliberal devletin içinde olduğu çatışma üzerinden değerlendirilebilir, çünkü söz konusu olan neoliberalizmin yeni bir krizidir. Bu belki de Bourdieu'cü bir benzetmeyle söz konusu olan neoliberal devletin sağ ve sol eli arasındaki çatışmadır. Bourdieu'ye göre devletin sağ elinin yıkıcılığı karşısında, devletin sol eli giderek kötürümleşmektedir. Devletin sol eli, besleyen, kollayan, koruyan eğitim, sağlık, barınma gibi alanları ifade ederken (kültür ve sanatın bu alanın içinde olduğunu düşünüyorum); devletin sağ eli ise piyasanın mantığına göre kontrol eden, disipline eden, kıt kaynakları idare eden bu eldir (Bozçalı, Özden ve Aydın, 2007). Devletin sağ eli kısıtlayıcı mali, yasal reformlar talep ettikçe (Bourdieu, 1998a) devletin sol elinin hizmet alanı daralmakta ve piyasaya uyması beklenmektedir. Neoliberal devrim de sağ elin sol eli kontrol etmeye çalışması, hatta bertaraf etmesi olarak değerlendirilebilir (Bozçalı, Özden ve Aydın, 2007). Bütün krizlerin çatışma kaynaklı olduğu tahmin edilebilir, çatışma için tarafların -görünürde ya da değil- direniyor olması gerekir. Yukarıdaki benzetmeden devam edecek olursak, sol el direndikçe, sağ el de zulmünü artırmaktadır. GFK'dan beri demokrasinin bedelinin daha ağır olduğu aşıkârdır: Şiddetin, baskının artmakta, otoriter rejimlerin ve aşırı milliyetçiliğin oldukça revaçta olduğu bir gerçek (Saad-Filho, 2021). Patnaik'e göre oluşan bu durum otoriterliğin de ötesindedir. Şöyle ifade ediyor (Kahya, 2023):

"Dünya kapitalizmi ne zaman krize girse, bunu tekelci sermayenin hegemonyasına yönelik meydan okumaya karşı faşist unsurlarla ittifak kurmak yönünde bir fırsata dönüştürdüğünü görürsünüz. Yani bir tür tekel-faşist ittifakı doğar; buna otoriterlik demek yeterli değil, zira tek başına bu ne söz konusu sermaye desteğini vurgulamaya ne de aslında "öteki"ne dönük saldırıyı ifade etmeye yeter."

Peki, bir yandan ekonomik kriz, bir yanda sağlık krizi ve söz konusu belirsizlik ortamında artan bu baskının ve faşizan eğilimlerin tam ortasında, sanat artık direnç alanı mıdır yoksa piyasayla tamamen uyum içinde midir? Ancak bu ortamda sanat üreticileri ağır bir güvencesizlik haliyle baş etmeye çalışmaktadır. Sanat ve kültür, bu faaliyetlere katılmaya gücü yeten elitlerin veya Bourdieu'nün deyişiyle *"kendilerini sıradan olandan ayıran işaretleri"* (Bourdieu, 2006b, s.230) biriktirebilen ayrıcalıkların bir yetke alanı gibi görülürken, alanın üreticilerinin çoğunluğu neoliberal kapitalizmin yıkıcılığının sonuçlarını yaşamaktadır. Bunun böyle olagelmesi tabii ki tesadüf değildir; çünkü neoliberal düzen zaten varlığını ve sürekliliğini, kendine karşı olan alternatif düşünme biçimlerini yıkıp yok etmeye borçludur. Bourdieu'nün "sol el" metaforu genişletilirse, siyasi partiler, sendikalar, toplumsal hareketler ve diğer seferberlik ve toplumsal yaşam biçimlerini kapsayan bir sol bakışın (Saad-Filho, 2020), hatta solun tahayyülünün dahi yok edilmesi neoliberalizmin kendince bir "başarısı" gibi yorumlanabilir. Neoliberalizme giden -ve onu sağlamaştırın- yol için,

piyasanın tamamen serbestleşmesi ve bu anlamda kuralsızlaştırılması gerekmektedir, bu da Bourdieu'nün dediği gibi "piyasa mantığına engel teşkil edebilecek her türlü kolektif yapıyı sorgulamayı amaçlayan tüm siyasi önlemlerin dönüştürücü ve hatta yıkıcı eylemiyle" elde edilir (Bourdieu, 1998b). Sanatın, piyasa mantığının hayatlarımızın en derinine kadar sokulduğu böylesi bir dönemi sorgulaması artık beklenebilir mi? Günümüzde artık alternatifler sunmayı deneyen tüm diğer alanlar gibi sanat da etkisizleştirildiyse, sanat ne vaat etmekte olabilir? Sanatın kurumsallaşması yoluyla zararsızlaştırılmaya çalışılması da tam bu yüzden oldukça önemlidir. Çünkü bu son krizde de görüldüğü gibi, küresel elitin zenginliği artmaya devam etmiş, kârlar özel olsa da, zararlar toplumsallaştırılmıştır (Tooze, 2021). Kurumsallaşarak sistemle, sermayeyle uyumlu hale gelen ve sermayenin 'kârlı' bir yatırım aracı olan sanat, sistemin tıkandığı yerde ne söyleyebilir? Eşitsizlikler pahasına bireylerin özgürlük ve varlık alanlarını yok eden neoliberal politika yapıcılarının karşısında sanatçı nasıl bir alternatif üretebilir? Çağdaş sanatın tüketim ve iktidar ilişkilerini estetikleştirdiğini ifade eden Lazzarato için sanatçı, fabrikadaki bir çalışan gibi doğrudan patrona olmasa da, iktidar aygıtlarına tâbidir. Haliyle mevcut durum, bir kralın ya da derebeyinin düzeninden kurtulunca kendisinin özgürleştiğini sanan sanatçının tâbi olduğu şeyin değişiminden başka bir şey değildir (Lazzarato, 2017).

Ancak sanat piyasasının sermaye için bu denli gösterişli ve ayrıcalıklarla dolu olmasına rağmen, sanatçı için, içinde var olması giderek zorlaşan bir alan olduğu gerçektir. Amerika'da bir sanat kolektifi tarafından ulusal ölçekte yapıp 2014'te yayımlanan rapora göre sanat okullarından mezun olan 2 milyon sanatçıdan sadece %10'u geçimini yalnızca sanatçılıktan sağlayabileceği bir işte çalışmaktadır (BFAMFAPhD, 2014). 2018 tarihli ABD'de yapılan bir başka rapora göre ise, sanatçıların yıllık gelirlerine bakıldığında sanatçıların ancak %2'sinin yıllık 100.001-125.000\$ ve yine %2'sinin yıllık 80.001-100.000\$ gelir elde ettiği, bunun yanında sanatçıların %81'inin gelirlerinin 60.000\$'a kadar olduğu ifade edilmektedir⁸. Ayrıca bu yıllık gelirlerin ne kadarının sanat faaliyetleri sonucunda elde edildiği sorulduğunda, katılımcı sanatçıların %43'ünün sanattan elde ettikleri gelirleri, gelirlerinin %9'una kadar denk geldiği görülmüştür. Neredeyse tüm gelirlerinin (\cong %90-100) sanattan elde edenlerin oranları %15'tir. Sanatçıların %34'ünün tam zamanlı başka bir işi vardır (AmplifyArts, 2018). Bu da gösteriyor ki sanat üretimleri sonucu geçinebilenlerin oranı oldukça azdır; sanatçıların çoğunun başka işler ya da geçim kaynakları bulmaları gerekmektedir.

[⁸ Sanatçıların %28'i yıllık en fazla 20 bin, %29'u 20-40 bin, %24'ü ise 40-60 dolar arası gelir elde etmektedir. Bkz. AmplifyArts, Annual Artist Survey, 2018.]

2018'de Birleşik Krallık'ta yapılan bir araştırmaya göre yaratıcı endüstrilerdeki eşitsizlikler çarpıcı görünmektedir: Öncelikle yaratıcı endüstrilerde çalışanların kökenlerine bakıldığında işçi sınıfı kökenli çalışanlardansa daha çok yüksek-orta sınıftan gelenler daha çoktur. Bu sektörün ekseriyetle Londra'da toplandığı, sektörde çalışanların %60'ının erkek olduğu belirtilmiştir. Londra dışındaki diğer bölgelerde erkeklerin yaratıcı endüstrilerdeki oranı %70 olduğu için, Londra'nın "çeşitliliğe daha açık" olduğu yorumu yapılmaktadır. Cinsiyetler arası ücret eşitsizliklerine bakıldığında, kadınların erkeklere göre yılda 5.800£ daha az kazandı⁹ ve özellikle genç ve tecrübesiz çalışanlarda bedavaya çalıştırmanın çok yaygın olduğuna dikkat çekilmektedir. Sektör genellikle serbest çalışma, geçici kontratlar, proje bazlı işler, stajlarla döndürüldüğü için esnek çalışmaya tâbi görülür ve bu durumlarda yapılan işin karşılığını almak oldukça sorunlu bir konudur; bu mevzu daha tecrübeli ve sektörde eski olanlarda bir seçim olarak görülse de, gençlerde tam bir sömürü yöntemine dönüşmüştür (Brook, o'Brien ve Taylor, 2018). Özellikle yayıncılık, müzecilik ve

galericilik sektörlerinde ücretsiz işgücünden yararlanma çok yaygındır. Szreder, bu durum için çok yerinde bir kavram geliştirmiştir: “Projektery” yani geçimini sağlamak için projeler yapan kişi (Fokianaki, 2022). Bu alanda çalışan insanlar çoğunlukla proje bazlı ve serbest çalışanlar olduğu için böyle bir kavram, alanın dinamiklerini açıklamada son derece isabetli bir seçimdir. Kültürel sermayenin nadiren parasal karşılığa dönüştüğü, tarihsel olarak “ayrıcıklı bir sektörde” düzenli bir geliri garanti edemeyen bir kariyeri ifade eden projektery, proje çalışmasının sömürücü ve kendi kendini sömüren doğasına vurgu yapar. Bu kavram, yerleşik kurumların ötesinde sanat piyasasındaki çeşitlenmeye rağmen olanakların nadirliğine dikkat çeker: Müzelerde ve akademik pozisyonlarda istihdam olanakları nadirdir; bu küçük “pastadan” bir dilim için şiddetli rekabet vardır. Haliyle bu durum, mali güvencesi olmayanların uzun vadede hayatta kalmalarını daha da zorlaştırmaktadır. Szreder’in yukarıda projektery diye nitelendirdiği durum, ironik bir şekilde “ayrıcıklı bir güvencesizlik”ten güç alır.

[⁹ Bu açık film, TV, radyo, fotoğraf alanlarında daha da fazladır. Bu alanlarda erkekler kadınlara göre yılda 15.000£ daha fazla gelir elde etmektedir. Bkz. Orian Brook, David O’Brien ve Mark Taylor, Panic! Social Class, Taste and Inequalities in the Creative Industries, 2018]

Bu araştırmalar son global sağlık krizinin öncesinde yapılan araştırmalardır. Dünyada yaratıcı endüstrilerdeki güvencesizliğe odaklanmanın, 2008 Global Finans Krizi’nin ardından başladığı ifade edilmektedir (Comunian vd., 2021). Covid-19, durumu daha da kötüleştirilmiş; yaratıcı endüstriler sektöründe uzun süredir yerleşmiş olan ekonomik zorluk ve belirsizlik kalıplarını daha da şiddetlendirip güçlendirmiştir (Langevang vd., 2022). Krizin sanatçıların kimlik krizi üzerinden okunduğu bir çalışmada, belirsizlikle yaşamının sanat alanını derinden etkilediğine dikkat çekilir (Szoztak ve Sulkowski, 2021).

Kalıcı sözleşmelerle çalışan sanatçıların, halka açık gösteriler iptal edilse bile ücret garantileri olduğu için pasif bir şekilde “normalleşmeyi” beklemedikleri, kişisel sanat pratiklerinin veya maddi durumlarının, salgın öncesine kıyasla değişmediği vurgulanırken; serbest çalışan sanatçıların gelir kaynakları bir anda kesintiye uğradığı için kendi başlarına yeni çözümler aramaları gerektiği belirtilmiştir.

Birleşik Krallık’ta tiyatro alanıyla ilgili ve geniş çapta yapılan bir çalışmanın raporu da benzer sonuçları vurgulamakta. FMTW adlı bir kolektifin yaptığı araştırmada yaklaşık 1500 serbest çalışanın verdiği cevaplar yorumlanmıştır. Kolektif, önce Brexit, sonra Covid-19 ve iklim krizinin sonuçlarının yaratıcı sektör üzerindeki etkilerinin ne ölçüde kesiştiğini anlamak için bu araştırmayı 2020-2025 arası her yıl yenilemeyi planlıyor. Dolayısıyla bizlere bir karşılaştırma yapma imkânı verecek bu rapordaki veriler oldukça değerli çünkü sektörün yaklaşık % 90’ı yani nerdeyse tamamı serbest çalışanlardan oluşmakta. Katılımcıların % 55’inin işleri ve gelecekleri konusunda oldukça güvensiz olduğu dikkat çekmektedir, ortak bir söylem olarak sektörün Covid-19 Krizi’nden sonra, ekonomik olarak daha önce hiç olmadığı kadar zor olduğu vurgulanmaktadır. Hali hazırda zaten zor, eşitsizlikleri oldukça bol, saldırgan ve toksik bir ortamı olan ve ödemelerin zaten güç alınabildiği sektör için pandeminin en başlarda bir fırsat olabileceğinin umulduğu, ancak pandeminin etkileri azaldıkça sonuçların daha da kötüleştiği, güvencesizliğin daha da arttığı belirtilmektedir. Araştırmaya katılanların %60’ının kadınlardan; %61’inin ebeveyn ve bakım verenlerden oluştuğu çalışmada yine katılımcıların %60’ı hem birikimlerinin azaldığını, hem de borçlarının arttığını ifade etmişlerdir (FMTW, 2022: 6). Ayrıca sektörde insani olmayan çalışma saatlerine, iş güvencesinin giderek azaldığına, çalışanların finansal ve psikolojik olarak kırılganlaşığına, şeffaflığın ve açıklığın gerektiği kadar olmadığına, istikrar ve eşitlik ihtiyacına dikkat

çekilmektedir. Endüstrinin bu doğrultuda işini iyi bilen, yetenekli insanları kaybedeceği dile getirilmektedir ki sonuçlar da bunu doğrular niteliktedir: Katılımcıların %1.5’i bu süreçte sektörden ayrılmış, %10’u sektör değiştirmiş, yaklaşık %2’si de sektöre ilişkili bir başka sektöre geçmiş ve ayrıca %16’sı da sektörden ayrılmayı düşündüklerini belirtmişlerdir (FMTW, 2022: 19). Diğerleri ise bu durumun geçici olduğuna inanmak istediklerini ifade etmiştir. Kriz döneminde artan eşitsizlikler ve “aşırı işe eksik ödeme” şeklinde özetlenebilecek sektörü inceleyen araştırmanın belki de en can alıcı cümlesi, “gerçek” bir salgın içinde hayatta kalma mücadelesi veren insanlar için bu sürecin aynı zamanda “psikolojik/zihinsel rahatsızlıkların sessiz salgını” olarak tanımlanmasıdır.

7. Sonuç

Amin’in tanımıyla “*neoliberalizmin ideolojik refakatçisi postmodernizm*” (Amin, 2016, s.21) çağında sanata ithaf edilen anlam konusunda ne sermaye, ne de politika yapımcılar samimidir. Nasıl ki, postmodernizm liberalizmi kabullendirmeye ve meşrulaştırmaya yarayan ideolojik bir söylemse, postmodern çağdaki sanat da ekonomik, sosyal, kültürel sermayenin iktidarını meşrulaştırma araçlarından biridir. Hem de en soylu araçlardan biri.

Covid-19 Krizi’nin ilk haftalarında, dünya tam anlamıyla evine kapanmışken, birçok ülkede bir sürü sanat etkinliğine bedava olarak çevrimiçi ulaşabilmiştik. O zamanlarda, hükümetlerin ya da bu faaliyetlerin kurumsal hâmlerinin üzerine basarak tekrar ettiği şey, sanatın “iyileştirici gücü”nün hepimize iyi geleceğiydi. Ancak bir yandan da sağlık endişesinden dolayı, sanat etkinliklerinden kolayca vazgeçebileceği de duyuruluyordu (Soltly, 2020). Yani durum, sanatın sağaltıcı tarafına sığınırken, sanatın üretilme koşullarına göz yummak, o sığındığımız etkinliğin üreten müzisyenin, dansçının, tiyatrocunun ya da tiyatronun ışıkçısının, kostümcüsünün veya sergisi iptal olan ressamın bir anda işsiz kalması durumunu göz ardı etmekte. Oysa sanat üreticileri kriz içindeydi, çünkü yukarıda ifade edildiği gibi, sanat emekçileri genellikle serbest çalışanlardan oluşmaktalar ve iş yapmadıkları takdirde gelirden muafıdır.

Açık ki, iktidarlar tarafından sanatın kutsanma derecesinde soylulaştırılmış olması, alandaki varoluş krizlerini gizlemektedir. Sanatçıların yukarıda bahsedilen FMTW Raporu’nda başlıca talep ettiği şey, hükümetlerin sanatın ve sanatla uğraşanların değerini¹⁰ ve ekonominin ötesinde oynadıkları rolü anlamalarıdır. Çünkü sanat, insanlık durumunun temel bir parçasıdır, insanları bir araya getirir, toplumda işlemeyen varsayımlara ve sistemlere meydan okunmasına yardımcı olur, eleştirel düşüncüyü sağlar ve zorluklara rağmen neşe, birlik ve rahatlık getirir (FMTV, 2022).

[¹⁰ Raporda sanatla uğraşanların “kilit çalışan” sayılması gerektiğinden bahsedilmektedir. İngilizcede key worker ya da essential worker denen bir tanımdan söz ediliyor. Bu tanım uzaktan çalışması mümkün olmayan ve bu nedenle de hayati derecede önemli sayılan iş kategorisini anlatmak için kullanılmakta. Mesela hemşireler, posta servisi çalışanları, öğretmenler, itfaiyeciler, polisler, market çalışanları gibi.]

Sanatçılar ve sanat emekçileri elle tutulur değişimler talep ediyorlar. Buna karşın, sanat kurumu yöneticileri sürekli sanati kutsallaştırmaya çalışarak alanın sorunlarını görünmez kılmaktalar. Örneğin genellikle korkunun beslediği kriz zamanlarında, sanatın bu korkuyu dönüştürmek için bir katalizator olabileceğinin ifade edildiği bir çalışmada, Andy Warhol Müzesi müdürü Moore şöyle diyor: “Kriz zamanlarında sanatçılar, ders kitaplarında veya gazetelerde okunabileceklerin ötesine geçen duyguların taşıyıcıları haline gelirler. Sanat, ‘dine benzer’ bir rol oynar; yani büyük

şeyleri anlamaya yardımcı olur” (Klein, 2020). Moore, bu yorumuyla sanatı övmenin de ötesinde, aslında sanatı anlayamayacak kadar büyük olan şeyleri anlamamıza yardımcı olan bir şey olarak nitelendirerek adeta tanımlamaktadır.

Henüz Türkçeleşmemiş bir kavram var İngilizcede: Artwashing. Yani sanatla yıkama, sanatı paravan olarak kullanma. Bu kavram, özellikle soylulaştırmaya atıfta bulunarak, bir bireyin, kuruluşun, ülkenin veya hükümetin olumsuz eylemlerini meşrulaştırmak veya dikkati dağıtmak için sanatın ve sanatçıların olumlu bir şekilde kullanılmasını tanımlamaktadır. ABD’de fakir mahallelerde açılan sanat galerilerini protesto eden aktivistlerin, sanat yoluyla müteneleştirme projelerine karşı çıkmak için ürettikleri bir tâbir olarak bu kavram, bu çalışmada değinilen birçok meseleyi içinde barındırıyor.

Bugün sanat nesnesine bir meta olarak bakılıyorsa, bunun nedeni sanat nesnesinin sembolize ettiği şeyde aranmalıdır. Bir tabloya meta özelliği veren şey, tablonun kendisinde değil, tablonun sembolize ettiği şeyde ve bu sembolün harekete geçirdiği ilişkiler ağında aranmalıdır. Sanat nesnesini meta haline getiren de, onu değerli kılacak sembolik kodların tanınmasından ileri gelir ki bu tanınma, kabul, onay ve takdiri içermektedir. Sanat nesnesini, indirgemeci bir yaklaşımla salt bir meta haline getiren de bu sembolik kodların artık sermaye tarafından tanımlanıyor ve işletiliyor olmasındandır. Çünkü çağdaş sanat piyasasının aktörleri bizzat bu gruplardan ve/veya bu grupların yönlendirdiği kişi ve kurumlar tarafından oluşmaktadır. Dolayısıyla çağdaş sanatın beğeni ve takdir kurallarının kurumsallaşmasından söz edilebilir.

Kurumsallaşan sanat, kurumların diğer yatırım araçlarına yaptıkları gibi sanata da bir yatırım kalemi gibi bakmaları ve dolayısıyla sanatı finansallaştırmaları demektir. Burada da kalmıyor. Bir yatırım aracından beklenen şey yatırımı kârlı hale getirmesidir, o kadar. Yatırım araçları yatırımcı için kârlı olmaya devam ettikçe yatırıma devam edilir, söz konusu kârın büyümesi yatırımcının sakladığı bir şey de değildir. Oysa sanata yatırımda, yatırımcının hiç kâr beklentisi yokmuş gibi davranması esastır, sermaye sahibi bunu hayırseverliğiyle, özgeciliğiyle açıklamaya çalışır. Tabii ki sermayenin eline düşen sanat da zararsızlaşır, olanı devam ettirir, kendinden konuşturduğu müddetçe sadece görüntü ve gürültü vadeder.

Bu parıltılı süreç bu nesneyi üretenleri, üretilme koşullarını göz ardı eder. Çağdaş kapitalizmde sanat nesnesi, sanki gökten inmiş, kutsal bir nesne gibi kendini diğer sıradan nesnelere ayırır: Artık ilahi bir nesne misali, ederinden, kazandırdıklarından, çıkardan konuşulması “ayıp” ya da “yanlış”tır. Halbuki kapitalist üretim ve değerlendirme koşullarına tâbi olan sanat alanı da neoliberal sistemdeki diğer tüm üretim alanları gibi krizdedir. Sanatçı ya da sanat emekçisi giderek son derece güvencesiz çalışma koşullarıyla yaşamak ve üretim yapmaya zorlanmakta ve bu soylulaştırılmış ortamda kendilerine ifade alanı bulamamaktadır. Bütün çalışmadaki sorunlardan yola çıkarak, bundan sonraki tartışma ortamını desteklemek ve başka çalışmalara alan açmak niyetiyle öneriler maddeleştirilebilir:

- Alanı “göz alıcı bir turizm geliri kapısı”na indirgeyen bakışa karşı çıkarak, sanatçının ve sanat emekçisinin dışarda tutulup sadece devletin ya da özel sektörün yatırımlarının konuşulduğu sistemi reddetmek.
- Masaya sanatçıları ve sanat emekçilerini davet etmek, onları düzenli olarak dinlemek.
- Alandaki cinsiyet, gelir, ırk, yaş eşitsizliklerinin konuşulduğu ortamlar yaratmak, bu eşitsizlikleri düzeltme yolunda adımlar atmak.
- Kolektiviteyi yeniden keşfetmek ve sanat üreticilerinin tek başına hissetmelerinin yerine sosyalleşmelerinin yeni yollarını aramak.
- Sanat üreticileri tarafından talep edilen “evrensel temel geliri”

tartışmaya açmak.

- Alanda çok yaygın olan emeğin bedava kullanılmasını önleyici tedbirler almak.
- Alanın şeffaflığını ve alanı yöneten kurumların hesap verebilirliğini savunmak.
- Her türlü sansür mekanizmasına karşı çıkarak, kamuoyunu bu konularda haberdar etmek.
- Alanın sendikalaşma ve diğer destek ağlarına ihtiyacını dikkate almak.
- Sanatçıya çözüm olarak sunulan ancak tam tersine sistemle uyumu hedefleyen yöntemlerin farkında olmak (Örneğin gelirlerini artırmak için sanatçılara şirket kurmalarının tavsiye edilmesi gibi).

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Tüm süreç sorumlu yazar İ. Begüm Kösemen tarafından yürütülmüştür.

Çatışma Beyanı

Çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Adorno, T. (1981). *In search of Wagner*, Çev. R. Livingstone, NLB. Amin, S. (2016). *Liberal Virüs*, F. Başkaya (Çev.), İstanbul: Yordam Kitap.
- AmplifyArts. (2018). *Annual artist survey*, <https://www.amplifyarts.org/artist-survey> (Erişim Tarihi: 15.01.2024).
- Arslan, M. O. (2010). Küresel Keynesçilik ve küresel ekonomik kriz, *Ege Akademik Bakış*, 10(4), 1231-1244.
- Baudrillard, J. (2004). *Gösterge ekonomi politikası hakkında bir eleştiri*, O. Adanır ve A. Bilgin (Çev.), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Baudrillard, J. (2010). *Sanat komplosu: yeni sanat düzeni ve çağdaş estetik-I*, E. Gen, I. Ergüden (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Baudelaire, C. (2003). *Modern hayatın ressamı*, A. Berktaş (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- BFAMFAPhD, (2014). *Artist report back-a national study on the lives of arts graduates and working artists*. <https://www.giarts.org/article/artists-report-back> (Erişim Tarihi: 12.02.2024).
- Bozçalı, V. F., Özden, C. ve Aydın, S. (2007). *Loic Wacquant ile söyleşi: Bourdieu ile devleti düşünmek*, Birikim Dergisi, A. Şaşmaz (Çev.), <https://birikimdergisi.com> (Erişim Tarihi: 23.12.2023).
- Bourdieu, P. (1998a). *Acts of resistance: against the tyranny of the market*, New Press.
- Bourdieu, P. (1998b). *The essence of Neoliberalism*, Le Monde Diplomatique, J. J. Shapiro (Çev.).
- Bourdieu, P. (2002). *Sanatın kuralları*, N. K. Sevil (Çev.), Yapı Kredi Yayınları.
- Bourdieu P. ve Wacquant, L. (2003). *Düşünsel bir antropoloji için cevaplar*, N. Ökten (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bourdieu, P. (2006a). *Pratik nedenler: eylem kuramı üzerine*, H. U. Tanrıöver (Çev.), Hil Yayınları.
- Bourdieu, P. (2006b). “Sanat aşkı”, Artun A. (Ed.), Müze ve eleştirel düşünce: tarih sahneleri sanat müzeleri-II içinde, U. Kılıç (Çev.), İletişim Yayınları.
- Brook, O., O’Brien, D. ve Taylor, M. (2018). *Panic! social class, taste and inequalities in the creative industries*.
- Christies, On Kawara. (2023). <https://www.christies.com/artists/On-Kawara?lotavailability=All&sortBy=relevance> (Erişim Tarihi: 15.11.2023).
- Comunian, R., Lauren England, Alessandra Faggian ve Charlotta Mellander. (2021). *The economics of talent: human capital, precarity and the creative economy*, Springer.
- Croce, B. (2004). “Sanat yapıtı”, Yılmaz, M. (Der.), İçinde Sanatın felsefesi

- felsefenin sanatı, N. Özüaydın (Çev.), Ütopya Yayınları.
- FMTW, (2022). The big freelancer survey, <https://freelancersmaketheatnetwork.com/bigfreelancersurvey> (Erişim Tarihi: 15.01.2024).
- Fokianaki, I. (2022). *Kuba Szreder's the ABC of the Projectariat*, <https://www.e-flux.com/criticism/459239/kuba-szreder-s-the-abc-of-the-projectariat> (Erişim Tarihi: 17.11.2023).
- Galambosova, C. ve Ganbold, N. (2022). *Top 10 most expensive artworks by living artists, daily art magazine*, <https://www.dailyartmagazine.com/10-most-expensive-artworks-by-living-artists> (Erişim Tarihi: 10.11.2023).
- Gramsci, A. (1967). *Aydınlar ve toplum*, V. Günyol (Çev.), Çan Yayınları.
- Godbout, J. T. (2003). *Armağan dünyası*, D. Hattatoğlu (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Göker, E. (2007). Araştırma tasarımı açısından Pierre Bourdieu'nün sanat sosyolojisi", Güney Çeğin ve diğerleri (Der.), İçinde Ocak ve Zanaat: Pierre Bourdieu Derlemesi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Granet, D. ve Lamour, C. (2010). *Grands et Petits Secrets du Monde de l'Art*, Librairie Fayard.
- Heidegger, M. (2004). "Sanat yapıtının kökeni", Yılmaz M. (Der.), İçinde Sanatın felsefesi felsefenin sanatı, N. Özüaydın (Çev.), Ütopya Yayınları.
- Kahya, P. (2023). Prabhat Patnaik ile söyleşi: Neoliberal Kapitalizmin çıkmaz sokağında, *Textum Dergi*, <https://textumdergi.net/neoliberal-kapitalizmin-cikmaz-sokaginda> (Erişim Tarihi: 15.10.2023).
- Klein, B. (2020). *Art in the time of crisis*, Carnegie Magazine, <https://carnegiemuseums.org> (Erişim Tarihi: 20.10.2023).
- Kliman, A. (2006). *Reclaiming Marx's "Capital": a refutation of the myth of inconsistency*, Lexington Books.
- Knight Frank, (2023). The wealth report, <https://www.knightfrank.com> (Erişim Tarihi: 23.10.2023).
- Kösemen, İ. B. (2022). *Eyvah! Yetişin! Sanata Saldırıyorlar*, Kültür Meclisi, <https://kulturreclisi.com/eyvah-yetisin-sanata-saldiriyorlar> (Erişim Tarihi: 15.01.2024).
- Lazzarato, M. (2017). *Marcel Duchamp ve işin reddi*, S. Çalıcı (Çev.), Kolektif Kitap.
- Langevang, T. (2022). *'The Show Must Go On!': hustling through the compounded precarity of covid-19 in the creative industries*, Geoforum.
- Leader, D. (2004). Mona Lisa kaçırıldı: sanatın bizden gizledikleri, H. Akdemir (Çev.), Ayrıntı Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (1995). *Sanat ve yazın-I*, Ö. Ünalın (Çev.), Sol Yayınları.
- Marx, K. (2011). *Kapital*, 1. Cilt, A. Bilgi (Çev.), Sol Yayınları.
- McAndrew, C. (2023). *The survey of global collecting*, Art Basel & UBS, <https://www.ubs.com/global/en/our-firm/art/collecting/art-market-survey.html> (Erişim Tarihi: 15.11.2023).
- Milliyet Gazetesi. (2012). *Aynı ressam aynı tablo iki farklı Müzede*, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/ayni-ressam-ayni-tablo-iki-farkli-muzede-1569136> (Erişim Tarihi: 15.01.2024).
- Roubini, N. (2020). *Coronavirus pandemic has delivered the fastest, deepest economic shock in history*, <https://www.theguardian.com/business/2020/mar/25/coronavirus-pandemic-has-delivered-the-fastest-deepest-economic-shock-in-history> (Erişim Tarihi: 01.10.2023).
- Saad-Filho, A. (2020). *From vOVID-19 to the end of neoliberalism*, *Critical Sociology*, 46(4-5), 477-485.
- Saad-Filho, A. (2021). *Neoliberalism and the pandemic*, Notebooks: The Journal for Studies on Power, 1.
- Shiner, L. (2010). *Sanatın icadı*, İ. Türkmen (Çev.), Ayrıntı Yayınları.
- Solty, I. (2020). *Covid-19 and the western working classes*, Rosa Luxemburg Stiftung, <https://www.rosalux.de/en/publication/id/41800/covid-19-and-the-western-working-classes> (Erişim Tarihi: 15.12.2023).
- Spaenjers, C. (2023). *Art investing in times of inflation*, McAndrew, C. Haz. (Ed.) İçinde Art Basel & UBS, The Survey of Global Collecting.
- Szostak, M. ve Sulkowski, L. (2021). Identity crisis of artists during the covid-19 pandemic and shift towards entrepreneurship, *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 9(3), 87-102.
- The Business Research Company. (2023). *Arts global market report*, <https://www.thebusinessresearchcompany.com/report/arts-global-market-report> (Erişim Tarihi: 15.01.2024).
- Tooze, A. (2021). *Has covid ended the neoliberal era?* The Guardian, <https://www.theguardian.com/news/2021/sep/02/covid-and-the-crisis-of-neoliberalism> (Erişim Tarihi: 21.10.2023).
- Thompson, D. (2011). *Sanat mezar: 12 Milyon Dolarlık köpekbalığı: çağdaş sanatın ve müzayede evlerinin tuhaf ekonomisi*, R. Akman (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Thornton, S. (2012). *Sanat dünyasında yedi gün*, M. Haydaroglu (Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.



Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/pub/aruibfdergisi>



Ulusal alan yazında toksik liderlik konusunun incelendiği lisansüstü tezlerin değerlendirilmesi

Evaluation of postgraduate theses examining the topic of toxic leadership in the national literature

Ayşe Şahin^{a*}, Ahmet Kaya^b

^a Dr. Öğretim Üyesi, Ardahan Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, Ardahan, Türkiye, aysesahin@ardahan.edu.tr,

ORCID: 0000-0001-9019-4109

^b Dr. Öğretim Üyesi, Ardahan Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Acil Yardım ve Afet Yönetimi Bölümü, Ardahan, Türkiye, ahmetkaya@ardahan.edu.tr,

ORCID: 0000-0002-3876-3682

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 4 Aralık 2023

Kabul: 6 Ocak 2024

Anahtar kelimeler:

Toksik Liderlik,

Lisansüstü Tezler,

İçerik Analizi

Makale türü:

Derleme makale

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, yerli literatürde Ağustos 2013-Haziran 2023 zaman diliminde yayınlanan toksik liderlik konulu tezlerin, içerik analizi tekniği ile incelenmesi, ileride toksik liderlik konusunda ulusal alan yazında çalışmak isteyen araştırmacılara kaynaklık ederek tekrarın önüne geçilmesidir. Yüksek Öğretim Kurumu Tez Merkezi Veri tabanında "toksik liderlik", "toxic leadership" ve "zehirli liderlik" kelimelerinin taraması yapılmış ve toplam 44 tez değerlendirilmeye alınmıştır. Araştırmada belirlenen temalar üzerinden veriler toplanmıştır. Veriler betimsel istatistikler kullanılarak değerlendirilmiştir. Araştırma neticesinde, en çok tezin 2021 yılında yayımlandığı (n=11), tezlerin daha çok yüksek lisans seviyesinde (n=31) ve sosyal bilimler enstitüsüne (n=26) bağlı olarak gerçekleştirildiği, en fazla çalışmanın İşletme Ana Bilim Dalında (n=21) ve çalışmaların büyük kısmının nicel araştırma yöntemiyle (n=37) ve lisansüstü tezlerinin çoğunda iki ya da üç değişken (n=25) kullanılarak yapıldığı belirlenmiştir. Bunun yanında tezlere ait sonuç ve bulgulara da ayrıca yer verilmiştir.

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 4 December 2023

Accepted: 6 January 2024

Keywords:

Toxic Leadership,

Post Graduate Theses,

Content Analysis

Article type:

Review article

ABSTRACT

The purpose of this research is to examine the theses on toxic leadership published in the national literature between August 2013 and June 2023 with the content analysis technique and to prevent repetition by providing a source for researchers who will want to work on toxic leadership in the national literature in the future. The words "toxic leadership", "toxic leadership" and "toxic leadership" were searched in the Higher Education Institution Thesis Center Database and a total of 44 theses were evaluated. Data were collected on the themes determined in the research. The data were evaluated using descriptive statistics. As a result of the research, it was determined that the most theses were published in 2021 (n=11), the theses were mostly conducted at the master's level (n=31) and affiliated to the institute of social sciences (n=26), the most studies were conducted in the Department of Business Administration (n=21) and most of the studies were conducted with quantitative research methods (n=37) and most of the graduate theses were conducted using two or three variables (n=25). In addition, the results and findings of the theses were also included.

* Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: ayshe.shahin@googlemail.com

Atf / Citation: Şahin, A. ve Kaya, A. (2024). Ulusal alan yazında toksik liderlik konusunun incelendiği lisansüstü tezlerin değerlendirilmesi. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(1), 76-85. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1399827>

1. Giriş

Bugün gelinen noktada, liderliğe ilişkin yapılan çalışmalar içinde, liderliğin iyi taraflarını konu eden araştırmaların yanı sıra madalyonun öteki tarafında bulunan liderliğin aydınlık olmayan tarafını da konu eden araştırmaların bulunduğunu ifade etmek mümkündür. Liderliğin karanlık tarafında bulunan toksik liderlerin, zararlı, karanlık ve de olumsuz bazı özelliklere sahip oldukları belirtilmektedir (Çeliker, 2020).

Liderliğin karanlık kısmında konumlandırılan liderlik türlerinden biri olan toksik liderliğe ilişkin akademik çalışmaların artarak devam ettiği görülmektedir. Bir liderlik fenomeninin toksik davranışlarını normalleştirdiği ve bu tür davranışlara süreklilik kazandırdığı müddetçe toksik olduğu öne sürülmektedir. Sosyal bir fenomen olarak görülen ve ortaya çıkmasında takipçilerin payı olan toksik liderlik, politik bir alanda veyahut çalışma ortamında ortaya çıkabilme potansiyeline sahip olan, kısacası birçok kişinin günlük hayatında tanık olabileceği, en önemli sosyal kavramlar arasında görülmektedir (Mergen ve Özbilgin, 2021).

Toksikite kurumsal yaşamın bir gerçeği olarak görülmektedir. Takipçileri ve yakınları tarafından korunan toksik liderlerin ise tespit edilmesi zor, kendi başlarına hareket etmeyen ve paydaşlardan güç alan liderler olduğu aktarılmaktadır (Goldman, 2009). Toksik liderlik, taciz edici liderlik ve işyeri zorbalığı gibi negatif liderliğin birkaç farklı ama ilişkili olan boyutlarını içeren şemsiye bir kavram olarak ele alınmaktadır (Smith ve Fredricks-Lowman, 2020).

Toksik liderlik konusuna, diğer araştırma konularında olduğu gibi güncel ve sistematik derleme ve değerlendirmelere her zaman ihtiyaç duyulmaktadır. Yukarıda da değinildiği üzere alan yazında önemli bir yere sahip olan toksik liderliğe ilişkin, güncel verilerin de bulunduğu çalışmaların yapılmasının kayda değer olacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda, gerçekleştirilen çalışmanın amacı, Türkiye’de yapılan toksik liderlik konulu lisansüstü tezlerinin belirlenen temalar üzerinde incelenmesi ve ulusal alan yazınında toksik liderliğine yönelik akademik yaklaşımların belirlenmesidir. Yine bu çalışmanın, gelecekte toksik liderliğe ilişkin çalışma yapacak araştırmacılara yol gösterici olmasının yanı sıra tekrarın önüne de geçilmesi noktasında yardımcı olunması amaçlanmaktadır.

2. Literatür Taraması

Bir kelime olarak toksik, zehirli ya da zehirli maddelerle ilgili; uzun bir zaman süresince fazlasıyla zarar ve mutsuzluk veren, çok tatsız veya kabul edilemez bir kavram anlamlarına gelmektedir (Cambridge Dictionary, 2023). Toksik lider ise yıkıcı birtakım davranışlara ve fonksiyonel olmayan bazı bireysel özelliklere sahip olan ve takipçilerin, ailelerin, örgütlerin ve dahası tüm bir toplum üzerinde ciddi ve geçici olmayan zehirli etkiler bırakan, çeşitli şekil ve boyutlarda kendini gösteren kişiler olarak tanımlanmaktadır (Lipman-Blumen, 2005).

Güvenilir ya da iyi özelliklere sahip liderlerin tam tersi olarak görülen toksik liderler, güvenilir liderler gibi mensubu oldukları örgütlere daha fazla ilerleme ve üretkenlik konusunda ilham vermek yerine, ilerlemeyi ve de üretkenliği engelleyecek davranışlar sergilerler (Whicker, 1996).

Toksik liderlik, astların refahı için endişe duymayan, örgütsel iklim üzerinde olumsuz etkiler bırakan bir kişilik olarak görülmektedir. Toksik liderlikte noktasında, önderi takip edenlerin, önderin ilkin kişisel menfaat aracılığıyla motive edildiğine ilişkin inancı mevcuttur (Reed ve Olsen, 2010). Örgütü ve enerjisini olumsuz etkileyen, korku dolu bir atmosfer oluşturan ve adeta örgütü felç eden toksik liderlik, benmerkezi tutumların, davranışların ve tutumların bir kombinasyonu olarak görülmektedir. Toksik liderler astlarına rehberlik ederek onları geliştirmezler, aksine güçlerini

kullanarak kontrol etmekten zevk alırlar ve başkalarını aşağılayıcı ve taciz edici olarak görülürler (Indradevi, 2016). Yapılan bir çalışmada toksik liderliğin proje başarısını olumsuz etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Zaman vd., 2023). Başka bir çalışmada da, toksik liderlik ile örgütsel performans arasındaki ilişki olumsuz bulunmuştur (Farhaly Abdelaliem ve Abou Zeid, 2023).

Negatif ve fonksiyonel olmayan tutumlar sergileyen toksik liderler, mensubu oldukları örgütten sorumludurlar. Bu bağlamda örgüt ve çalışanlar üzerinde bir otoriteye sahiptirler. Yönetmel pozisyonunda bulunan ve yaptırım gücüne sahip toksik liderler, sahip oldukları bu gücü manipüle etme noktasında pek bir çekingenlik yaşamamaktadırlar (Kırbaç, 2013).

Toksik liderlikle mücadelede örgütlerin etkin hamlelerde bulunması gerekmektedir. Toksik liderliğin örgüt içerisinde neden olduğu yıkıcı etkileri bertaraf edebilmek adına gerekli uygulamaların hayata geçirilmesi önemlidir. Örneğin kamu sektöründe psikolojik sözleşmelerin yerine getirilmesini sağlamak ve toksik liderliğin etkisini minimize etmek için sosyal düzeydeki etkileşimlerde bazı sistematik yaklaşımlar uygulanmalıdır (Hattab vd., 2022).

İki önemli husus toksik liderliğin belirlenmesinde önem arz etmektedir. Bunlardan ilki, toksik olarak kabul edilen bazı davranışlara potansiyeline sahip bireylerin yönetsel pozisyonlara atanmasının önüne geçilmesidir. İkinci diğer önemli nokta ise, toksik olarak değerlendirilen davranışlar içerisinde olan yöneticiler var ise bunların öncelikle belirlenmesi gerekir. Belirlenen bu yöneticilerin sonrasında daha spesifik eğitimlerden geçirilmesi gerekir. Bu şekilde örgütler toksikite ile mücadelede önemli sayılabilecek adımlar atmış olur (Çelebi, vd., 2015).

Amirler de toksik liderlik ile ilgili mücadelede önemli bir role sahiptirler. Amirlerin astlarındaki toksik eğilimlere karşı tetikte olmaları gerekmektedir. Bu bağlamda, amirlerin uzun vadede örgütün sağlık ve refahını da kapsayan yaklaşımlarını, kısa süreli görev başarısının ötesine taşımaları oldukça önemlidir (Reed ve Olsen, 2010). Örgütler, çalışma hayatındaki toksik özellikteki davranışları azaltmak için sıfır tolerans politikasına sahip olmalıdır ve bu politikanın da standart bir uygulama haline getirilmesine özen göstermelidirler (Ofei, vd., 2023).

3. Yöntem

Nitel bir yöntemin kullanıldığı bu çalışmada doküman incelemesi tekniği kullanılmıştır. Çalışmanın evrenini Türkiye’de Ağustos 2013-Haziran 2023 tarihleri arasında yayımlanan toksik liderlik konulu lisansüstü tezlerinin tamamı oluşturmaktadır. Çalışmada kullanılacak olan tezlerin belirlenmesi için Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı (YÖK) tez merkezi veri tabanında “toksik liderlik”, “zehirli liderlik” ve “toxic leadership” anahtar kelimeleriyle tarama gerçekleştirilmiştir. Veri tabanında Ağustos 2013-Haziran 2023 tarihleri arasında yayımlanan ve erişilebilir olan 44 lisansüstü tezin tamamına ulaşılmış ve bu tezler değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Çalışmada veriler içerik analizi tekniğiyle analiz edilmiştir. Araştırmaya, Ünüvar’ın (2023) da kendi çalışmasında kullandığı temalara; literatürde yer alan çalışmalardan da (Özenç ve Özenç, 2013; Bayın, 2015; Pıçakçı, 2019; Kılıç, 2020; Yiğit, 2020; Bozkurt, 2021) yararlanılarak, tez danışmanı, üniversite türü, tezlerin değişken sayıları, örneklem büyüklüğü özetlerde yer alan bazı ifadelerin değerlendirilmesi ve tezlerden elde edilen bulgular temaları ilave edilmiştir. Pıçakçı çalışmasında kullanmış olduğu akademik yayın değerlendirme formunun 2018 yılında Demirci, Onuk ve Arıkan tarafından geliştirildiğini belirtmektedir. (Pıçakçı, 2019). Betimsel analiz ile çözümlenen verilerden elde edilen yüzde ve frekans değerlerine ilişkin tablolara bu çalışmada yer verilmiştir. Ayrıca bu çalışmada, yine Ünüvar’dan farklı olarak toksik

liderliğe ilişkin yazılan tezlerin genel bir değerlendirilmesine yer verilmiştir. Bu araştırma son on yılda yazılan toksik liderlik konularını içeren lisansüstü tezlerinin yalnızca belirlenen temalar üzerinden incelenmesini içermekte ve ayrıca çalışma herhangi bir etik kurul izni gerektirmemektedir.

4. Bulgular

Bu çalışmaya ilişkin bulgular şu şekildedir:

Tablo 1. Tezlerin dili, yılı, danışmanı, türü, üniversitelere ve üniversite türüne göre dağılımı

Lisansüstü tezlerin			f	%	Lisansüstü tezlerin			f	%	
Türü	Doktora	13	29,5	Akdeniz Üni.	1	2,3	Üniversite Adı	Aksaray Üni.	1	2,3
	Yüksek Lisans	31	70,5	Ankara Hacı Bayram Veli Üni.	1	2,3		Ankara Yıldırım Beyazıt Üni.	2	4,5
	Toplam	44	100	Bahçeşehir Üni.	2	4,5		Beykent Üni.	6	13,6
Dili	İngilizce	3	6,8	Düzce Üni.	1	2,3	Fırat Üni.	1	2,3	
	Türkçe	41	93,2	Hacettepe Üni.	1	2,3	İnönü Üni.	1	2,3	
	Toplam	44	100	İstanbul Aydın Üni.	1	2,3	İstanbul Esenyurt Üni.	1	2,3	
Yılı	2013	1	2,3	İstanbul Sabahattin Zaim Üni.	4	9,1	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni.	1	2,3	
	2014	0	0	Karabük Üni.	2	4,5	Karamanoğlu Mehmet Bey Üni.	1	2,3	
	2015	1	2,3	Kütahya Dumlupınar Üni.	1	2,3	Kocaeli Üni.	4	9,1	
	2016	0	0	Marmara Üni.	4	9,1	Niğantaşı Üni.	1	2,3	
	2017	2	4,5	Pamukkale Üni.	2	4,5	Recep Tayyip Erdoğan Üni.	1	2,3	
	2018	3	6,8	Sakarya Üni.	1	2,3	Siirt Üni.	1	2,3	
	2019	9	20,5	Tekirdağ Namık Kemal Üni.	1	2,3	Zirve Üni.	1	2,3	
	2020	7	15,9	Toplam	44	100	Toplam	44	100	
	2021	11	25	Danışman	Prof.Dr.	16	36,4	Doç.Dr.	16	36,4
	2022	8	18,2		Yard.Doç.Dr.	3	6,8	Dr. Öğr. Üyesi	9	20,5
	2023	2	4,5		Toplam	44	100	Üniversite Türü	Devlet	28
	Danışman	Yard.Doç.Dr.	3	6,8	Vakıf	16	36,4	Toplam	44	100
		Dr. Öğr. Üyesi	9	20,5	Üniversite Türü	Devlet	28	63,6	Devlet	28
Toplam		44	100	Vakıf		16	36,4	Vakıf	16	36,4
Toplam	44	100	Toplam	44		100	Toplam	44	100	

13'ü ise doktora (%29,5) tezidir. Tezlerin 41'i (%93,2) Türkçe, 3'ü (%6,8) ise İngilizce dilinde yazılmıştır. Toksik liderlikle ilgili ilk lisansüstü çalışma 2013 yılında yapılmış olup en çok çalışma 11 tez (%25) ile 2021 yılında gerçekleştirilmiştir. Tezlere danışmanlık yapan öğretim üyelerinin dağılımı incelendiğinde Profesörlerin ve Doçent Doktorların 16' şar tezle (%36,4) en fazla danışmanlık yapan akademisyenler olduğu görülmektedir. En fazla tez yazılan üniversitenin 6 tez ile Beykent Üniversitesi (%13,6) olduğu görülmektedir. Marmara Üniversitesi, Kocaeli Üniversitesi ve İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi'nde 4'er tez yazılmıştır. İncelenen tezlerin 28'inin (%63,6) devlet üniversitelerinde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır (bkz. Tablo 1).

Tablo 2. Tezlerin bağlı olduğu enstitü, anabilim dalı, araştırma yöntemleri ve tezlerde kullanılan ölçeklere göre dağılımı

		f	%			f	%
Enstitü	Eğitim Bilimleri Enstitüsü	4	9,1	Ana Bilim Dalı	Belirtilmemiş	1	2,3
	Lisansüstü Eğitim Enstitüsü	14	31,8		Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri ABD	1	2,3
	Sosyal Bilimler Enstitüsü	26	59,1		Eğitim Bilimleri ABD	11	25
	Toplam	44	100		Eğitim Yönetimi Teftişi Planlaması ve Ekonomisi ABD	1	2,3
Araştırma Yöntemleri	Nitel	37	84,1	Halkla İlişkiler ABD	1	2,3	
	Nitel	3	6,8	İşletme (İngilizce) ABD	3	6,8	
	Karma (Nitel-Nitel)	3	6,8	İşletme ABD	17	38,6	
	Kavramsal	1	2,3	İşletme Yönetimi ABD	1	2,3	
Kullanılan Toksik Liderlik Ölçekleri (* Ölçek kullanılmayan 4 lisansüstü tezler toplama dahil edilmemiştir.)	Toplam	44	100	Psikoloji ABD	1	2,3	
	Çelebi, Güner ve Yıldız (2015)	27	67,5	Rekreasyon Yönetimi ABD	1	2,3	
	Çeliker (2020)	1	2,5	Savunma Yönetimi ABD	1	2,3	
	Dobbs (2014)	1	2,5	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi ABD	1	2,3	
Kullanılan Toksik Liderlik Ölçekleri (* Ölçek kullanılmayan 4 lisansüstü tezler toplama dahil edilmemiştir.)	Schmidt (2008)	10	25	Spor Yöneticiliği ABD	1	2,3	
	Belirtilmemiş	1	2,5	Turizm İşletmeciliği ABD	2	4,5	
	Toplam	40	100	Yönetim ve Organizasyon ABD	1	2,3	
	Toplam	44	100	Toplam	44	100	

Tezlerin 26'sı (%59,1) Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırlanmıştır. Tezlerin yaklaşık yarısı (%47,7) İşletme ve İşletme Yönetimi Ana Bilim Dalında (Türkçe ve İngilizce) gerçekleştirilmiştir. Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalında ise 11 tez (%25) yazılmıştır. Lisansüstü tezlerinin 37'sinde (%84,1) nitel, 3'ünde (%6,8) nitel (%6,8) ise karma (nitel-nitel) yöntem kullanılmıştır. Yapılan çalışmaların 27'sinde (%67,5) Çelebi, Güner ve Yıldız'ın (2015) Schmidt (2008)'den uyarladığı Toksik Liderlik Ölçeği kullanılmıştır (bkz. Tablo 2).

Çalışmaya dahil edilen lisansüstü tezlerden 31'i yüksek lisans (%70,5),

Tablo 3. Tezlerin örneklem grubu, veri toplama aracı ve tezlerde yer alan değişkenlere göre dağılımı

Örneklem Grubu			Değişkenler			Veri Toplama Aracı		
	f	%		f	%		f	%
Antrenörler	1	2,5	Algılanan iş performansı	1	1,1	Metanet	1	1,1
Banka çalışanları	3	7,5	Bağlamsal performans	1	1,1	Mobbing	1	1,1
Belediye çalışanları	1	2,5	Bireysel değerler	1	1,1	Motivasyon	1	1,1
Beyaz yakalı çalışanlar	1	2,5	Bireysel performans	2	2,2	Nevrotiklik	1	1,1
Bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü çalışanları	1	2,5	Çalışan performansı	2	2,2	Okul etkililiği	1	1,1
Bir vakıf üniversitesi çalışanları	1	2,5	Çalışmaya tutkunluk	1	1,1	Örgüt iklimi	1	1,1
Bir yüksek öğretim kurumu çalışanları	1	2,5	Duyusal bağlılık	2	2,2	Örgüt temelli benlik saygısı	1	1,1
Çeşitli sektör çalışanları	8	20	Duyusal tükenmişlik	1	1,1	Örgütsel adalet	2	2,2
Gıda perakende sektörü çalışanları	1	2,5	Ego	1	1,1	Örgütsel bağlılık	7	7,8
Halk Kütüphanesi çalışanları	1	2,5	Etik iklim algısı	1	1,1	Örgütsel depresyon	1	1,1
Hava meydan personelleri	1	2,5	Genel sağlık durumu	1	1,1	Örgütsel güven	1	1,1
Medya çalışanları	1	2,5	Görev performansı	1	1,1	Örgütsel mutluluk	1	1,1
Otel çalışanları	2	5	Güç kültürü	1	1,1	Örgütsel özdeşleşme	2	2,2
Öğretmenler	11	27,5	Hizmet inovasyon davranışı	1	1,1	Örgütsel performans	1	1,1
Özel güvenlik sektörü çalışanları	1	2,5	İşsel Motivasyon	1	1,1	Örgütsel sessizlik	6	6,7
Sağlık çalışanları	4	10	İş Motivasyonu	1	1,1	Örgütsel sinizm	4	4,4
Uzaktan çalışanlar	1	2,5	İş performansı	2	2,2	Örgütsel vatandaşlık	2	2,2
Toplam	40	100	İş stresi	1	1,1	Öz kendilik	1	1,1
			İş tatmini	6	6,7	Pozitif psikolojik sermaye	1	1,1
			İşe yabancılaşma	1	1,1	Psikolojik iyi oluş	1	1,1
			İşten/örgütten ayrılma niyeti	9	10	Psikolojik sermaye	5	5,6
			Kişilik özellikleri	1	1,1	Tevazu	1	1,1
			Lider-üye etkileşimi	1	1,1	Tükenmişlik	3	3,3
			Liderlik tarzı	1	1,1	Yükücü liderlik	1	1,1
			Memnuniyet	1	1,1	Yöneticiye güven	1	1,1
						Toplam	90	100

Örneklem grubu açısından en yoğun çalışan grubunun öğretmenler 11 tez (%27,5) olduğu saptanmıştır. Tezlerin 37'sinin sadece anket yöntemi (%84,1) kullanılarak gerçekleştirildiği belirlenmiştir. Tezlerin yalnızca 3'ü (%6,8) karma araştırma yöntemiyle yapılmış olup veriler anket ve görüşme (%6,8) aracılığıyla toplanmıştır. Toksik liderliğin çok farklı değişkenlerle çalışıldığı anlaşılmaktadır. En fazla çalışılan değişkenler sırasıyla şöyledir: İşten/örgütten ayrılma niyeti (%10), örgütsel bağlılık (%7,8), iş tatmini ve örgütsel sessizlik (%6,7), psikolojik sermaye (%5,6) toksik liderlikle birlikte en fazla çalışılan değişkenlerdir (bkz. Tablo 3).

Tablo 4. Tezlerin değişken sayısı ve örneklem büyüklüğüne göre dağılımı

Tezlerin Değişken Sayısı	f	%	Tezlerin Örneklem Büyüklüğü	f	%
1 değişkenli	6	13,6	0-200 kişi	8	18,2
2 değişkenli	10	22,7	201-400 kişi	19	43,2
3 değişkenli	15	34,1	401-600 kişi	10	22,7
4 değişkenli	7	15,9	601-800 kişi	2	4,5
5 değişkenli	3	6,8	801 ve üzeri kişi	5	11,4
6 değişkenli	2	4,5	Toplam	44	100
7 değişkenli	1	2,3			
Toplam	44	100			

Tezlerin 25'inin (%56,8) iki veya üç değişken kullanılarak gerçekleştirildiği saptanmıştır. Beşten fazla değişkenle gerçekleştirilen araştırma sayısı oldukça azdır. 19 tezde (%43,2) araştırılan konu 201-400 kişilik örneklem grubuyla gerçekleştirmiştir (bkz. Tablo 4).

Tablo 5. Tezlerinin türlerine göre örneklem sayısı ortalamaları (n=44)

Lisansüstü tezlerinin	Türü	n	\bar{x}	ss
Örneklem Sayısı	Doktora	13	700,15	294,82
	Yüksek Lisans	31	287,19	163,62

Yüksek lisans tezlerinde ortalama 287 (ss=163,62), doktora tezlerinde ise ortalama 700 (ss=294,82) örnekleme çalışıldığı belirlenmiştir (bkz. Tablo 5).

Tablo 6. Tezlerin özetlerine göre dağılımı

Tezlerin	Tez türü	Evet		Hayır	
		f	%	f	%
Özette amaç ifade edilmiştir.	Doktora	13	29,5	0	0
	Yüksek Lisans	31	70,5	0	0
	Toplam	44	100	0	0
Özette evren/örneklem/katılımcılardan en az birisi belirtilmiştir.	Doktora	10	22,7	3	6,8
	Yüksek Lisans	30	68,2	1	2,3
	Toplam	40	90,9	4	9,1
Özette veri toplama araçlarına ve/veya araştırma yöntemine değinilmiştir.	Doktora	10	22,7	3	6,8
	Yüksek Lisans	30	68,2	1	2,3
	Toplam	40	90,9	4	9,1
Özette temel bulgulara yer verilmiştir.	Doktora	11	25	2	4,5
	Yüksek Lisans	30	68,2	1	2,3
	Toplam	41	93,2	3	6,8
Özetin İngilizce/Türkçe hali verilmiştir.	Doktora	13	29,5	0	0
	Yüksek Lisans	31	70,5	0	0
	Toplam	44	100	0	0

Tezlerin tamamında amaç ifade edilmiş ve özetin İngilizce/Türkçe haline yer verilmiştir (bkz. Tablo 6).

Değerlendirilen Tezlere İlişkin Bulgular

Kırbaç (2013) çalışmasında betimsel bir araştırmayı tercih etmiştir. Araştırma sonucunda aşağıda yer alan neticelere ulaşılmıştır:

- Bütün örgütler potansiyel olarak az veya çok bünyesinde toksik özellikler barındırmaktadır.
- Örgütte ortaya çıktığı andan itibaren toksisite hızlı ve düzenli bir şekilde örgütte yayılmaktadır.
- Etik olmayan davranışlar sergileyen toksik liderler, bazı başarıları ile bu davranışları maskeleymektedir.
- Toksik özelliklere sahip okul kültürünün oluşmasında, karar alma sürecinin kötü olması, toksik iletişim, adil olmayan uygulamalar gibi bazı faktörlerin rolü bulunmaktadır.

Demirel (2015) çalışmasında, toksik liderlik davranışlarının (müdürlerin) öğretmenlerin örgütsel sinizme dair tutumlarını yordadığı sonucuna ulaşmıştır.

Çetinkaya (2017) çalışmasında aşağıdaki bulgulara erişmiştir:

- Çalışma sonunda katılımcıların okul yöneticilerinin toksik liderlik davranışı sergilemediklerini düşündükleri belirlenmiştir.
- Öğretmenlerin okul yöneticilerinin olumlu olmayan ruh hali davranışları ile okulun öğretim türü arasında istatistiksel açıdan anlamlı fark olduğu tespit edilmiştir.
- Öğretmenlerin tükenmişlikleri ile toksik liderlik algıları arasında düşük seviyede bir korelasyon bulunmuştur.

Günsel (2017) çalışmasında toksik ve de yıkıcı bir liderlik ile çalışanların performansı arasındaki korelasyona bakmıştır. Çalışma neticesinde değişkenler arasında anlamlı bir korelasyon tespit edilmemiştir.

Bahadır'ın (2018), Trabzon'da ortaöğretim okullarında görevli 495 öğretmenle yaptığı araştırmasında elde ettiği sonuçlar şunlardır:

- Öğretmenlerin toksik liderlik algısının düşük olduğu görülmüştür.
- Çalışmada psikolojik sermaye ile toksik liderlik arasında olumsuz düşük korelasyon bulunmuştur.
- Öğretmenlerin psikolojik sermaye algısı toksik liderlik tarafından anlamlı şekilde yordandığı belirlenmiştir.

Uncu (2018) Hitler ve Stalin örnekleri üzerinden toksik liderliği ve psikolojinin bu liderlik tarzını belirlemedeki rolünü araştırdığı çalışması sonucunda:

- Psikolojik analizin yönetim kademesine atanan kişilerin seçiminde önemli rol oynadığı saptanmıştır.
- Araştırmada liderlerin toksik özelliklerinin ve yıkıcılıklarının kısmen de olsa önceden tahmin edilebileceği sonucuna ulaşılmıştır.
- Toksik liderliğin yönetim anlayışındaki en önemli sorunlardan birisi olduğu ve bu sorunun giderilmesinde psikolojiden muhakkak yararlanılması gerektiği belirtilmiştir.

Yılmaz (2018) çalışmasında birtakım sonuçlar elde etmiştir. Bu sonuçların bazıları aşağıdadır:

- Toksik liderlik algısının örgütsel adalet üzerinde negatif etkisinin olduğu görülmüştür.
- Toksik liderlik algısının örgütsel güven üzerinde negatif etkisinin olduğu görülmüştür.
- Toksik liderlik algısının örgütsel bağlılık üzerinde negatif etkisinin olduğu görülmüştür.
- Toksik liderlik algısının örgütsel sinizm üzerinde pozitif etkisinin olduğu görülmüştür.

Arılı (2019) çalışmasında, birtakım sonuçlar elde etmiştir. Bu sonuçların bazıları aşağıdadır:

- Toksik liderlik değişkeni iş tatminini negatif etkilemektedir.
- Toksik liderlik değişkeni örgütsel sinizmi pozitif etkilemektedir.
- Toksik liderlik değişkeni duyarsızlaşmayı pozitif etkilemektedir

Demir (2019), doktora tezini İstanbul'da 9 farklı özel ya da kamu hastanesinde çalışan 507 kişi ile gerçekleştirmiştir. Araştırmasında, katılımcıların toksik liderlik algılarının çalışan sessizliği, duygusal bağlılık ve görev performansı ile ilişkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Demir çalışmasında aşağıdaki bulgulara ulaşmıştır.

- Toksik liderlik algısının örgütsel sessizliği artırdığı, görev performansını azalttığı saptanmıştır.
- Katılımcıların bir birimlik toksik liderlik algı artışının 0,588 birimlik duygusal bağlılık azalmasına neden olduğu bulunmuştur.
- Toksik liderlik ve görev performansı ilişkisinde duygusal bağlılığın tam aracılık etkisinin olduğu belirlenmiştir.

Dinç (2019) çalışmasında öncülleri ve ardılları ile zehirli liderlik konusunu ele almıştır. Çalışma sonucunda aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

- Örgütsel adalet, bireysel değerler ve kişilik ile zehirli liderliğin boyutları arasında bir ilişki tespit edilmemiştir.
- Örgütsel vatandaşlık davranışı, örgütsel bağlılık ve ayrılma niyeti ile zehirli liderliğin boyutları arasında pozitif/negatif korelasyonlar olduğu bulgusu elde edilmiştir.

Emir (2019) çalışmasında, toksik liderliğin çalışanların tükenmişlik seviyeleri üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkiye yol açtığı bulgusunu elde etmiştir.

Eriş (2019) çalışmasında çalışanların toksik liderlik algı düzeylerinin çalışanların iş tatmini düzeyleri ile örgütsel bağlılık düzeylerini aşağılara çektiği sonucunu elde etmiştir.

İlhan (2019), "Toksik Liderlik Ölçeği" ve "Örgütsel Bağlılık Ölçeğini" kullanarak Safranbolu ilçesinde görevli 385 öğretmenle gerçekleştirdiği yüksek lisans çalışmasında aşağıdaki sonuçlara ulaşmıştır.

- Araştırma, toksik liderlik davranışlarının öğretmenlerin örgütsel bağlılığını olumsuz etkilediğini ortaya koymuştur.
- Erkek öğretmenlere kıyasla, kadın öğretmenlerin yöneticilerin toksik liderlik özelliklerine ait algılarının daha yüksek olduğu belirlenmiştir.
- Öğretmenlerin, yöneticilerinin toksik liderlik davranışına yönelik algılarının medeni durum ve branşa göre farklılaşmadığı ancak okul türü, kıdem ve yaş değişkenlerine göre ise az da olsa farklılaştığı tespit edilmiştir.
- Öğretmenlerin devam bağlılığı üzerinde Toksik liderlik davranışları ilişkin alt boyutlarının etkili olmadığı saptanmıştır.

İskit (2019), dönüşümcü liderlik ve toksik liderliğin çalışanların içsel motivasyonları ve iş tatminleri üzerindeki etkisini incelediği araştırmasını farklı sektörde çalışan 133 kişi ile gerçekleştirmiştir. Çalışmada aşağıdaki sonuçlara erişilmiştir.

- İçsel motivasyon ile iş tatmini üzerinde toksik liderliğin negatif etkisinin olduğu belirlenmiştir.
- Katılımcıların çıkarıcı değerbilmezlik ve olumsuz ruhsal durum (toksik liderlik alt boyutları) algı düzeyleri arttığında iş tatminlerinin azaldığı belirlenmiştir.

Kılıç (2019) doktora tez çalışmasında jenerasyonlara göre değişkenlik gösteren toksik liderlik algılarının örgütsel bağlılık ve psikolojik iyi oluş üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışma neticesinde, toksik liderliğin bileşenlerinden biri olan istismarcı yönetim tarzı değişkeninin aşağıda değişkenler üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve olumsuz bir etkiye sahip olduğu ortaya çıkmıştır:

- Psikolojik iyi oluş
- Yöneticiye duygusal bağlılık
- İş arkadaşlarına duygusal bağlılık
- Örgüte duygusal bağlılık

Maden'in (2019), İstanbul'daki 421 bilgi teknolojisi çalışanıyla yaptığı araştırmasında, aşağıdaki bulgulara erişmiştir.

- Toksik liderliğin, katılımcıların örgütsel bağlılıkları üzerinde kısmi

etkisinin olduğu saptanmıştır.

- Toksik liderliğin iş performansına olumsuz etkisinin olmadığı belirlenmiştir.

Çeken (2020) çalışmasında, birtakım sonuçlar elde etmiştir. Bu sonuçların bazıları aşağıdadır:

- Çalışmaya tutkunluk değişkeni ile toksik liderlik değişkeni arasında negatif bir ilişkiye rastlanılmıştır.

- Toksik liderliğin düzenleyici rolüne dair bir bulgu elde edilmemiştir.

Çeliker (2020) toksik liderliğe ilişkin bir ölçek geliştirdiği çalışmasında birtakım sonuçlar elde etmiştir. Bu sonuçların bazıları aşağıdadır:

- Önder ve takipçi arasındaki etkileşimin iyi olduğu durumlarda, çalışanların vatandaşlık davranışı sergileme seviyesi yüksek olmaktadır.

- Toksik liderliğe ilişkin yüksek algıya sahip çalışanların vatandaşlık davranışı sergileme seviyesi düşük olmaktadır.

Erdoğan (2020) medya çalışanlarına yönelik yaptığı çalışmasında aşağıda yer alan üç değişken arasında anlamlı bir korelasyon olduğunu gösteren bulguya ulaşmıştır. Söz konusu üç değişken şunlardır:

- Örgütsel Bağlılık,
- İş Tatmini,
- Toksik Liderlik

Güzelyurt (2020) çalışmasında toksik liderlik değişkeni ile işten ayrılma niyeti değişkeni arasında ilişkiler tespit etmiştir.

Karakaya (2020), Çorlu’da “Toksik Liderlik Ölçeği” kullanarak 153 özel hastane sağlık çalışanıyla gerçekleştirdiği çalışmada şu sonuçları elde etmiştir.

- Erkeklerin kadınlara, evlilerin bekarlara kıyasla daha yüksek toksik liderlik algısına sahip oldukları saptanmıştır.

- Katılımcıların yaşları ilerledikçe, eğitim seviyesi ve gelir durumları iyileştikçe toksik liderlik algılarının da arttığı belirlenmiştir.

- İdari personel statüsünde çalışanların toksik liderlik algılarının öteki gruplarla kıyaslandığında en yüksek düzeyde olduğu tespit edilmiştir.

- En yüksek toksik liderlik algısına sahip olan grubun doktorlar olduğu bulunmuştur.

Küçük (2020) çalışmasında, birtakım sonuçlar elde etmiştir. Bu sonuçların bazıları aşağıdadır:

- Toksik liderlik değişkeni ile okul etkililiği arasında olumsuz bir ilişki bulunmuştur.

- Toksik liderlik değişkeninin alt boyutları ile örgütsel sinizm değişkeninin alt boyutları arasında orta seviyede olumlu bir ilişki bulunmuştur.

- Toksik liderlik ile okul etkililiği ilişkisinde psikolojik sermaye ve örgütsel sinizmin aracılık rolüne sahip olduğu bulgusu elde edilmiştir.

Yağcı (2020), 263 katılımcı ile yaptığı çalışmada aşağıdaki bulgulara ulaşmıştır.

- Toksik liderliğin yöneticiye güveni olumsuz etkilediği belirlenmiştir.

- Toksik liderliğin örgütsel sessizliği olumlu yönde etkilediği saptanmıştır.

- Toksik liderlik, yöneticiye güvende örgütsel sessizlik etkisinin araştırılması için kurulan modelin anlamlı olduğu ve bu iki faktörün, örgütsel sessizliğin %36,7’lik varyansını açıklayabildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Akca (2021), 522 hava meydan personeli örneklem grubuyla yaptığı çalışmada aşağıdaki bulgulara erişmiştir.

- Araştırma sonucunda etik iklim algısının moderatör role sahip olduğu belirlenmiştir.

- Katılımcıların toksik liderlik algı ortalamalarının 3,61 ve standart sapmasının 1,08 olduğu saptanmıştır.

- Toksik liderlikle işten ayrılma niyeti arasında pozitif bir korelasyon olduğu görülmüştür.

- Katılımcıların toksik liderlik algılarıyla etik iklim algıları arasındaki ilişkinin ise olumsuz ve düşük seviyede olduğu belirlenmiştir.

- Toksik liderliğin, işten ayrılma niyeti üzerindeki değişimin %13,9’unu; etik iklim üzerindeki değişimin ise %2’ sini açıkladığı saptanmıştır.

Cilvelezoğlu (2021), doktora çalışmasında; etkin, yıkıcı ve toksik liderlik tarzlarının tevazu ve ego değişkenlerine göre psikolojik sermaye ve performansı nasıl etkilediğini incelemiştir. 1154 katılımcı ile “Toksik Liderlik Ölçeği” dahil toplamda altı ölçek kullanarak yaptığı çalışmada şu bulgulara ulaşmıştır.

- Katılımcıların tevazu düzeylerindeki bir birim yükselişin toksik liderlik üzerinde 0.305’lik azalışa neden olduğu bulunmuştur.

- Eleştirel Ebeveyn ego seviyesinin toksik liderlik üzerinde pozitif etkisinin olduğu belirlenirken, Uygulu Çocuk ve Doğal Çocuk ego seviyelerinin toksik liderlik üzerinde negatif etkisinin olduğu saptanmıştır.

- Araştırmaya katılanların toksik liderlik seviyelerinin dayanıklılık ve öz yeterlilik seviyeleri üzerinde anlamlı ve olumsuz bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

- Toksik liderliğin görev performansı ve bağlamsal performans değişkenleri üzerinde etkisinin bulunmadığı belirlenmiştir.

Çağrı (2021) çalışmasında, toksik liderliğe ilişkin algının, örgütsel sessizliği ve çalışanların işten ayrılma düşüncelerini olumlu olarak etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Doğan (2021), çalışmasında aşağıdaki bulgulara ulaşmıştır.

- Çalışma sonucunda katılımcıların toksik liderlik algı seviyeleri yükseldiğinde örgütsel depresyon düzeylerinin de yükseldiği saptanmıştır.

- Katılımcıların çalıştıkları yerdeki arkadaşlarıyla ilişki memnuniyet seviyelerindeki artışın toksik liderlik davranışlarına yönelik algılarını düşürdüğü belirlenmiştir.

- Katılımcılara ait sonuçlara göre toksik liderliğin örgütsel depresyonu anlamlı şekilde yordadığı tespit edilmiştir.

- Belirlenen demografik kriterlerle katılımcıların toksik liderlik algıları arasında anlamlı ilişkinin olmadığı bulunmuştur.

Ertuğrul (2021) çalışmasında, öğretmenlerin toksik liderliğe ilişkin algılarının onların iş tatminleri ve motivasyonları üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğu sonucunu elde etmiştir.

Kırca (2021) çalışması sonucunda birtakım sonuçlar elde etmiştir. Bu sonuçların bazıları aşağıdadır:

- Çalışanlardaki toksik liderliğe dair algı, örgütsel sessizlik davranışlarını pozitif ve anlamlı bir biçimde etkilemektedir.

- İş motivasyonu ve toksik liderlik ilişkisi bağlamında pozitif psikolojik sermayenin moderatör etkisi vardır.

Mamadova (2021), “Toksik Liderlik Ölçeği” ve “Örgütsel Performans Ölçeğini” kullanarak 355 öğretmenle gerçekleştirdiği yüksek lisans tezinde ulaştığı sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

- Katılımcıların toksik liderlik algı düzeylerinin düşük olduğu belirlenmiştir.

- Katılımcıların toksik liderlik algıları arttığında örgütsel performanslarının azaldığı saptanmıştır.

- Katılımcıların toksik liderlik algı düzeylerinin cinsiyete, medeni duruma ve bransa göre farklılaşmadığı belirlenmiştir.

Oruç (2021) çalışmasında birtakım sonuçlar elde etmiştir. Bu sonuçların bazıları aşağıdadır:

- Toksik liderliğe ilişkin algının işten ayrılma niyeti değişkeni üzerinde olumlu bir etkisi görülmüştür.

- Toksik liderliğe ilişkin algının hizmet inovasyon davranışı üzerinde

olumsuz bir etkisi görülmüştür.

- Toksik liderliğe ilişkin algı ile işten ayrılma niyeti değişkeni ilişkisinde ve toksik liderliğe ilişkin algı ile hizmet inovasyon davranışı ilişkisinde metanet değişkeninin moderatör etkisi görülmemiştir.

Tamay (2021) çalışması sonucunda birtakım sonuçlar elde etmiştir. Bu sonuçların bazıları aşağıdadır:

- Toksik liderlik değişkeninin çalışanların mobbing algıları üzerinde olumlu bir etkisi vardır.
- Toksik liderlik değişkeni çalışanların iş performanslarını olumsuz bir şekilde etkilemektedir.

Tepebaşı (2021), turizm fakültesinde okuyan 40 öğrenci üzerinde Bilişsel Haritalama Yöntemi kullanarak gerçekleştirdiği nitel çalışmada katılımcıların toksik liderlik algılarının karşılaştırmalı analizini yapmıştır. Çalışma sonucunda elde edilen bulguların bazıları aşağıdadır:

- Katılımcıların toksik liderlik algısını etkileyen en önemli unsurun çalışan motivasyonunu azaltan lider davranışlarının olduğu belirlenmiştir.
- Toksik liderlerin çalışanlara hak ettiği ücreti vermemesi, çalışana fazla mesai yaptırılması ve ücret ödenmemesi vb faktörlerle çalışan motivasyonunu düşürdüğü ifade edilmiştir.
- Kadın katılımcıların erkeklere nazaran daha çok boyutlu davranışlarla toksik liderliği ifade ettikleri bulunmuştur.

Zenginoğlu (2021), “Toksik Liderlik Ölçeği” ve “Psikolojik Sermaye Ölçeği” kullanarak 365 öğretmenle yaptığı çalışmada şu sonuçlara erişmiştir:

- 41 yaş ve üstü katılımcı öğretmenlerin toksik liderlik algısı, daha genç yaş gruplarındaki öğretmenlere kıyasla yüksektir.
- Öğretmenlerde toksik liderlik ile psikolojik sermaye arasında düşük ve negatif ilişki belirlenmiştir.
- Toksik liderliğin, öğretmenlerin psikolojik sermaye ve alt boyutlarını anlamlı şekilde yordadığı tespit edilmiştir.
- 16 yıl ve üzeri deneyime sahip öğretmenlerde toksik liderlik algısının, daha az deneyime sahip olanlara göre yüksek olduğu belirlenmiştir.

Bakır (2022) yüksek lisans tez çalışmasında okullarda müdür pozisyonunda bulunanların toksik liderlik davranış düzeyleri ile okullarda öğretmen olarak çalışanların örgütsel mutluluk düzeyleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Araştırma sonucunda örgütsel mutluluğun toksik liderlik tarafından anlamlı bir şekilde yordandığı tespit edilmiştir.

Kara (2022), devlet veya özel kuruluşlarda çalışıp aynı zamanda Karabük Üniversitesinde lisansüstü eğitimlerini devam eden 419 kişilik örneklem grubu ile gerçekleştirdiği çalışmada, “Toksik Liderlik Ölçeği” kullanarak katılımcıların yöneticilerinden kaynaklı toksik liderlik algılarının duygusal bağlılıklarına, iş tatminine, örgütsel özdeşleşmeye, iş performanslarına ve işten ayrılma niyetleri üzerine etkisini incelemiş ve aşağıdaki bulgulara ulaşmıştır.

- Katılımcıların yöneticilerinin toksik liderlik davranışlarını orta düzeyde algıladıkları tespit edilmiştir.
- Toksik liderliğin, duygusal bağlılığı düşürerek, iş tatminini azaltarak, örgütsel özdeşleşmeyi zayıflatarak ve algılanan iş performansını düşürerek, işten ayrılma niyetini artırabildiği saptanmıştır.
- Çalışma sonucunda kamu yöneticilerine kıyasla, özel sektör yöneticilerinin daha çok toksik liderlik sergilediği belirlenmiştir.

Karlı (2022), İstanbul Küçükçekmece’de görevli (700+25) öğretmen ile araştırma gerçekleştirilmiş ve aşağıdaki sonuçlara erişilmiştir.

- Katılımcıların okul müdürlerinin toksik liderlik davranışlarına yönelik algı düzeylerinin orta seviyede olduğu saptanmıştır.
- Kadın katılımcıların toksik liderlik algı düzeylerinin erkeklerden yüksek olduğu belirlenmiştir.
- Mesleki kıdemi en düşük grup (0-5 yıl) olan katılımcıların toksik

liderlik algılarının da en az olduğu belirlenmiştir.

- Katılımcılar okul müdürlerinin toksik liderlik davranışlarına yönelik ifadelerinde yöneticilerin tutarsızlık gösterdikleri ya da değişen ruh hallerinde davranabildiklerini ifade etmişlerdir.

Ocak (2022) çalışmasında, toksik liderlik değişkeninin işten ayrılma niyeti değişkeni ve işe yabancılaşma değişkeni üzerinde anlamlı ve olumlu bir etkisinin olduğunu tespit etmiştir.

Özkan (2022), “Toksik Liderlik Ölçeği” ve “Örgütsel Sessizlik Ölçeği” kullanarak İstanbul’da bulunan bir vakıf üniversitesinde görev yapan 254 akademik işgörenle gerçekleştirdiği çalışmada aşağıdaki sonuçlara erişmiştir ulaşmıştır.

- Toksik liderlik davranışlarının katılımcıların örgütsel sessizlik algı düzeylerini artırdığı bulunmuştur.
- Toksik liderliğin, örgütsel sessizlik düzeyini %34,3 oranında açıkladığı belirlenmiştir.

Özkaya (2022), nitel araştırma yöntemiyle Kocaeli’nin Karatepe ilçesinde görev yapan öğretmenler üzerinde gerçekleştirdiği çalışmasında ulaşılan sonuçlar şunlardır:

- Öğretmenlerin okul yöneticilerinin bencil, çıkarıcı, otoriter, narsist vb. tavırlarını içeren davranışlarını toksik olarak algıladıkları belirlenmiştir.
- Okul yöneticilerinin toksik liderlik davranışı göstermelerinin farklı nedenlerden kaynaklı olabileceği saptanmıştır.
- Toksik liderlik davranışlarının çok çeşitli etkilerinin olduğu (örgütsel güven, iletişim, çatışma vb.) tespit edilmiştir.
- Öğretmenlerin okul yöneticilerinin gösterdikleri toksik liderlik davranışları karşısında aktif ve pasif tepkiler yoluyla başa çıktıkları belirlenmiştir.

Tatlıcı (2022), “Toksik Liderlik Ölçeği”, “Güç Kültürü Ölçeği”, “Örgüt İklimi Ölçeği” ve “İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği” aracılığıyla 542 özel güvenlik personeli örneklem grubu üzerinde gerçekleştirdiği doktora çalışmasında aşağıdaki bulgulara erişmiştir.

- Araştırma toksik liderlik, güç kültürü, olumsuz örgüt iklimi ve işten ayrılma niyeti arasında olumlu bir korelasyon olduğu belirlenmiştir.
- Katılımcıların işten ayrılma niyetleri üzerinde en etkili değişkenin toksik liderlik olduğu saptanmıştır.
- Katılımcıların toksik liderlik algı düzeylerinin yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi ve unvan değişkenlerine göre farklılaştığı tespit edilmiştir.
- Çalışma sonucunda olumsuz örgüt ikliminin, toksik liderliğin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini önemszenmeyecek derecede azaltarak kısmi bir aracılık rolü oynadığı tespit edilmiştir.

Biçer (2023) çalışmasında birtakım sonuçlar elde etmiştir. Bu sonuçların bazıları aşağıdadır:

- İşten ayrılma niyeti ile toksik liderlik arasında pozitif bir korelasyon bulunmuştur.
- Toksik liderliğe ilişkin algı ile genel sağlık durumu arasında olumlu [Biçer, burada toksik liderlik arttıkça genel sağlık durumunun kötüye gittiği açıklamasını yapmaktadır.] bir korelasyon bulunmuştur.

Nebioğlu (2023), “Toksik Liderlik Ölçeği”, “Örgütsel Özdeşleşme Ölçeği” ve “İş Performansı Ölçeği” kullandığı çalışmasını 1115 katılımcı ile gerçekleştirmiştir. Araştırma sonucunda aşağıdaki bulgulara ulaşmıştır.

- Katılımcıların algıladıkları toksik liderlik davranışlarının iş performanslarını olumsuz etkilediği belirlenmiştir.
- Katılımcıların algıladıkları toksik liderlik davranışlarının örgütsel özdeşmelerini olumsuz etkilediği saptanmıştır.
- Katılımcıların toksik liderlik algılarının bir takım demografik değişkenlere göre farklılaştığı sonucu elde edilmiştir.

5. Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Yapılan çalışma sonucunda 2019 yılından itibaren toksik liderliğin alan yazında daha fazla araştırıldığı tespit edilmiştir. Araştırmaya dahil edilen lisansüstü tezlerin 31'i (%70,5) yüksek lisans tezi olmakla birlikte 41 çalışmanın Türkçe yazıldığı belirlenmiştir. Ünüvar (2023) bu durumun gerekçesini, doktora kıyasla yüksek lisans programlarının ve öğrencilerinin sayıca fazla olması ve yabancı dille eğitim yapan üniversite sayısının az olması şeklinde açıklamaktadır. Toksik liderlik alanında devlet üniversitelerinde de 28 adet (%63,6) teze, benzer şekilde daha fazla sayıda lisansüstü tez çalışması gerçekleştirilmiştir. Bunun temel nedeni ülkemizdeki devlet üniversitelerinin sayısının vakıf üniversitelerinden fazla sayıda olmasıyla açıklanabilir. Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sisteminde 2022-2023 Yükseköğretim İstatistiklerine göre ülkemizde faal olan 129 devlet üniversitesi, 75 vakıf üniversitesi ve 4 Vakıf Meslek Yüksek Okulu (MYO) bulunmaktadır (YÖK, 2023). Ayrıca incelenen tezlerin %59,1'i Sosyal Bilimler Enstitülerinde ve yaklaşık yarısı (%47,7) İşletme Ana Bilim Dalında gerçekleştirilmiştir. Toksik liderliğin daha ziyade işletme bilimi içerisinde yer alan bir konu olduğu için seçilmiş olabileceği düşünülmektedir.

Lisansüstü tezlerinin %84,1'i nicel araştırma yöntemiyle ve anket veri toplama aracı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Araştırmalarda daha çok anket yönteminin tercih edilme nedeni, anket tekniğinin hız ve maliyet noktasında bazı avantajlar sağladığı şeklinde açıklanabilmektedir (Ünüvar, 2023). Nitel ve karma (nitel-nicel) araştırmaların toplam yapılan araştırma içindeki oranı yalnızca %13,6'dır. Schmidt'in (2008) geliştirdiği ve Çelebi, Güner ve Yıldız'ın (2015) Türkçeye uyarladığı ölçeğin, çoğu çalışmada kullanıldığı görülmüştür. Ölçekte yer alan ifadelerin anlaşılabilirliği, toksik liderlik alanında incelenmek istenilen bilgileri içermesi, konunun ulusal alan yazında yeni çalışılan konulardan biri olması, konuyu ölçmeye yönelik geliştirilen ya da uyarlanan ölçeklerin sınırlı sayıda olması nedeniyle bu ölçeğin daha fazla tercih edildiği söylenebilir. Lisansüstü tezlerdeki örneklem gruplarının farklı alanlarda yer aldığı görülmekle birlikte en fazla çalışılan grubun öğretmenler (11 tezde) olduğu saptanmıştır. Bu durum, ilgili kurumların toksik liderlikle ilgili çalışma yapılmasına izin vermesiyle açıklanabilir. Lisansüstü tezlerde toplam elli farklı değişkenle çalışılmıştır. Dinç (2019) yüksek lisans çalışmasında yedi değişken kullanarak en fazla değişkenin kullanıldığı araştırmayı yapmıştır. En fazla çalışılan değişkenlerin işten/örgütten ayrılma niyeti, performans, örgütsel bağlılık, iş tatmini, psikolojik sermaye ve örgütsel sessizlik olduğu belirlenmiştir. Özellikle toksik liderliğin bazı çalışan tutum ve davranışlarını içeren konularla korelasyon içerisinde olmalarından dolayı tercih sebebi olabileceği düşünülmektedir. Gerçekleştirilen çalışma sonucunda iki ya da üç değişken kullanılarak yapılan toplam 25 tez (%56,8) olduğu ve bunların 23'ünün yüksek lisans tezi olduğu saptanmıştır. Bunun nedeninin yüksek lisans tezlerinin doktora tezlerine göre daha dar kapsamlı çalışmalar olarak planlanmasından kaynaklı olabileceği düşünülmektedir. Doktora çalışmalarında ortalama 700 örneklem sayısına, yüksek lisans tezlerinde ise ortama 287 örneklem sayısına ulaşıldığı belirlenmiştir. Doktora çalışmalarının daha derinlikli çalışmalar olması nedeniyle araştırılan konunun daha kapsamlı incelenmesi ve buna bağlı olarak daha fazla örneklem ulaşılma istenmesi beklenen ve bilinen bir durumdur. Ayrıca araştırmaya dahil edilen tüm tezlerin özetlerinde araştırma amacının ifade edildiği ve tezin Türkçe/İngilizce özetlerinin yer aldığı belirlenmiştir. Ancak toplam dört lisansüstü tezin özetinde evren, örneklem, katılımcılar, veri toplama araçları ve araştırma yöntemlerinin yer almadığı saptanmıştır. Bu durumun üniversitelerin yazım kılavuzlarından ya da danışmanlarının tercihlerinden kaynaklı olabileceği düşünülmektedir.

Bazı değişkenler bağlamında, araştırma kapsamında yapılan tezlerde birbirlerini destekler nitelikte bulgular yanında aksi yönde bulguların da elde edildiği görülmektedir. Çalışmaların bazılarında demografik faktörlere ve diğer değişkenlere bağlı oluşan farklı bulguların ortaya çıkma gerekçeleri açıklanmamıştır. Bazı çalışmalarda katılımcıların toksik algı düzeyleri düşükken (Çetinkaya, 2017; Bahadır, 2018; Tatlıcı, 2021; Mammadova, 2021), bazı çalışmalarda ise orta seviyede (Kara, 2022; Karlı, 2022) bulunmuştur. Bu farklılıkların örneklemelerin aynı tür ve sayıdan meydana gelmemesi ile açıklanabilir. Bilimsel araştırmalarda farklı örneklem gruplarının farklı sonuçlara yol açabildiği bilinmektedir (Şahin ve Özer, 2012; Şeker, 2020).

Katılımcıların cinsiyetlerine göre toksik liderlik algılarının farklılaştığı gözlenmektedir. Bazı çalışmalarda erkeklerin (Tatlıcı, 2022 ve Karakaya, 2020); bazı çalışmalarda ise kadınların (İlhan, 2019; Tepebaşı, 2021; Karlı, 2022 ve Rahman, 2022) toksik liderlik algı düzeylerinin daha yüksek olduğunu saptamışlardır. Kadınların toksik liderlik algısının yüksek olması, kadınların daha fazla duygusal bir yapıya sahip olmaları (İlhan, 2019) ile açıklanabildiği gibi; kadınların daha duyarlı bir yapıya sahip olmalarıyla da açıklanmaktadır (Chua ve Murray, 2015'ten akt. Tepebaşı, 2021).

Bunun yanında medeni durum ve yaş gruplarının karşılaştırılmasında da farklılaşmaların olduğu belirlenmiştir. Nitekim Nebioğlu (2023) ve Karakaya (2020) araştırmalarında evlilerin toksik liderlik algılarının bekarlara kıyasla daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Karakaya'nın (2020) çalışmasında daha ileriki yaşta katılımcıların toksik algı düzeylerinin daha yüksek olduğu saptanırken, Rahman'ın (2022) ve Karlı'nın (2022) çalışmalarında tersi bir sonuç elde edilmiştir. Rahman (2022) en yoğun toksik liderlik algısının 18-25 yaş arasında katılımcılarda olduğunu belirtirken (Sıra Ortalaması= 234,5); Karlı (2022) çalışmasında 30-39 yaş (\bar{x} = 2,22) arasındaki katılımcıların toksik liderlik algılarının en yüksek olduğunu saptamıştır. Karlı (2022) yaş arttıkça toksik liderlik algısının düşük olmasını, deneyimin toksik davranışlardan etkilenmeyi azalttığı ve bu davranışları tolere etme seviyesini yükselttiği şeklinde açıklamaktadır.

Ayrıca çalışmalara ait fark analizlerinde eğitim düzeyine göre de toksik liderlik algısının farklılaştığı bulunmuştur. Karakaya (2020), Karlı (2022) ve Tatlıcı (2022) çalışmalarında yüksek eğitim seviyesine sahip olan katılımcıların toksik liderlik algılarının diğer gruplara kıyasla yüksek olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Karlı (2022), eğitim düzeyi yükseldikçe toksik davranışlara ilişkin algının yükselmesine yol açan gerekçelerden birisini, yüksek eğitimin toksik davranışlara dair farkındalığı arttırdığı şeklinde açıklamaktadır.

Çalışmalarda toksik liderliğin iş performansını olumsuz yönde etkilediği belirlenmiştir (Demir, 2019; Tamay, 2021; Kara, 2022; Nebioğlu, 2023). Buna karşın kimi çalışmalarda (Maden, 2019; Cilvelezoğlu, 2021) toksik liderliğin performans değişkenleri üzerinde doğrudan etkisinin bulunmadığı belirlenmiştir. Günsel'in (2017) yıkıcı bir liderlik ile çalışanların performansı arasındaki korelasyonun incelendiği çalışmasına bakıldığında beklenen aksine değişkenler arasında anlamlı bir korelasyon tespit edilmemiştir. Maden (2019) ve Günsel (2017) toksik liderliğin performans etkilememesini ve aralarında bir ilişkinin olmamasını Türkiye'nin kültürel yapısı ile açıklamaktadır. Rahman (2022) çalışmasında ise toksik liderlik ile bağlamsal performans arasında pozitif yönlü anlamlı zayıf bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir.

Toksik liderliğin örgütsel sessizliği artırdığına yönelik sonuçlar elde edilmiştir (Demir, 2019; Yağcı, 2020; Kirca, 2021; Çağrı, 2021; Özkan, 2022; Rahman, 2022). Toksik liderlik ile örgütsel psikolojik sermaye arasında olumsuz bir korelasyon olduğu bulunmuştur (Bahadır, 2018; Zenginoğlu, 2021; Küçük, 2020). Çalışmalara bakıldığında Toksik

liderliğin örgütsel bağlılığı azalttığı (Yılmaz, 2018; Demir, 2019; İlhan, 2019; Kılıç, 2019; Eriş, 2019; Kara, 2022) sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmalara bakıldığında Toksik liderliğin örgütsel özdeşleşmeyi olumsuz etkilediği bulunmuştur (Kara, 2022; Nebioğlu, 2023). Toksik liderlik algı düzeyi arttığında çalışanların işten ayrılma niyetleri de artmaktadır (Arlı, 2019; Akca, 2021; Çağrı, 2021; Oruç, 2021; Kara, 2022; Ocak, 2022; Tatlıcı, 2022). Çalışmalara bakıldığında Toksik liderliğin iş tatmini düzeyini azalttığı (Arlı, 2019; Eriş, 2019; Kara, 2022) sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmalara bakıldığında toksik liderlik algısının örgütsel sinizm üzerinde pozitif etkisinin olduğu görülmüştür (Yılmaz, 2018; Arlı, 2019; Küçük, 2020).

Toksik liderlik konusunda yapılacak çalışmalarda, Türkiye’de yazılmış tezlerle birlikte, yurtdışında yazılmış tezlerin de birlikte ele alınabileceği; daha önce toksik liderlik konusunun çalışılmadığı farklı sektörlerde ve farklı örneklem gruplarının seçildiği yeni çalışmaların yapılabileceği; bundan sonra toksik liderlik konusuna ilişkin yapılacak içerik analizlerinde bu çalışmada yer almayan temaların ele alınabileceği önerilmektedir. Bunun yanında uluslararası veri tabanlarında (Web of Science, Scopus vb.) yer alan toksik liderliğe ilişkin yapılmış çalışmalara ait güncel bibliyometrik çalışmalarla, toksik liderliğe ilişkin güncel bir derleme çalışmasının yapılması, bu alana önemli katkılar sağlayacaktır. Son olarak, toksik liderlik algılarına ilişkin kültürlerarası farklılıkları ortaya koyan güncel karşılaştırmalı çalışmaların yapılmasının faydalı olacağı düşünülmektedir.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Veri, Ayşe Şahin ve Ahmet Kaya tarafından toplanmıştır. Analiz, Ayşe Şahin ve Ahmet Kaya tarafından gerçekleştirilmiştir. Literatür taraması, Ahmet Kaya ve Ayşe Şahin tarafından yapılmıştır. Sonuç ve tartışma bölümü yazarlar tarafından ortak olarak yazılmıştır.

Çatışma Beyanı

Çalışmada yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Akca, İ. (2021). *Kamuda toksik liderlik, işten ayrılma niyeti ve etik iklim algısı ilişkisi: bir alan araştırması* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Arlı, O. (2019). *Öz kendilik değerlendirmesinin, sinizm, iş tatmini ve tükenmişliğe etkisinde toksik liderliğin rolü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bahadır, E. (2018). *Öğretmenlerin psikolojik sermaye düzeyleri ile okul müdürlerinin toksik liderlik davranışları arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize.
- Bakır, M. (2022). *Okul müdürlerinin toksik liderlik davranış düzeyleri ile öğretmenlerin örgütsel mutlulukları arasındaki ilişki* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Bayın, G. (2015). Türkiye’de sağlık turizmi alanında yapılan lisansüstü tezlerin içerik değerlendirmesi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17 (28), 49-55.
- Biçer, T. (2023). *Toksik liderlik algısı ile işten ayrılma niyeti ve genel sağlık durumu ilişkisinde kişilik özelliklerinin rolü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bozkurt, H. Ö. (2021). “Sinop turizmine yönelik lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi”, Sinop Kültür ve Turizm Sempozyumu Bildiriler Kitabı Cilt 1 (21-24 Ekim 2021) içinde (s.121-126). Sinop. Cambridge Dictionary. (2023). <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/toxic>. (Erişim Tarihi: 02.07.2023).

- Cilvelezoğlu, A. A. (2021). *Tevazu bağlamında bilge liderlik bir model önerisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çağrı, Y. E. (2021). *Toksik liderliğin örgütsel sessizlik ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Çeken, S. (2020). *The relationship between psychological capital and work engagement: the role of toxic leadership perception* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çelebi, N., Güner, A. G. H. ve Yıldız, V. (2015). Toksik liderlik ölçeğinin geliştirilmesi. *Bartın University Journal of Faculty of Education*, 4(1), 249-268.
- Çeliker, N. (2020). *Konaklama işletmelerinde toksik liderlik ölçeğinin geliştirilmesi ve toksik liderlik, lider-üye etkileşimi, iş stresi, duygusal tükenmişlik değişkenleri bağlamında örgütsel vatandaşlık davranışının veri madenciliği yöntemi ile incelenmesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Çetinkaya, H. (2017). *Okul yöneticilerinin toksik (zehirli) liderlik davranışları ile öğretmenlerin tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişki* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Denizli.
- Demir, B. (2019). *Toksik liderlik algısının örgütsel sessizlik, duygusal bağlılık ile görev performansı arasındaki ilişki* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Demirel, N. (2015). *Öğretmen algılarına göre okul müdürlerinin toksik liderlik davranışları ile öğretmenlerin örgütsel sinizm tutumları arasındaki ilişki (Gaziantep Şehitkamil ilçesi örneği)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Zirve Üniversitesi Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Dinç, M. A. (2019). *Zehirli liderliğin bazı öncülleri ve ardılları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Dobbs, J. M. (2014). *The relationship between perceived toxic leadership styles, leader effectiveness and organizational cynicism* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). University of San Diego.
- Doğan, A. (2021). *Toksik liderlik davranışlarının örgütsel depresyona ve örgüt temelli benlik saygısına etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Nişantaşı Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Emir, Z. (2019). *Toksik ve kaotik liderler ile çalışanların tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişki* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Erdoğan, N. S. (2020). *Algılanan toksik liderlik ve örgütsel bağlılık ile iş tatmini etkileşimi: medya çalışanları üzerinde bir araştırma* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Eriş, Y. (2019). *Toksik liderliğin örgütsel bağlılığa ve iş tatminine etkisi: bir kamu bankası örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tekirdağ.
- Ertuğrul, S. (2021). *Öğretmen algılarına göre okul müdürlerinin toksik liderlik davranışları ile öğretmenlerin motivasyon ve iş tatmin düzeyleri arasındaki ilişki* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Farghaly Abdelaliem, S.M., Abou Zeid, M.A.G. (2023). The relationship between toxic leadership and organizational performance: the mediating effect of nurses’ silence. *BMC Nursing* 22, 1-12.
- Goldman, A. (2009). *Transforming toxic leaders*. Stanford University Press.
- Günsel, M. (2017). *Toksik ve yıkıcı liderliğin çalışan performansı üzerindeki etkileri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Güzelyurt, O. (2020). *Özel spor salonu yöneticilerinin toksik (zehirli) liderlik davranışları ile çalışanların işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Hattab, S., Wirawan, H., Salam, R., Daswati, D. ve Niswaty, R. (2022). The effect of toxic leadership on turnover intention and counterproductive work behaviour in Indonesia public organisations. *International Journal of Public Sector Management*, 35(3), 317-333.
- Indradevi, R. (2016). Toxic leadership over the years—a review. *PURUSHARTHA-A journal of Management, Ethics and Spirituality*, 9(1), 106-110.
- İlhan, H. (2019). *Okul müdürlerinin toksik liderlik davranışları ile öğretmenlerin örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük.
- İskit, B. (2019). *Liderliğin karanlık yüzüne bir bakış: toksik liderlik kavramı ve toksik liderliğin işgören motivasyonu ve tutumları üzerindeki etkileri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Kara, C. (2022). *Liderliğin karanlık yüzü, toksik liderlik davranışının çalışanlar üzerine etkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük.

- Karakaya, A. (2020). *Toksik liderlik ve sağlık çalışanlarının toksik liderlik algı düzeylerinin araştırılmasına yönelik bir hastane örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Esenyurt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karlı, B. (2022). *Okul müdürlerinin toksik liderlik davranışına ilişkin görüşleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Kılıç, C. (2020). Saldırganlık üzerine yapılan psikolojik danışma ve rehberlik ve psikoloji doktora tezlerinin incelenmesi. *Öğretmen Eğitiminde Yenilikçi Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 1-17.
- Kılıç, M. (2019). *X ve Y kuşaklarındaki toksik liderlik algılarının örgütsel bağlılık, psikolojik iyi oluş ve bireysel performans üzerindeki yansımaları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Kırbaç, M. (2013). *Eğitim örgütlerinde toksik liderlik* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.
- Kırca, M. Y. (2021). *Çalışanlardaki toksik liderlik algısının örgütsel sessizlik ve iş motivasyonu üzerindeki etkisi: pozitif psikolojik sermayenin düzenleyici rolü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Küçük, Ö. (2020). *Okul müdürlerinin toksik liderlik davranışları ile okul etkililiği arasındaki ilişkide örgütsel sinizm ve psikolojik sermayenin aracılık etkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Elâzığ.
- Lipman-Blumen, J. (2005). Toxic leadership: when grand illusions masquerade as noble visions. *Leader to Leader*, 36, 29-36.
- Maden, F. M. (2019). *Toxic workplaces, toxic leaders and effect on organizational commitment and employee performance* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Mammadova, L. (2021). *Öğretmenlerin okul yöneticilerinin toksik liderlik davranışlarına ilişkin alguları ile performansları arasındaki ilişki* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siirt.
- Mergen, A. ve Ozbilgin, M. F. (2021). Understanding the followers of toxic leaders: toxic illusion and personal uncertainty. *International Journal of Management Reviews*, 23(1), 45-63.
- Nebioğlu, K. G. (2023). *Toksik liderliğin iş performansı ve örgütsel özdeşleşmeye etkisi: kütüphane çalışanları üzerine bir araştırma* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.
- Ocak, S. (2022). *Toksik liderliğin işe yabancılaşmaya ve işten ayrılma niyetine etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Ofei, A. M. A., Poku, C. A., Paarima, Y., Barnes, T., & Kwashie, A. A. (2023). Toxic leadership behaviour of nurse managers and turnover intentions: the mediating role of job satisfaction. *BMC Nursing*, 22, 374.
- Oruç, Ş. (2021). *Toksik liderlik algısının hizmet inovasyon davranışı ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde metanetin düzenleyici rolü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray.
- Özenç, E. G., & Özenç, M. (2013). Türkiye’de üstün yetenekli öğrencilerle ilgili yapılan lisansüstü eğitim tezlerinin çok boyutlu olarak incelenmesi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 171(171), 13-28.
- Özkan, Ç.K. (2022). *Toksik liderlik davranışının örgütsel sessizlik üzerindeki etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Özkaya, F. (2022). *Okul yöneticilerinin toksik liderlik davranışlarının bireysel ve örgütsel etkileri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Düzce Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Düzce.
- Pıçakçı, S. (2019). 2013-2018 Yılları arasında öğretmenlik mesleğine yönelik tutum temalı lisansüstü tezlerin incelenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Rahman, H. H. (2022). *The mediator role of employee silence in the relationship between toxic leadership behaviour and contextual performance* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Reed, G. E. ve Olsen, R. A. (2010). Toxic leadership: part Deaux. *Military review*, November-December, 58-64.
- Schmidt, A. A. (2008). *Development and validation of the toxic leadership scale* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). University of Maryland.
- Smith, N. ve Fredricks-Lowman, I. (2020). Conflict in the workplace: a 10-year review of toxic leadership in higher education. *International Journal of Leadership in Education*, 23(5), 538-551.
- Şahin, N. H. ve Özer, M. (2012). Young ebeveynlik ölçeği- anne formu (yebö-a) psikometrik özelliklerinin bir grup ergen üzerinde değerlendirilmesi. *Türk Psikoloji Yazıları*, 15(30), 37-49.
- Şeker, P. (2020). Okul öncesi öğretmeni ve sınıf öğretmeni adaylarının matematik okuryazarlık düzeylerinin incelenmesi. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 34-42.
- Tamay, M. (2021). *Toksik liderliğin çalışanların mobbing algıları ve iş performansları üzerindeki etkisi: Kütahya ili sağlık çalışanları örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kütahya.
- Tatlıcı, H. (2022). *Güç kültürü ve toksik liderliğin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde örgüt ikliminin aracı rolü: özel güvenlik sektörü üzerine bir araştırma* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Tepebaşı, B. (2021). *Turizm öğrencilerinin toksik liderlik alguları üzerine karşılaştırmalı bir bilişsel haritalama araştırması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Uncu, A. (2018). *Liderlik teorilerinde toksik liderliğin araştırılması: Hitler ve Stalin örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Ünür, H. (2023). Türkiye’de toksik liderlik alanında yapılan Lisansüstü tezlerin içerik analizi. *Dynamics in Social Sciences and Humanities*, 4(1), 31-36.
- Whicker, M. L. (1996). *Toxic leaders: when organizations go bad*. Quorum Books.
- Yağcı, E. (2020). *Toksik liderliğin yöneticiye güven aracılığı ile örgütsel sessizlik üzerindeki etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yılmaz, Y.S. (2018). *Liderlik ile çeşitli örgütsel davranış türleri arasındaki ilişki: bir alan araştırması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Yiğit, B. (2020). 2015-2020 yılları arasında işkolliklik alanında yazılan makalelerin incelenmesi. *İş’te Davranış Dergisi*, 5(2), 101-113.
- Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı (YÖK), <https://istatistik.yok.gov.tr> (Erişim tarihi: 23.12.2023).
- Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı (YÖK) tez merkezi, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Zaman, U., Florez-Perez, L., Anjam, M., Ghani Khwaja, M., & Ul-Huda, N. (2023). At the end of the world, turn left: examining toxic leadership, team silence and success in mega construction projects. *Engineering, Construction and Architectural Management*, 30(6), 2436-2462.
- Zenginoğlu, E. (2021). *Öğretmen algılarına göre okul müdürlerinin toksik liderlik davranışları ile öğretmenlerin psikolojik sermaye düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman.



Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/pub/aruibfdergisi>



Altıncı sınıf Rusya tarih ders kitaplarına göre Rus kimliğinin oluşmasında edebiyat ve kültürün katkısı*

How literature and culture contributed to the formation of Russian identity according to sixth grade Russian history textbooks

Özgür Aktaş^{a**}, Hurşit Isayev^b

^a Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi, Dede Korkut Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi ABD, Kars, Türkiye, ozgurkafkas@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4218-9545

^b Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı ABD, Kars, Türkiye, hursutisa@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4578-3833

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 5 Aralık 2023

Kabul: 17 Ocak 2024

Anahtar kelimeler:

Rusya,
Tarih Ders Kitabı,
Edebi Ürünler,
Tarih Eğitimi

Makale türü:

Derleme makale

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 5 December 2023

Accepted: 17 January 2024

Keywords:

Russia,
Russian History Textbooks,
Literary Works,
History Education

Article type:

Review article

ÖZET

Bu çalışmanın amacı tarih ders kitaplarına göre Rus kültürünün oluşumunda edebiyat ve dinin rolünü açıklamaktır. Bu çalışma nitel bir çalışma olup yöntem olarak doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada iki adet Rus tarih ders kitabı incelenmiş ve Rus kimliğinin oluşmasında edebiyat ve kültürün önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tarih ders kitaplarının verdiği bilgilere göre edebiyat ve dini inançlar Rus kimliğinin şekillenmesinde önemli katkı sağlamıştır. Rusya Hristiyanlık dinini ve Ortodoks mezhebini kabul ederek yeni bir kimliğe sahip olmuştur. Bu yeni anlayış edebiyatla desteklenmiştir. Tarih ders kitapları dini nitelikli eski edebî eserlerden örnekler vererek ve tarih ders kitaplarına dini sembolleri koyarak bir vatandaş oluşturma çabası içerisindeydi. Ancak verilen bu örnekler ve dini efsanelerin aşırı kullanımı kimi zaman da efsanelerin tarihi bir olgu gibi sunulması, neden sonuç ilişkisi yerine tarihi olguların inançlara dayalı olarak açıklanması Rusya tarih ders kitaplarının bilimselliğini önemli ölçüde zayıflatmaktadır.

ABSTRACT

The aim of this study is to explain the role of literature and religion in the formation of Russian culture using history textbooks as a source of information. Two textbooks were analyzed using document analysis. According to the information provided by the history textbooks, literature and religious beliefs contributed significantly to the formation of Russian identity. Russia adopted a new identity by accepting Orthodox Christianity. This new understanding was reinforced through literature. History textbooks attempt to create a citizenship through giving examples from old literary works of a religious nature and by including religious symbols and icons in history textbooks. However, these examples and the excessive use of religious legends, and sometimes the presentation of legends as historical facts, and the explanation of historical events based on beliefs instead of cause and effect, significantly weaken the scientific nature of Russian history textbooks.

* Çalışma, 22-24 Kasım 2023 tarihlerinde Ardahan'da düzenlenen "III. Uluslararası İlişkiler Sempozyumu"nda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: ozgurkafkas@gmail.com

Atf / Citation: Aktaş, Ö. ve Isayev, H. (2024). Altıncı sınıf Rusya tarih ders kitaplarına göre Rus kimliğinin oluşmasında edebiyat ve kültürün katkısı. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(1), 86-91. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1400678>

1. Giriş

Tarih öğretiminin en önemli amaçlarından birisi milli kimlik oluşturma idealini ön plana çıkarmaktır. Tarih dersleri ben ve öteki kimlikler üzerinden bir ulus inşa etme amacıyla taşımaktadır. Tarih toplumlara ulusal kimlik, dini kimlik ve politik kimlik aktarmaktadır. Tarih ders kitaplarında ulusal kimlik ile dini kimlik sıklıkla yer almaktadır (Pamuk, 2014).

Tarih bilimi ulus oluşturma hedefinde en önemli bileşenler olarak din ve edebiyat olgusunu kullanmaktadır. Çünkü din toplumların hayatında vazgeçilmez bir yer tutarken, edebiyat ise dini ve milli değerlerin en büyük aktarım aracıdır. Toplumlar dini değerlerini ve tarihi olaylarını edebiyat üzerinden aktarmaktadır. Edebî eserler arasında mitler, tarihi destanlar ve efsaneler görülmektedir. Mitler (mytoslar) genellikle çok tanrılı zamanlara aittir, doğup geliştikleri bölgenin düşünce tarzlarını ortaya koyarlar, gerçeklerle ilgisi yoktur (Kütükoğlu, 2011). Mitlerden özellikle Ön Asya tarihine ait meseleleri izah etmek için sıklıkla istifade edilmiştir. Örneğin Türk tarihi için Bozkurt Efsanesi örnek verilebilir. Tarihi destanlar ise tarihi hadiseler ve şahsiyetlere ait halk şairleri tarafından söylenip halk arasında yaşayan ve bu hadiseleri canlandıran rivayetlerdir (Togan, 1985). Efsaneler eski çağlardan beri söylenen olağanüstü varlıkları ya da olayları konu edinen hayali hikâyelerdir. Efsaneleri milli olanlar ve milli olmayanlar olmak üzere iki gruba ayırabiliriz. Her ülkenin geçmişine ait bir efsane edebiyatı vardır. Bu edebiyatın bir bölümüne mitoloji adı verilmektedir. Günümüzde genellikle kabul edilen dört grup efsane/mitoloji vardır: Yaratılış efsaneleri, tarihsel olaylar hakkındaki efsaneler, olağan üstü olaylar hakkındaki efsaneler, menkıbeler (Öztürk ve Otluoğlu, 2005). Azizler, evliyalara ve şeyhler hakkındaki söylencelere menkıbe denilmektedir. Bunlardan bazıları, bu şahısların yaptıkları işler, gösterdikleri kerametlerle ilgili olduğu gibi bazıları da mezarlarının yerini konu etmektedir (Kütükoğlu, 2011). Batı'da da Hz. İsa ve havarileri, Hristiyan manastırları, azizler hakkında söylenen birçok menkıbe mevcuttur. Doğu'da ise İslâm evliyalara ve şeyhleri hakkındaki önemli sayıda menkıbe vardır. Hz. Ali, Eyup El Ensari, Buhara'da Hoca Nakişbend Bahaeddin, Konya'da Celalettin Rumi ve onların mezarları ile ilgili pek çok menkıbe bilinmektedir. Hristiyan âleminde bu gibi menkıbeler azizlere ait menkıbeler başlığı altında toplanarak neşredilmiştir. Yine on altıncı yüzyıl Mahmuti Azam menkıbesi gibi Orta Asya Türk evliyalara ait pek çok menkıbe bulunmaktadır (Togan, 1985). Hz. Muhammed'in ashabının faziletleri, örnek yaşamları, bazı kutsal şehirlerin tasvirleri menkıbe olarak da tanımlanmıştır. Türkiye'de ise Fuat Köprülü ve Ahmet Yaşar Ocak Menkıbelere ilişkin özgün eserler vermişlerdir. Bu menkıbelerle Anadolu'da İslâmiyet'in yayılması, inanç sistemi hakkında sosyolojik çıkarımlar yapılmasına yardımcı olmaktadır (Öztaş, 2002).

2. Literatür Taraması

Türk tarih ders kitaplarında edebi ürünlerin kullanımına ilişkin önemli çalışmalar mevcuttur. Ancak Türkiye'de Rusya tarih ders kitaplarında edebiyatın kullanımına ilişkin araştırmaların yeersiz olduğu görülmüştür. Bu çalışma bir boşluğu doldurması açısından önemlidir. Tarih öğretiminde hangi edebi ürünlerin kullanılabileceği (Ata, 2000; Öztürk ve Otluoğlu, 2005; Şimşek, 2006; Yakar ve Yıldırım, 2021) araştırma konusu olabilirken yine öğretmenler tarafından tercih edilen edebi ürünler (Çençen, 2010) ve öğretmenler tarafından edebi ürün kullanmanın öğrenci başarısına olan etkisine yönelik (Akkuş, 2007) önemli çalışmalar literatürde mevcuttur.

3. Yöntem

Tarihsel belgeler geçmişe ışık tutan önemli birincil kaynaklar arasında yer almaktadırlar. Rusya tarih ders kitaplarında isyanların nedenlerine ve genel sonuçlarına ulaşmak amacıyla bu araştırma nitel bir yaklaşım ile doküman analizi şeklinde yürütülmüştür. Doküman analizi, "araştırılması hedeflenen olgu ve olaylar hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır" (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s.217). Doküman incelemesinde analizi yapılan belgenin veya metnin kimler tarafından ne amaçla yazıldığı, nasıl incelenmesi gerektiği, okurların belgeyi anlamak için nelere dikkat etmesi gerektiği gibi hususlar göz önüne alınmalıdır (Balcı, 2013). Dokümanlar bir çok nedenden dolayı iyi veri kaynaklarıdır çünkü bir çok belgeye ulaşım kolay, ucuz ve zahmetsizdir (Turan ve Özen, 2018). Bu çalışmada doküman analizi ile elde edilen veriler içerik analizi yapılarak yorumlanmıştır. İçerik analizinde temel amaç toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2013).

Çalışmada iki adet Rusya tarihi ders kitabı kullanılmıştır. İlk kitap A.A. Danilov ve L.G. Kosunila tarafından yazılan altıncı sınıflar için Rusya tarihi adlı ders kitabıdır. Bu kitap üç ünite altında toplam 272 sayfadan oluşmaktadır. Bu kitap Rusya'nın eski çağından on altıncı yüzyıla kadar olan zaman dilimi kapsamaktadır. İkinci kitap Danilov, Danilov, Klovok ve Tırın tarafından yazılan Rusya Tarihi adlı ders kitabıdır 2009 yılında basılan bu kitap beş ünite altında toplam 274 sayfadan oluşmaktadır. Karasar (2010) örneklem üzerinde çalışmanın araştırmacıya geniş zaman, enerji ve para tasarrufu sağladığını belirtmiştir. Araştırmada amaç çok veri toplamak değil, geçerli ve güvenilir veriyi toplamaktır. Çoğu durumda ise iyi belirlenmiş küçük bir örneklem üzerinde yapılan araştırma, geniş bir evrende yapılan çalışmalardan daha iyi sonuç verebileceği için büyük küme üzerinde çalışmak bir övünç kaynağı değildir. Bu nedenle para, zaman açısından tasarruf sağlamak ve değişik tarihte yazılan ders kitaplarının içeriğinin aynı olduğu kararına varıldığı için çalışmada iki adet Rusya tarihi ders kitabının yeterli olacağı kararlaştırılmıştır.

4. Bulgular

Eski Rusya'da Yazı ve Edebiyat Rus kültürünün oluşumuna nasıl katkı sağlamıştır?

Tarih ders kitaplarına göre XI. yüzyılda Rusya'da yazılı bilimsel eserlerin oluşmasıyla eski Rus edebiyatı doğmuş ilk edebiyat eserleri salnameler olmuştur. Rusya tarih ders kitaplarında vurgulandığı gibi Rusya'nın Hristiyanlığı kabul etmesi Rus kültürü ve edebiyatı için de bir dönüm noktası olmuştur. Hristiyanlığın kabul edilmesi okuryazarlığın yayılmasında ve eğitimin gelişmesinde önemli rol oynamış, edebiyat dinin yayılmasına hizmet etmiştir. Yunanca ve Bulgarca'dan pek çok kitap çevrilmiştir. Kiliselerde ve manastırlarda okullar açılarak Hristiyanlık değerleri öğretilmiştir. Ancak Rus kimliğinin korunması için eğitim anadilde yapılmıştır. Sayfaları dana derisinden yapılan ilk Rus kitapları el yazmalarıydı ve çok pahalıydı. Küçük resimlerle minyatürlerle süslenen kitapları ancak çok zengin insanlar satın alabilirdi (Danilov ve Kosulina, 2012).

Günümüze ulaşan salnameler Kiev-Peçorskiy manastırı rahibi Nestor tarafından yazılan "Geçmiş Yılların Hikâyesi" adlı eserlerdir. Nestor, kendi salnamesinin ilk satırlarında Eski Rus Devleti'nin başkentinin Kiev olduğunu öne sürüyordu. Nestor ilk jitiye yazarlardandır, bu jitiyelerde azizlerinin yaşarken ve öldükten sonra gösterdikleri mucizeler ele alınmıştır. Nestor'dan önce başka büyük edebiyatçı Eski Rusya'da büyük Kiev Mitropolitleri İllarion eğitim alanında ve nasihat türünde eserler

vermiştir. Onun en tanınmış eseri 1049 yılında Kiev’i korumak için dikilen anıt ile ilgili yazmış olduğu “Kanun ve Güvenlik Hakkında Söz” adlı eseridir (Danilov ve Kosulina, 2012). XII. Yüzyıla gelindiğinde artık yeni bir edebiyat türü olan nasihatnameler ön plana çıkmaya başlamıştır. Vladimir Monamak “Çocuklarıma Nasihatlar” adlı eserinde kendi hayatından bahsederek çeşitli öğütler vermiştir:

“En çok fakirleri unutmayın, yetimlere ve dullara hayrat verin, güçlülerin güçsüz insanlara zulmetmesini engelleyin, kendiniz de hiçbir Hristiyanı mahv etmeyin. Köylere ve ekinlere kötülük yapmayın ki insanlar sizi lanetlesin. İyilik yapmakta ve iyilik istendiğinde ise tembel olmayın, özellikle de kiliseye karşı. Güneşin sizi yatağınızda yakalamasına izin vermeyin (Danilov, Danilov, Klokov & Tırın, 2009, s.97).

Daniil Zatoçnik tarafından yazılan “Slovo ve Molenie” adlı eserde hayatın anlamı, bilgili insanlar ve ideal yönetici tasvir edilmiştir. Daniil’e göre ideal knyaz kimsesizlerin koruyucusu olmalı, iç çekişmelerin üstesinden gelecek kadar güçlü ve dış tehditlere karşı ülkeyi korumaya da muktedir olmalıdır. Çünkü Rusya’nın parçalanma tehlikesi geçirdiği yıllarda nasihatnameler ve bilinler halkı birleştirme amacı gütmüştür. Rusların bir bayrak altında toplama düşüncesi Rusların en tanınmış eseri olan İgor Alayı Destanı’nda görülmektedir. Bu eser Kıpçaklara karşı Novgorod-Severskiy Knyazı İgor Sviyatoslavıç’ in 1185 yılı bahar ayında başarısız seferinden esinlenerek yazılmıştır. Yazarın amacı Rus topraklarının tahrip edilmesi ve iç çekişmeler hakkında farkındalık oluşturmaktır: Yazar, “Bundan sonra bayraklarınızı kaldırmayın, kılıçlarınızı- o kör kılıçlarınızı- kınına koyun, artık dedelerinizin şöhretini kaybetmişsiniz” diyerek ikaz ediyordu ki eskiden Rusya düşmanlarına galip gelen bir devlettir (Danilov ve Kosulina, 2012).

Tarih ders kitaplarına göre XIV. yüzyılda Rusya’ya kâğıt getirilmeye başlanması Rus kültürü açısından bir dönüm noktası olmuştur. Kâğıt, berestaya (ağaç kabuğu) göre daha kaliteli ve parşömen adı verilen dana dersinden de daha ucuz olduğu için kitaplar ucuzlamaya ve çoğalmaya başlamıştır. Yazıya olan talebin artması yazı tekniğinin değişmesine neden olmuş; ustav yerine aralıklı, gelişmiş ve serbest yapı olan polustav kullanılmıştır. Manastırlarda kitap yazma atölyeleri ve kütüphanelerde yüzlerce cilt kitap bulunurdu. Hatta bazı Knyazların kendi atölyeleri vardı. Tarih ders kitaplarına göre XIV. Yüzyılın ortasında en büyük gelişmelerden birisi Rus matbaasının kurulmasıdır. 1564 yılında Moskova’da devlet matbaasında İvan Federov ve onun yardımcısı Pyotr Mistislaeviç tarafından ilk Rus kitabı (Apostol) basılmıştır. 1565 yılında eğitimi öğreten – Çasoslovets- kitabın basılması Rus eğitim tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştur (Danilov ve Kosulina, 2012).

XIV. yüzyılın ikinci yarısında Rus kültürünün şekillenmesinde en büyük etki Ordululara (Altın Orda Devleti) karşı kazanılan Kulikovo Savaşıdır (Danilov ve Kosulina, 2012). Bu dönemde yaygın olan türlerden birisi de askeri öyküler olmuştur. 1380 yılında Kulikovo Bozkrı’nda olan savaş edebiyatın çeşitli alanlarında kendisine yer bulmuştur. Kulikovo Savaşı’nı şöhretlendiren ilk eserlerden birisi Zadoşına Destanı’nı yazan Safoniy Riyazanets olmuştur. Bu Zadoşına’nın yazarının kullandığı birçok edebi usuller İgor Alayı Destanı’na benzerdir. “İgor Alayı Destanı Hakkında Bir Söz” ve Zadoşına’nın etkisi altında (esinlenerek) yazarı bilinmeyen askeri bir destan olan “Mamay Kırgını Hakkında Bir Söz” önemli edebi türlerdir. Bir edebiyat türü olan seyahatnamelere (hojdeniye) Ruslar vatanseverlik motiflerini de eklemiştir. 1466 yılında Tver Tüccarı Afanasiy Nikitin “Üç Denize Seyahat” adlı kitabında Tanrıya şöyle dua ediyordu: “Rus toprağını Tanrı korusun, Tanrım onu koru, bütün dünyada böyle memleket yok, Rus memleketinin knyazları birbirleriyle neden kardeş gibi yaşamıyorlar? Tanrım izin ver Rus toprakları iyileşsin! (Danilov ve Kosulina, 2012).

XIV ve XVI. Yüzyılda sözlü edebî türlerle bakıldığında kahramanlık destanlarının zirveye ulaştığı görülmektedir. Bu bilinleri yaratılan Rusya’nın birleşmesi ve istilacılara karşı mücadelenin altını çizmek için Kiev Rusya’sının geleneklerinden bahsetmişlerdir. Kiev ise bu bilinlerde büyük Rus devletinin şekillenmesini temsil etmiştir. Tam bu dönemde ağız edebiyatının yeni bir türü olan tarihi şarkılar ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu şarkıların kahramanları önceleri Rus topraklarını işgal edenlere karşı mücadelede yiğitlik göstermiş kişilerdi. Ruslar güçlendikten sonra Kazan’ı alanlara ve Sibiry’a’yı ele geçiren Yermak’a itaf edilen şarkılar yapılmaya başlanmıştır (Danilov ve Kosulina, 2012).

XVI. Yüzyıl edebiyatı knyaz ve çar hâkimiyetine vurgu ile ön plana çıkmıştır. XVI. Yüzyıl başlarında bu konuya dikkat çeken en önemli eserlerden birisi yazarı bilinmeyen “Vladimir Knyazları Hakkında Destan” dır. Bu eserin temelinde iki efsane vardı. Bu efsanelerden ilkinde göre Moskova hükümdarları kendi menşelerini Roma İmparatoru August’tan almışlardı. İkinci efsanede ise Bizans İmparatoru Konstantin Monamah, Kiev Knyazı Vladimir Vsevolodoviç’e bütün çarlık yetkilerini vermiştir, yani Vladimir tahta tayin olmuştur. Buna göre Vladimir’in takipçileri çar unvanına sahiptir. Bu efsaneler kullanılarak sadece Moskova’nın büyük knyazlarının hâkimiyet hakları olduğu dile getirilmiştir. İvan Grozni’nin iktidar yıllarında bu konuya yoğunlaşmış ve yeni edebiyat türü Publisistika’nın yaratılmasına temel hazırlanmıştır. XVI. Yüzyılda en iyi yayıncılardan birisi İvan Semyonoviç Peresvetov’tur. O, çara gönderdiği mektuplarda dvoryanlara (soylulara) dayalı merkezi yönetim güçlenmesini arzu ediyordu. Çarlık hâkimiyetinin karakteri ve onun hâkimiyetle olan ilişkisi (halk-hâkimiyet) İvan Grozni ve Knyaz Andrey Kurbskiy arasında olan mektuplaşmalarda da ele alınıyordu. Kurbskiy devlet hâkimiyetinin en iyi şekli monark seçilmiş organlarla beraber bütün halk tabakalarını temsil eden bir yönetim şeklini istiyordu yani çarın yönetim erkini paylaşarak gücü dağıtmasını istiyordu. IV. İvan hâkimiyetinin çara Tanrı tarafından verildiği inancını savunuyor ve çarın yetkisinin sınırsız ve paylaşılamaz karakter taşıması gerektiğini savunuyordu.

XVI. yüzyıla gelindiğinde ayrı ayrı türde yazılmış edebi eserlerin sayısı da artıyordu. Rus edebiyatında bütün dünyada ahlak dersi vermeyi amaçlayan “kronograflar” özel bir yer tutmuştur. Burada Rusya tarihi dünya tarihinin bir bölümü gibi ele alınmaktadır. XVI. Yüzyılın ilk yarısında Mitropolit Marari’ye yakın olan kimseler “çetyiminci” oluşturdu (Danilov ve Kosulina, 2012). “Çetyiminci”ler Rusya’da okunan bütün kitapları birleştirdiler ve gruplara ayırdılar. “Çetyiminci”leri Ortaçağ toplumunun kilise edebiyatın ansiklopedisi olarak da tanımlayabiliriz. Mineiler ise orada telif olunan eserler aylara ve günlere bölündüğü derlemeler olmuştur. XVI. Yüzyılda bir edebiyat türü olan domostroy (ev) yazılmıştır. Domostroy’da ev işlerinin görülmesi, çocukların terbiyesi ve ailede dini normların ve geleneklerin yerine getirilmesi talimatına ek olarak devlette çara; ailede ise büyüğe bağlılık vurgulanmıştır (Danilov ve Kosulina, 2012).

Eski Rusya’da din Rus kültürünün oluşumuna nasıl katkı sağlamıştır?

Rusya tarih ders kitaplarında da vurgulandığı gibi ikonaların Ortodoks inancında önemli yeri olmuştur. Günümüzde ise ders kitaplarında görsellere ve dini mitlere önemli bir yer verilmiş ve tarih ders kitapları millî kimlik oluşturmanın önemli bir aracı olarak kullanılmıştır. Rusya tarih ders kitaplarında edindiğimiz bilgilere göre Hristiyan inancını kabulünden sonra pagan döneminin sembolleri unutturulmaya ve Bizans idolleri yaygınlaştırılmaya çalışılsa da bu imgeler Hristiyan semboller ile karışık kaynaşmıştır (Danilov vd., 2009).



Şekil 1. Georgi'nin Yılan Mucizesi

Kaynak: Danilov vd., 2009

Şekil 2'de kutsal savaşının ejdharhayı yenerek prensesi kurtardığı şekil yer almaktadır. Kulikovo Savaşı'ndan sonra bu imge Moskova Knyazlarının mühürlerinde, paralarında ve kaşelerinde en fazla kullandıkları simge oldu. Bu şeklin ilk örneğinin putperest dönemde oluşturulduğu düşünülmektedir.

Rusya tarih ders kitaplarının aktardığı bilgilere göre Rus ikona çizerleri, Yunan öğretmenlerinden Tanrının ressamın elinden tutup resim çizdirdiğini öğrenmişlerdi, onlar bu yüzden eserlerinin altına imzalarını atmaya uygun görmüyorlardı. Ancak Kiev-Peçorski Monastırı monarkı (rahibi) Alimpiy istisnayı çünkü inanışa göre çalışmalarındaki ilhamı yüce semadan alan kutsal kişinin mucizevi yaşamından örnekler verilmiştir:

Bu âlim bir keresinde bütün vücudu yaradan çürüyen birisine merhamet etti ve onu kurtardı. O hasta ile konuşarak insan ruhunun bu kurtarıcısı ikonacı, o hasta yerlere ikona yaptığı boyaları sürdü. Bir gün sonra bütün yaralar iyileşti. Bir defasında da Alimpiy hasta yatıyordu ve sipariş alamıyordu, O'nun yanına göze görünmeyen bir melek geldi. Üç saat içerisinde ikonaya altın koydu, taş renklendi ve ikona çizildi (Danilov vd., 2009, s.101).

Rusya tarih ders kitaplarında belirtildiği üzere Rusya tarihinde XIV. Yüzyıl Kutsal Sergiya Radonejskiy asrı olarak bilinmektedir. Ders kitaplarına göre Sergey yaklaşık 1322 yılında Rostovlu bayar ailesinde doğmuş, Varfolomey adını almıştır, bu ailenin serveti Orduluların (Altın Orda Devleti) haraçlarıyla tükenmiştir. Varfolomey çocukluk çağında Moskova Knyazı'na hizmet etmek için Padonej Köyü'ne gelmiştir. Varfolomey yetişkin olunca baba mirasını küçük kardeşine bırakma cömertliği göstererek Hristiyan kitaplarını okumaya merak sarmıştır. İnsanlardan uzaklaşarak ruhunun huzurunu Tanrı ile konuşmakta bulan bu kutsal kişi ile ilgili şu satırlara yer verilmiştir:

Varfolom kendisine sık ormanlıkta bir tepe seçti, bu tepede bir kaynak suyu vardı, burada o ağaçlardan kendisine bir izba (küçük kulübe) yaptı, sonunda onu ziyarete gelen keşiş ona Monak (rahip) traşı yaptı ve Sergey ismini verdi. O, küçük ormanda yaptığı bostanda bazı şeyler besliyordu ve zamanın çoğunu ibadete adadı, sesiz çam ağaçları ve nemli yosunlar arasında Tanrıya gece gündüz dua ederdi. Efsaneye göre bir keresinde kulübesinde aç bir ayağa rastladı. Sergey, ona son yiyeceğini verdi bu ormanın korkunç sahibi, Monarkın (keşiş) ayaklarına uzandı. Sergey'in mucizelerinin şöhreti bu küçük kulübeye diğer monarkları da çekiyordu, 1350 yılında onun küçük kulübesi Troitse-Sergeyev Manastırı'na dönüştürüldü. O büyük kilise (Troitse Kilisesi adı verildi) adını aldı yegane Hristiyan Tanrısı üç sıfatla baba-oğul-kutsal ruh sıfatıyla anıldı.

Tarih eğitiminde biyografi öğretimiyle topluma yer vermiş kişilerin örnek yaşamları sonraki nesillere aktarılmaktadır. Rusya tarih ders kitapları, azizlerin biyografilerini anlatarak efsanevi hayatları öğrencilere göstermek istemişlerdir. Ders kitapları burada da görüldüğü gibi bilimsel

bir anlatım yerine efsanevi ve mitolojik bir anlatım tercih etmişlerdir. Anlatıya göre din adamı Sergey, Rusya'nın dini ve dünyevi özellikleriyle örnek olan bir şahsiyettir:

Sergey istiyordu ki insanlar Troitse Monastırı'na baksınlar Tanrı'ya olan sevgiyi hatırlasınlar ve dünyanın nefret edici paylaşma korkusuna galip gelsinler. Diğer monastırlardan farklı olarak Sergiya Troitse Monastırı rahipleri (keşiş) beraber yaşamaya başladılar. Eski bayarlar ve zanaatkarlar bütün paralarını ve varlıklarını bir yere topladılar. Onlar birlikte bostanlarda ve ekinlerde çalışıyorlardı, bir masa arkasında hepsi aynı yemeği yedi ve hepsi bir yerde dua ederdi. Sergey kendisi manastırın ökümeni olarak herkes için odun doğrardı, ekme yapardı ve kovalarla su getirip onların yanına bırakırdı. Böylelikle monarklar çaba gösteriyordu ki cimrilik, aç gözlülük, zalimlik ve ihanetten ruhları kurtulsun (Danilov vd., 2009, s.185-187).

Tarih ders kitaplarında belirtildiği üzere Sergey'in öğrencileri Rusya'nın çeşitli yerlerine dağılmış ve Troitse modelinde otuz beş tane kilise yapmışlardır. Knyazlar ve sıradan insanlar ondan tavsiye almak için, anlaşmazlıklarını çözdürmek ve ümit kazanmak için Sergiya Rodojenski'nin yanına geliyordu. Rus topraklarında birçok "Troitse-Sergeyev Monastırı" yapılmasının en önemli nedeni Rus insanların iç mücadelesine son verip merkezi bir devlet kurmaktır. Azizin yaşamından bu ideale dair örnekler sunulmuştur:

Bir defasında, 1364 yılında, Nijniy Novgorod knyazının küçük kardeşi büyük kardeşi üzerine sefere gitmiş ve başkenti işgal etmişti. Sergey, Nijniy Novgorod Şehri'ne geldi ve bütün kiliselerin kapılarını kapattı. Şehirde ne küçük çocuklar vaftiz ediliyor, ne nikâh kıyılıyor ne de ibadet yapılıyordu. Bu çekişmeyi başlatan knyaz sakinleşti ve büyük knyaz tahta geri döndü. Hayatının sonuna doğru Sergey söz verdi ki insanlar zalimlikten ve kıskançlıktan kurtulana kadar asla konuşmayacak. Hayatının sonuna kadar ne din adamları, ne köylüler, ne de şehirliler bu yaşlı adamdan tek kelime duymadılar. Bu tavır aslında insanlara günahlarını en sesli şekilde hatırlatmayı (Danilov vd., 2009, s.185-187).

Tarih ders kitaplarına göre Ortodoks ülkelerinde en iyi ressamlar akıllı filozoflar olarak da adlandırılıyordu. Onlar örnekleri değil; kendi özgün fikirlerini kullanara çizim yapıyor, resme manevi anlam katıyorlardı. Bizanslı Feofan Grek bahsedilen ressamlardan birisidir. O, sadece Konstantinopol'de değil, Yunan şehirlerinde ve Kırım'da çalışıyordu. Rus tüccarları tarafından davet edilen Feofan, Rusyanın farklı yerlerinde otuz yıl yaşadı, kırktan fazla khram resmi yaptı. 1405 yılında Moskovada Blagoveşenski Soboru'nun ikona resimlerini yaptı ve O'nun yardımcısı Andrey Rublyov'di. Rublyov, muhtemelen daha genç yaşlarında Sergey Radonejski'nin "Tanrı sevgisi için insanların birleşmesi" idealinin hayranı olmuş ve Troitsko Manastırı'nın keşişi olmuştu. Andrey Rublyov burada Hristiyan filozoflarını ve ikona ustalığını öğreniyordu. Rublyov'in ikonalarında Hristos'un gözleri insanlara yargılayıcı gözlerle bakmak yerine hayırlı ve dikkatli bir gözle bakarak insanlara kendilerini koruma yollarını gösteriyordu. Rublyov'in ikonalarında suretler düz burunlu sarışın, yumuşak, kıvrıkcık sakallıydı yani Rus insanının fiziksel özelliklerini yansıtıyordu. Rublyov'in kullandığı mavi, roz, gök rengi, vişne renkleri ise Rus coğrafyasının ilkbahardaki tabiatını betimliyordu. 1425 yılına gelindiğinde Troitse-Sergeyev Manastırı'nın başrahinibi yeni taş mabedin resmini boyamaya Andrey Rublyov'u davet etti. Bu khram için Rublyov Ortodoks dünyasında büyük bir değeri olan ünlü üçleme ikonunu çizdi.



Şekil 2. Troitse

Kaynak: Daniilov ve Kosulina, 2012

Şekil 2’de görülen ikonayla ilgili şu satırlar yazılmıştır: “İncil’de tanrı üçlemesi geçiyordu, bir de peygamber İbrahim üç melek arasında yansıtılmıştı. İnsan şuuru nasıl anlayabilir ki Tanrı hem nasıl tek olur, hem de üç surette görünür? Bu soru üzerinde sadece filozoflar ve ressamlar düşünmüyordu. Fakat Rublyov melekleri öyle bir resimledi ki onların her biri ayrı ayrı kalpe bakıyor, aynı zamanda onlar sözsüz konuşuyorlardı.” Tarih ders kitabında ikonada suretlerin sevgi anlattığı dile getirilmiştir. Onların birbirine yaklaşmış daire şeklindeki figürleri Tanrının teklifinin işaretiydi. Tarih ders kitaplarına göre kan, acı ve nefreti taşıyan Rus insanları Rublyov’un troyasına bakarak bu dünyada birbirine karşı düşmanlık yapmanın anlamsız olduğunu anlamamışlardır (Daniilov, Daniilov, Klovov & Tırın, 2009). Tarih ders kitapları Rus insanını tek bir bayrak altında birleştirmede en önemli unsurlardan birisinin din olgusu olduğunu sıklıkla vurgulamıştır.

5. Sonuç

Altıncı sınıf Rusya tarih ders kitapları incelendiğinde edebi ve kültürel öğelere yer ayrıldığı görülmektedir. Altıncı sınıf ders kitaplarında Rus edebiyatının gelişimi de görülmektedir: Rus edebiyatı ve Rusya tarihi paralel bir yön izlemiştir. Hristiyanlığın kabulünden sonra edebiyat dini yaymanın bir aracı haline gelmiştir. Tarih ders kitaplarında edebiyat özellikle destan ve efsaneler çocuğa değer aktarım aracı olarak görülmüştür. Tarih dersi birçok kültürde çocuğa sosyal, ahlaki değerlerin öğretim aracıdır. Her kültür kendi ahlak normlarını tarih ders kitaplarına ekledikleri destan ve efsaneler aracılığıyla öğretmeye çalışmakta (Öztaş, 2002; Şimşek, 2001) ve insanı merkeze alarak tarih anlatısını çekici kılsa da tarih anlatıdan daha fazlasıdır. Bu nedenle tarih anlatılarıyla zenginleştirilmeye çalışılsa da gerçeklik bağlamından kopmamasına dikkat edilmelidir (Levstik, 1995). Çünkü tarihe kaynaklık eden tüm verilerde olduğu gibi sözlü kaynakların hemen hepsinde yaşanan güvenilirlik problemi destanlar ve efsaneler için de geçerlidir. Destanlar, diğer kaynak türleri olan seyahatnameler ve mitler gibi doğru ve güvenilir olduğunda tarihe çok kıymetli veriler sunan fakat hayal gücüne dayandığında ise tarihi yanıtılabilen, doğruluğuna dikkatli yaklaşılıp kontrollü kullanılması gereken kaynaklardır (Haliloğlu-Yıldırım, 2021). Bu nedenle efsane, mit ve destanların tarihsel gerçekliği birebir ele almadığı, sanatsal bir doğaya da sahip oldukları göz önüne alınarak bu ürünlerden kültür tarihi bağlamında da yararlanmak mümkündür (Şimşek, 2014).

Rusya tarih ders kitaplarında Rus ulusçuluğu yanında Ortodoksluk da baskın bir öge olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihi olaylar efsanevi kişilikler ve olaylar üzerinden öğrenciye aktarılmıştır. Dini söylem oldukça baskındır. Bu durum altıncı sınıf kitaplarını Rus-Ortodoks bir kimlik inşa

etme üzerine yazıldığını ortaya koymaktadır. Pamuk’a (2014) göre kolektif kimlik kategorilerinden ulusal kimlik modern dönemin ürünü olarak biz kategorisindeki egemen kültürün ortaklıkları üzerinden inşa edilir Bu inşa egemen kültürün dışında kalan bireyleri ötekileştirir. Dinî kimlik, teolojik düşünce olarak sosyal gerçekliğin bireyler tarafından yeniden üretilmesinde sembolik dünyaya ait düşünüş biçiminin davranışlar haline getirilmesiyle ortaya çıkan bir kimlik türüdür. Yetkin’e (2007) göre Türk tarih ders kitaplarında da İslâm tarihi anlatılırken olaylar mucizelerle, destanlarla ve efsanelerle anlatılmaktadır. Tarih biliminin temel ilkeleri ve eleştiri mekanizması bu durumda ortadan kaldırılarak duyuşsal alana aşırı vurgu yapılmaktadır.

Rusya tarih ders kitaplarında sıklıkla değer aktarılmaya çalışıldığı görülmektedir. Devletler ve toplumlar kendi geleneksel değerlerini sonraki kuşaklarına aktarmak isterler. Rusya tarih ders kitapları bu aktarımı biyografiler üzerinden değer telkin ederek yapmaya çalışmıştır. Telkin yönteminde sıkça kullanılan tekniklerden birisi ahlaki yönü bulunan tarihsel ve kurgusal hikâyeleri kullanmaktır (Akbaş, 2014). Bu hikâyeler ders kitaplarında genellikle azizler üzerinden anlatılmış, öğrencileri Ortodoks kimlik etrafında toplamaya çalışılmıştır. Anlatılanlara ek olarak Rusya tarih ders kitaplarında sürekli vurgulandığı üzere, Ruslar dini inançlarını Bizans’tan almalarına rağmen onlar, Yunan kültürünü benimsemek yerine yeni inançlarını millî bir anlayışla yorumlamışlardır.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Ders kitaplarının çevirisi yazarlar tarafından beraber yapılmış, Türkiye Türkçesi’ne uygun aktarımı yapılmıştır. Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çatışma Beyanı

Çalışmada yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Akbaş, O. (2014). Sosyal bilgilerde değerler ve öğretimi. B. Tay ve A. Öcal (Ed.), *İçinde Özel Öğretim Yöntemleriyle Sosyal Bilgiler Öğretimi* (ss. 343-370). Ankara: Pegem Akademi.
- Akkuş, Z. (2007). *Tarih öğretiminde edebi ürün kullanımının öğrenci başarısına etkisi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Ata, B. (2000). Tarih öğretiminde bir araç olarak; tarihi romanlar. *Türk Yurdu*, 153, 158-165.
- Balçı, A. (2013). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntem, teknik ve ilkeler*, Ankara: Pegem Akademi.
- Çençen, N. (2010). *11. sınıf Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük dersinde tarih öğretmenlerinin edebi ürün kullanımına yönelik görüşleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Daniilov, A. A. ve Kosulina, L. G. (2012). *İstoriya Rassii*, Moskova: Prosveşenie.
- Daniilov, A. A., Daniilov, D. D., Kolokov, B. A. ve Tırın, C. B. (2009). *İstoriya Rassii*, Moskova: Balans.
- Haliloğlu-Yıldırım, E. (2021). Tarih araştırmalarında destanların kaynaklık değeri. *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(1),115-129.
- Karasar, N. (2010). *Bilimsel araştırma yöntemleri*, Ankara: Nobel.
- Kütükoğlu, M. S. (2011). *Tarih araştırmalarında usul*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Levstik, L. (1995). Narrative constructions: cultural frames for history. *Social Studies*, 86(3), 113-116.

- Öztaş, S. (2002). Tarih eğitiminde menkıbelerin yeri ve önemi, *Türk Yurdu*, 22(175), 68-72.
- Öztürk C. ve Otluoğlu, R. (2005). *Sosyal bilgiler öğretiminde edebi ürünler*, Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Pamuk, A. (2014). Kimlik ve tarih öğretimi. M. Safran (Ed.), *İçinde Tarih nasıl Öğretilir* (ss. 79-84), İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Pamuk, A. (2014). *Kimlik ve tarih*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Şimşek, A. (2006). Tarihsel romanın eğitimsel işlevi. *BİLİG*, 37, 65-86.
- Şimşek, A. (2001). Tarih eğitiminde efsane ve destanların rolü. *G.Ü. Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(3), 11-21.
- Şimşek, A. (2014). Tarih öğretiminde destanlar ve efsaneler. M.Safran (Ed.), *İçinde Tarih Nasıl Öğretilir?* (ss. 313-318). İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Togan, Z. V. (1985). *Tarihte usul*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Yakar, H. ve Yıldırım, T. (2021). Ortaöğretim tarih ders kitaplarında edebi ürünlerin kullanımı. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2), 409-426.
- Yıldırım, A. ve Şimşek H. (2013), *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.



Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/pub/aruibfdergisi>



DÜZELTME MAKALESİ

Adaletin iş ile ilgili tutumlar üzerindeki etkisi: iyimserlik ve dindarlığın rolü

The impact of justice on workplace attitudes: the role of optimism and religiosity

Metin Söylemez, Ahmet Kaya, Zeliha Tekin

Makalenin Künyesi: Söylemez, M., Kaya, A. ve Tekin, Z. (2023). Adaletin iş ile ilgili tutumlar üzerindeki etkisi: iyimserlik ve dindarlığın rolü. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(1), 18-26. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1261643>

Makalenin Dergipark Adresi: <https://dergipark.org.tr/pub/aruibfdergisi/issue/73894/1261643>

DÜZELTME MAKALE BİLGİSİ

Düzeltilme Makale Geçmişi:

Düzeltilme Başvurusu: 15 Mart 2024

Düzeltilme Kabul: 15 Nisan 2024

Anahtar kelimeler:

Düzeltilme makalesi

Makale türü:

Düzeltilme makalesi

CORRECTION ARTICLE INFO

Correction Article history:

Correction Received: 15 March 2024

Correction Accepted: 15 April 2024

Keywords:

Correction article

Article type:

Correction article

DÜZELTMEYE İLİŞKİN AÇIKLAMA

Yukarıda künyesi bulunan makaleye ilişkin yazarlar tarafından Etik Kurul Beyanının selven belirtilmediği, bu nedenle de ilgili sayıda çalışmada yer almadığı beyan edilmiştir. Yazarların talebi üzerine ilgili çalışmaya ilişkin Etik Kurul İzni, ARÜ İİBF Dergisine iletilmiştir. Derginin editör kurulu da ilgi talebe ve sunulan belgeye istinaden derginin 2024 Haziran sayısında aşağıda yer alan Etik Kurul Beyanı yazısının düzeltme makalesi olarak yayımlanmasına karar vermiştir. Okuyucuların ve kullanıcıların bilgisine sunarız.

Etik Kurul Beyanı

Çalışma, Muş Alparslan Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu tarafından değerlendirilmiş ve 25 Kasım 2020 tarihindeki 13 sayılı toplantısında alınan 14 numaralı karar ile etik açıdan uygun bulunmuştur. Ayrıca ilgili belge, yazarlar tarafından ARÜ İİBF Dergisine iletilmiştir.

Yazar(lar) Düzeltme Beyanı

Çalışmanın yazarları olarak ARÜ İİBF Dergisinin 2023 Haziran sayısında yayımlanan “Adaletin iş ile ilgili tutumlar üzerindeki etkisi: iyimserlik ve dindarlığın rolü” isimli makalemize ilişkin Etik Kurul Beyanımızın düzeltme makalesi ile eklenmesi talep ediyoruz.

Kaynaklar

Correction Article

Düzeltilme Makalesi

